

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

JOHN STUART MILL’DE
BİREYSEL VE TOPLUMSAL FAYDA

Muzaffer Dülger

No: 2501110292

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Mehmet Tefik Özcan

İstanbul 2014

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Muzaffer DÜLGER

Numarası : 2501110292

Anabilim/Bilim Dalı : KAMU HUKUKU

Danışman : PROF.DR.MEHMET TEVFİK ÖZCAN

Tez Savunma Tarihi : 18.06.2014

Tez Savunma Saati : 15:00

Tez Başlığı : JOHN STUART MİLL'DE BİREYSEL VE TOPLUMSAL FAYDA

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF.DR.MEHMET TEVFİK ÖZCAN		Kabul
2- PROF.DR.YASEMİN IŞIKTAÇ		Kabul
3- DOÇ.DR.SEVTAP METİN		Kabul
4-DOÇ.DR.BAŞAK ZEYNEP BAYSAL		KABUL
5-YRD.DOÇ.DR.ÜLKER YÜKSELBABA		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ.DR.EMREHAN İNAL		
2-YRD.DOÇ.DR.SERCAN GÜRLER		KABUL

ÖZ

JOHN STUART MILL’DE BİREYSEL VE TOPLUMSAL FAYDA

Muzaffer Dülger

Bu çalışmada, John Stuart Mill’in fayda kavrayışı ile hukukun yetki alanı arasındaki bağ üzerine bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır. Mill’in faydacı ereğinin bireysel ve toplumsal yönlerini içerir şekilde ayrıntılı bir biçimde tartışılması hedeflenmiştir. Bu minvalde Mill’in iki temel ilkesi olan “Fayda İlkesi” ve “Zarar İlkesi” öne çıkmaktadır; ve söz konusu ilkeler aynı zamanda liberal bir devletteki hukuk, yönetim ve yasakoyuculuk alanlarını çizen ilkeler olarak belirlemektedir. Ayrıca, Mill’in kendisiyle çelişen bir faydacı olarak gösterildiği peşin hükümlü ve pejoratif okumalara karşıt bir okuma yapılmış; ve onun muğlakta kalan ifadelerinin aydınlatılması için çabalanmıştır. Bu yolla tarafımdan iddia edilen, Mill’in liberalizminin ve faydacılığının arasında bir uyumun mevcudiyeti ve kendisinin dolaylı bir faydacı olarak okunması gerekliliğidir.

Anahtar Kavramlar: John Stuart Mill, Jeremy Bentham, Faydacılık, İnsan Doğası, Çıkar, Fayda, Mutluluk, Özgürlük, Liberalizm, Fayda İlkesi, Zarar İlkesi, Paternalizm, Legal Moralizm

ABSTRACT

JOHN STUART MILL ON INDIVIDUAL AND SOCIAL UTILITY

Muzaffer Dülger

In the study, I have tried to investigate the link between John Stuart Mill's conception of utility and province of law. For this reason, Mill's utilitarian end is discussed broadly in a way to include two different aspects: individual and social. In this manner, Mill's two basic principles come into prominence; "Principle of Utility" and "Harm Principle"; and these two interoperating principles do also specify juridical, legislative and governmental spheres of a liberal state. Moreover, I have argued in the study against biased and pejorative readings of Mill as a self-contradictory utilitarian; and tried to clarify his ambiguous statements. By this way, I suggest that Mill should be read as an indirect utilitarian; and there is a harmony between his utilitarianism and liberalism.

Keywords: John Stuart Mill, Jeremy Bentham, Utilitarianism, Human Nature, Interest, Utility, Happiness, Liberty, Liberalism, Principle of Utility, Harm Principle, Paternalism, Legal Moralism.

ÖNSÖZ

“John Stuart Mill’de Bireysel ve Toplumsal Fayda” başlıklı bu yüksek lisans tez çalışması, Türkçe literatürdeki siyaset, iktisat, hukuk ve felsefe alanlarında üretilen faydacılık ve liberalizm başlıklı problematik çalışmaların çoğunlukla alt başlıklarında ele alınmış bir filozofun detaylı bir biçimde incelenmesi saikinden ortaya çıkmıştır. Bu saikin altında ise, ülkemizin tersine, özellikle İngiliz ve Amerikan hukuk felsefesi ve felsefe çalışmalarında John Stuart Mill’e gösterilen büyük ilginin oluşturduğu merak yatmaktadır.

Esasında bir siyaset ve iktisat düşünürü olarak kabul edilen J. S. Mill’in bir hukuk felsefesi çalışma konusu olarak ele alınması sorgulanabilir görünür. Ancak onun, faydacı öncüllerini takip ederek esasında bir yasama felsefesi yapıyor olması, ve felsefesinin hukuk teorisini çok yakından ilgilendiren fayda, özgürlük ve adalet gibi kavramlar üzerinden şekilleniyor olması, Mill’in değerini hukuk düşünürleri nezdinde daha da arttırmıştır. Öyle ki, İngiliz ve Amerikan hukukçuları 20.yy. boyunca Mill üzerine pek çok eser kaleme almışlardır.

Bu Mill incelemelerinde ağırlıklı olarak üzerinde durulan konular, liberal bir toplumda hukukun etkinliği ve yetki alanı, yasakoyucunun faaliyet alanı, bireysel özgürlüklere hukukun müdahale edebilmesi koşulları, bir toplumdaki genel ahlakî kabullerin hukuk etkinliğine dâhil edilip edilemeyeceği sorunu ve genel fayda uğruna hukukun işlevselliği gibi meseleler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çalışmamızda da yine bu sorunların Mill tarafından ele alınma biçimleri sorgulama konusu yapılmaktadır. Ayrıca ülkemizdeki çalışmalarda üzerinde pek fazla durulmamış olan Mill’in hak ve yükümlülük kavramları ve adalet teorisi incelenecek ve bunların Mill’in fayda kavrayışı ile bağıntısı ele alınacaktır. Mill’in kendisine özgü bir hal alan faydacılığı açıklığa kavuşturulmaya çalışılacak ve faydacı hedeflerinin hukuk felsefesi açısından mühim bir konu olan hukukun yetki ve işlevleri bahsinde oluşturduğu değer ortaya konmaya çalışılacaktır.

Son olarak, öncelikle, yüksek lisans tez konumu belirlemede yaşadığım sıkıntılı süreç içerisinde, çağdaş tartışmaların klasikler bilinmeden yeterli bir biçimde kavranamayacağını sıklıkla belirterek ilgimi klasik liberalizme yönlendiren ve tez

yazım süreci içerisinde bilgi ve deneyiminden faydalanmam hususunda her zaman anlayışlı ve cömert olan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Tevfik Özcan'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine benden hiçbir konuda yardımlarını esirgemeyen, görüş ve tavsiyelerinden sıklıkla yararlandığım hocalarım Sayın Prof. Dr. Yasemin Işıқтаç, Doç. Dr. Sevtap Metin ve Yard. Doç. Dr. Ülker Yükselbaba ile J. S. Mill üzerinde ilgimin yoğunlaşmasına ciddi ölçüde vesile olan Sayın Yard. Doç. Dr. Sercan Gürler'e ve zamanını ayırıp tez jürimde olmayı kabul eden Sayın Doç. Dr. Başak Zeynep Baysal'a ve Sayın Doç. Dr. Emrehan İnal'a ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca gerek fakültedeki iş yükümün hafiflemesi gerekse tez yazım sürecindeki eleştirel katkılarından ve gösterdikleri yardımseverlikten ötürü çalışma arkadaşlarım Sayın Araş. Gör. Dr. Barkın Asal, Araş. Gör. Umut Koloş, Araş. Gör. Osman Vahdet İşsevenler, Araş. Gör. İrem Burcu Özkan ve şimdi Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde çalışmalarına devam etmekte olan Araş. Gör. Seren Dikel'e teşekkürlerimi sunarım. Özel olarak, her zaman görüş alışverişinde bulunduğum, tez yazım sürecimde de içten yardımlarını hiçbir vakit benden esirgememiş olan değerli arkadaşım İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim elemanlarından Sayın Araş. Gör. Uğur Dinç'e de ayrıca teşekkür ederim.

Muzaffer Dülger

Haziran - 2014

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BÖLÜM I- JOHN STUART MILL: ŞAHSİYETİ, DÖNEMİ VE GENEL DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA EPİSTEMOLOJİSİ VE METODOLOJİSİ.....	6
--	---

A. J. S. MILL'İN ŞAHSİYETİ VE FELSEFESİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	6
B. VICTORIA ÇAĞI'NIN FİKRÎ DÜNYASI VE TARİHSEL KOŞULLAR.....	13
1. Victoria Çağı: Toplumsal, Siyasal ve Ekonomik Koşullar.....	13
2. 19.yy. Britanyası'nda Karşıt Düşünsel Akımlar.....	19
a. Muhafazakarlar.....	19
b. Felsefi Radikaller.....	20
C. J. S. MILL'İN EPİSTEMOLOJİSİ, MANTIK SİSTEMİ VE SOSYAL BİLİMLER METODOLOJİSİ.....	22
1. Bilginin Kaynağı, Olanaklılığı ve Göreceliliği Sorunu.....	26
2. Zihnin İşleyişi ve Psikolojik Çağrışım Yasaları.....	33
3. J. S. Mill'in Tümevarımcılığı ve Mantık Sistemi.....	35
4. Sosyal Bilimlerde Metodoloji ve Mantık.....	41
a. Evrik Tümdengelim ya da Tarihsel Metot.....	41

b. “Yaşam Sanatı” (“Art of Life”) ve Bilim-Sanat Ayrımı.....	42
(1) Kesinlik Bilimleri ve Tıdolojik Bilimler Ayrımı.....	42
(2) Bilim ve Sanat Ayrımı.....	46
(3) Bilim ve Sanat Ayrımı Bağlamında J. S. Mill’de Ahlak, Yasama ve Hukuk.....	47
BÖLÜM II- JOHN STUART MILL VE FAYDACI FELSEFE.....	52
A. FAYDACI FELSEFENİN GENEL KARAKTERİSTİĞİ VE J. S. MILL’İN FAYDACILIĞININ AYRIM HALKALARI.....	52
B. FAYDA, HAZ VE MUTLULUK KAVRAMLARI.....	56
1. Fayda Kavramı.....	56
a. Fayda, Haz ve Mutluluk Ayrımı.....	56
b. Fayda ve Çıkar Ayrımı.....	60
2. Erek Olarak Mutluluk Kavramı.....	64
3. Psikolojik Göstergeler: Haz ve Acı Duyguları.....	69
a. Haz ve Acı Nedir?.....	70
b. J. S. Mill ve Hazlarda Nitelik Sorunu.....	73
C. FAYDACILIĞIN GENEL SORUNLARI BAĞLAMINDA J. S. MILL’İN FAYDACI FELSEFESİ.....	77
1. Faydacılıkta İnsan Doğası Sorunu ve J. S. Mill’in İnsan Doğası Tasavvuru.....	77
2. Faydacılığın Teleolojik ve Aksiyolojik Boyutları.....	83
a. Değerler Sistemi.....	83
b. Değer Taşıyıcılar: Eylemler ve Kurallar (Eylem Faydacılığı - Kural Faydacılığı Ayrımı).....	87
(1) Eylem Faydacılığı (Act-Utilitarianism).....	87
(2) Kural Faydacılığı (Rule-Utilitarianism).....	89
3. Faydacılığa İçkin Nitelikler: Hesaplama, Mukayese ve Azamileştirme.....	91
4. Bir Ahlak Teorisi ve Yönetim Kuramı Olarak Faydacılık.....	96

a. Faydacılığın Ahlakî Boyutu ve Çıkmazları.....	96
(1) “İyi”–“Doğru” Sorunu.....	96
(2) “Olan”–“Olması Gereken” Sorunu.....	98
b. Bir Kamu Felsefesi Olarak Faydacılık.....	100
D. J. S. MILL’İN DOLAYLI (INDIRECT) FAYDACILIĞI.....	106

BÖLÜM III- JOHN STUART MILL’İN FAYDACILIĞININ

İZLEĞİNDE GENEL FAYDAYA DÖNÜK İKİ KAVRAM:

ÖZGÜRLÜK VE ADALET.....	110
--------------------------------	------------

A. GENEL OLARAK J. S. MILL’DE İKİ AHLAKÎ KAVRAM:

ÖZGÜRLÜK VE ADALET.....	110
--------------------------------	------------

B. J. S. MILL’İN ÖZGÜRLÜK KAVRAMI.....

1. Genel Olarak: Faydacılık ve Özgürlük.....	111
---	------------

2. Faydacı İdealler ve Özgürlük Bağlamında

Öz-Gelişim ve Bireysellik.....	116
---------------------------------------	------------

3. Özgürlüğün Ön-Koşulu Olarak Öz-Benlik Sorunu.....	118
---	------------

4. İki Özgürlük Kavramı ve J. S. Mill.....	119
---	------------

a. Negatif Özgürlük Kavramı ve

Müdahale-Dışı Özgürlükler Alanı.....	121
---	------------

b. Pozitif Özgürlük Kavramı ve J. S. Mill.....	123
---	------------

C. J. S. MILL’İN ADALET KAVRAMI.....

1. Genel Olarak: Faydacılık ve Adalet.....	127
---	------------

2. J. S. Mill’de Hak ve Yükümlülük Kavramları.....	129
---	------------

a. Hak Kavramı.....	129
----------------------------	------------

b. Yükümlülük Kavramı.....	134
-----------------------------------	------------

(1) Birincil ve İkincil Yükümlülükler.....	135
---	------------

(2) Takdir Edilesi Davranış Kategorisi (Hayırseverlik).....	136
--	------------

c. Yükümlülükler ve Yaptırımlar.....	138
---	------------

BÖLÜM- IV “GENEL FAYDA”, İLKELER VE HUKUKUN YETKİ ALANI.....	141
A. BİR UYUM SORUNU OLARAK BİREYSEL VE TOPLUMSAL FAYDA.....	141
B. FAYDA İLKESİ (PRINCIPLE OF UTILITY).....	144
1. Fayda İlkesinin Tatbiki Sorunu.....	144
2. Epistemolojik ve Politik Boyutlarıyla Fayda.....	149
a. Epistemolojik Açıdan Fayda.....	149
b. Politik Açıdan Fayda.....	150
C. ZARAR İLKESİ (HARM PRINCIPLE).....	152
1. Genel Olarak: Zarar Yahut Özgürlük İlkesi.....	152
2. Zarar Kavramı	155
3. Özel Alan, Kamusal Alan ve Zarar İlkesi.....	161
D. ZARAR İLKESİ VE HUKUK.....	166
1. Hukuk Vasıtasıyla Paternalizm (Legal Paternalizm).....	166
2. Hukuk Eliyle Ahlakın Dayatımı (Legal Moralizm).....	173
a. Mill Karşıtı Legal Moralistler: Stephen ve Devlin.....	174
b. J. S. Mill ve Legal Moralizme Karşı Zarar İlkesi.....	177
SONUÇ.....	182
KAYNAKÇA.....	188

KISALTMALAR

A.g.e. / a.g.e.	: Adı geçen eser
aş.	: aşağı
Bkz. / bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
C.W.	: Collected Works
Ch. / ch.	: Chapter
Çev.	: Türkçeye Çeviren
dn.	: dipnot
Ed.	: Edited by.
Haz.	: Hazırlayan
H.F.S.A.	: Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi
İÜHFİM	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
Karş.	: Karşılaştırınız
No	: Number
par.	: paragraph
b.a.	: Eserin bütününe atıf
Publ.	: Publishing
s.	: sayfa(lar)
S.	: Sayı
ör.	: örneğin
Trans.	: Translated by (İngilizceye Çeviren)
v.e.	: (<i>italik</i>) vurgu tarafımdan eklenmiştir
Vol.	: Volume
Yay.	: Yayınevi / Yayınları
yuk.	: yukarı

GİRİŞ

Bu çalışmadaki araştırma konusu, 19.yy.'ın büyük İngiliz filozofu John Stuart Mill'in felsefesindeki *fayda* kavramının bireysel ve toplumsal boyutlarının ve bu boyutlara ilişkin olarak hukukun ve anayasal sistemin teşekkülü ve işlevselliği sorunlarına Mill'in getirmiş olduğu cevap ve önerilerin incelenmesidir. Fayda (yahut Yarar) kavramının, hukuk ve hukuk politikası açısından ehemmiyeti malumdur. Hukukun, bireylerin ve toplumun *iyiliğine* olmuş ve olacak şekilde, (i) oluşması yahut oluşturulması, (ii) işlemesi ve işletilmesi hususlarında öncelikle telaffuz edilen kavramlardan biri faydadır, faydalılıktır. Dolayısıyla fayda kavramı, hukukun, etik ve ahlakî yargılar ile ilişkili olduğu boyutunun da en önemli unsuru halini alır; çünkü bir iyiliği ve iyiliğe yönelmişliği ifade eder. Hukukun teknikleşmesi, bilimselleşmesi ve pozitif bir biçim alması onun değerden ve iyiyi içeren bu düşünce düzleminden kopması için yeterli olmamıştır; bugün hala “kamu yararı” en önemli hukuki meşruiyet sebeplerinden birisidir. Ancak fayda kavramının gönderge oluşturduğu bu iyi hal ile eşleştirilecek olanın ne olduğu sorusu faydanın da mahiyetini belirsizleştirmektedir; zira bireyler arasında, birey ile toplum arasında, toplumsal sınıflar ve gruplar arasında ve yönetici gücün takdiri ile tüm diğer değerlendiriciler arasında farklı iyi kavrayışları ve bunlara ilişkin olarak ortaya çıkan çıkar çeşitliliği söz konusudur. Dolayısıyla neyin faydalı olduğu, neyin toplumun yahut kamunun faydasına, neyin ortak faydaya ve hatta neyin insanlığın faydasına olduğu sorularının cevapları, bizleri tekil bir bilinebilirliğin imkânsızlığına sürükler; ve “ortak”, “kamusal”, “genel” yahut “toplumsal” gibi önadların eklemlendiği fayda kavramlarının her birine farklı anlamlar yüklememize sebep olur. Ayrıca söz konusu fayda alanlarından hangisinin diğerini içerdiği ve hangisinin diğerini yok ettiği gibi, belki de nihai cevabı verilemeyecek, daha ileri felsefi tartışmalara zemin oluşturur.

John Stuart Mill'in içerisinde yetişmiş olduğu İngiliz (utilitarian) faydacı felsefesi bu sorunlara dönük olarak kendi döneminin tarihsel koşullarının oluşturduğu paradigmadan ve başta hukuki, iktisadî, siyasal, ahlaki ve epistemolojik olmak üzere çok çeşitli açılardan cevaplar üretmeye çalışmıştır. Üretilen bu cevapların bugün de hala devam eden pek çok tartışmaya temel oluşturacak derecede

bir evrenselliği ve zaman-öteliliği söz konusudur. Mill'in İngiliz faydacı felsefenin bir sürdürücüsü olması, çalışmayı aynı zamanda zarurî bir biçimde ve kısmen, bir faydacılık çalışması haline getirmektedir. Çünkü Mill'in ahlaki, iktisadî, siyasal ve hukuki tüm sahalardaki fikirlerini faydacı düşünce biçimlendirmiştir.

İleride ayrıntıları ile üzerinde durulacağı üzere, en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğunu hedef olarak belirleyen bir yönetim felsefesi ve ahlak teorisi olan *Faydacılık*, çok defa, peşin hükümlü saldırıları üzerine çekmiş bir felsefi akımdır. Bu saldırıların en önemli sebepleri, faydacılığın materyalist ve duyumsamacı epistemolojisi, hazcı ve bencil insan doğası aksiyomları ve pek çok açıdan yıkıcı özellikler barındıran sanayi kapitalizminin doğasını yansıttığı olmasıdır. Kendinden önceki faydacılar ile pek çok noktada ayrı düşünen John Stuart Mill ise ayrıca, gelenek ile uyuşmayan, ne dediği belli olmayan "tutarsız bir faydacı" olarak görülmüş ve söz konusu saldırılardan belki de en fazla nasibini alan faydacı olma ünvanını kazanmıştır. Zira kendisi, faydacılıktan öte ve faydacılık ile pek fazla da bağdaşır görülmeyen özgürlüğün savunuculuğunu üstlenmiştir. Bu da biri faydacı ve diğeri liberal olmak üzere iki farklı Mill olduğu intibasını uyandırmıştır.

Faydacı düşüncenin (ve Mill'in) artalanındaki ilk etapta fark edilmeyen çok boyutluluk, söz konusu saldırıların pek çoğunu, objektif bir değerlendirici olarak "peşin hükümlü" biçiminde nitelendirebilmemize olanak sağlar, çünkü bu saldırıların söz konusu çok boyutluluğu algılayabilmiş oldukları pek söylenemez. Bu nedenledir ki, "faydacılık karşıtı" faydacılık çalışmaları ağırlıklı olarak 19.yy. ortalarından 20.yy. ortalarına kadardır. Daha sonraki dönemde söz konusu felsefi geleneğin ve John Stuart Mill'in yanlış anlaşılmış olup olmayacağı tartışmaları ciddi derecede artış göstermiştir. Faydacılığın bir gelenek olarak son temsil halkaları oldukları kabul edilen J. S. Mill ve Henry Sidgwick'in 19.yy.'ın sonlarında ölmüş oldukları düşünüldüğünde, söz konusu faydacılık-karşıtı çalışmaların, faydacı felsefeden çıkan düşünsel nesneleri ayrıntılı biçimde ele alamamış (yahut bunun koşullarının oluşmadığı), görece erken tarihli çalışmalar oldukları söylenebilir. Bu saldırı eğiliminin bir diğer nedeni ise, faydacı düşüncenin merkezinde yer alan İngiliz hukukçu düşünür Jeremy Bentham'ın radikal dili ve tepki çekiciliğidir. Bu yüzden belki de en çok Mill'in teoriye eklemlendikleri dolayısıyla faydacılığa bakış açıları yumuşamış ve onu yeniden düşünmenin gerekliliği fikirleri üretilmiştir.

Örneklerini ileride sunacak olduğumuz 19.yy. sonu ve 20.yy. ilk yarısının faydacılık karşıtı eğilimlere nazaran, bugün için daha rahat kavranabilir biçime kavuştuğu haliyle, faydacılık ve Mill felsefesi, arzularımızın güvenilirliği ve arzulanabilirliğiyle, kendimizi bilmemiz ve bilmememizle (self-knowledge/self-ignorance), bireyliğin, özgürlüğün ve ona dışsal müdahalelerin doğası ile ilgili gayet derin sorgulamaların konu edinildiği bir felsefe hüviyetindedir¹. Özellikle J. S. Mill'in -temelinde faydacı düşüncenin yer aldığı- özgürlük felsefesi, hem hukuk hem de siyaset ve ahlakın ortak bir düşünce nesnesi ve bugünün en ilgi çekici konuları arasında değerlendirilen paternalizm sorununun ve paternalizme makul sınırlar çizilmesi meselesinin en önemli kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Bu sorun, aynı zamanda çağdaş liberal hukuk düşünürlerince hukukun yetki ve müdahale alanı sorunu olarak da kavranmaktadır.

Ele aldığımız bu düşünsel düzlemin bugün için önemli addedilen bir diğer yönü, çağdaş hukuk sistemlerinin biçimlendiricisi olan kapitalist paradigmaya tutunuşundan kaynaklanır. Çünkü Mill'in öncüsü ve hocası kimliğindeki Bentham, faydacılık adı altında, yalnızca hukuka, yasamaya ve ahlaka ortak bir temel oluşturmaya çalışmamış, aynı zamanda değerlerin modern kavranış biçimlerini de ele almıştır. Bu ise, o güne dek durgunluk içinde takip edilen ahlak öğretilerini, çalkantılı bir denize dönüştüren, çok önemli bir kırılmaya da işaret eder. Çünkü Bentham ile birlikte "iyi" kavramı ve ona dönük değerlendirmeler, insanların ne arzu ettikleriyle bağlantılı biçimde açıklanmaya başlanacaktır². Hiç kuşkusuz bu düşünüşün arka planında Locke ve Hobbes etkileri azımsanmayacak boyuttadır. Ancak onların argümanlarına sinmiş olan teoloji Bentham ile birlikte sökülüp atılmıştır ve sanayi kapitalizminin doğuşunun yarattığı zihniyet ile birlikte bugünün paradigmasına daha rahat oturan bir kavrayışı yansıtır. J. S. Mill de hocası Bentham'ın çizdiği bu seküler yolda yürümeyi sürdürmüştür; bununla birlikte, izleyicisi olması dolayısıyla onun ilk elden eleştirmenliği de kendisine düşmüştür.

¹ Robin West, "Comment: Rationality, Hedonism, and the Case for Paternalistic Intervention", **Legal Theory**, Vol. 3, United States, Cambridge University Press, 1997, s.125-131, s.126.

² Ian Shapiro, "Enlightenment Tradition I: Classical Utilitarianism", **Moral Foundations of Politics: Lecture Transcripts**, Lecture IV, Chapter I, (<http://theopenacademy.com/content/moral-foundations-politics>); Thomas Rawson Birks, **Modern Utilitarianism: Or the Systems of Paley, Bentham and Mill, Examined and Compared**, London, MacMillan and Co., 1874, s.7.

Dolayısıyla esasında bir siyaset ve ahlak düşünürü olarak Mill'in anlaşılması, günümüz hukuk düşüncesi açısından önemlidir. Özellikle İngiliz ve Amerikan hukuk dünyasında, Ronald Dworkin, Joseph Raz, H. L. A. Hart ve Joel Feinberg gibi liberal hukuk felsefecilerinin hukuk ve yasama sorunlarına dönük geliştirdikleri kuramların alt yapısında önemli Mill okumaları bulunmaktadır. Mill'in felsefesinin her bir nüvesini biçimlendiren fayda kavramını ve bunun hukuksal yansımalarını ele alışımızın başlıca sebebi, Mill'in kendi söyleminden bu yansımaların kolaylıkla çıkarılamamasıdır.

Mill'in -hukuk ve yasama sorunlarını ilgilendiren- özgürlük, hak ve adalet teorilerinin alt yapısında onun fayda kavrayışı yer almaktadır. Fayda kavramını ise epistemolojik kaynaklar üzerinden temellendirme girişimi söz konusudur. Dolayısıyla karmaşık bir hal alsa da, esasında Mill'in felsefesinin epistemolojiden siyasetin somut sorunlarına kadar bir bütünlüğü söz konusudur. Dolayısıyla çalışmanın merkezinde her ne kadar Mill'in faydacılığı yer alsa da, öncelikle onun epistemolojisinin ve zihin felsefesinin ele alınması icap etmiştir. Bu yüzden birinci bölümde Mill'in şahsiyetinden, yaşadığı dönem ve içinde yetiştiği felsefi gelenekten kısaca bahsetmenin akabinde onun epistemolojisi, zihin felsefesi ve metodolojisi ele alınacaktır. Onun bir bilinç ve idrak sorunu olarak gördüğü faydalılık niteliğinin ortaya konması açısından önemli olan epistemolojisi, ikinci bölümde ele alınacak olan faydacılığının alt yapısını oluşturacaktır.

Mill'ci liberalizm ile hukukun yetki alanı ilişkisini içerecek olan ileriki bölümlerin temelini oluşturan ve bu nedenle çalışmanın merkezi konumundaki ikinci bölüm, Mill'in çokça sorgulanmış ve sorgulanmakta olan faydacılığının nasıl bir faydacılık olduğunu anlama ve açıklama çabasıdır. Onun kendine has bir biçim alan faydacılığının anlaşılır kılınması yolunun kavramsal belirginlik ve karşılaştırmadan geçtiği kanaatiyle, ikinci bölümde öncelikle faydacı yazında kullanılagelen bazı önemli kavramların Mill tarafından nasıl kavranmış olduğu ele alınmıştır. Sonrasında ise faydacı felsefenin bazı temel sorunları üzerinde Mill'in ne şekilde düşündüğü diğer faydacılar ile karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmıştır. Bu yolla onun faydacı düşüncesinin kendine mahsusluğu belirginliğe kavuşturulmaya çalışılmıştır. Mill nezdinde ortaya çıkanın dolaylı (indirect) bir faydacılık olduğu savunulmaya çalışılacaktır.

Üçüncü bölüm, ikinci ve dördüncü bölümlerin bağına kuran bölümdür. Bu bölümde Mill'in faydacı bir temelde inşa ettiği *özgürlük* ve *adalet* kavramları açıklanmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda bu bölüm onun faydacılığına nokta koyan açıklamaları içerir. Zira kendisi, faydacılık idealine (en büyük sayının en büyük mutluluğuna) ancak bireylere temin edilecek ve bir “hak” olarak koruma altına alınacak özgürlük koşulu vasıtasıyla erişilebileceğini iddia etmiştir. Bu onun hem özgürlük, hem de adalet kavrayışının içerisinde değerlendirilebilme olanağını bulur.

Dördüncü bölümde ise Mill'in özgürlük kavramı ve faydacılığının hukuk ve yasama düşüncesi ile ilgisi, ilkeler düzleminde işlenmeye çalışılacaktır. Öyle ki, Mill'in fayda kavramı üzerinden şekillenen (ve içerisinde hem bireysel faydayı hem de toplumsal faydayı barındıran) genel fayda ideali, bunun hukuksal teminatları ve bu yolla tasavvur ettiği toplumsal ve siyasal düzen düşüncesine açılan kapılar ilkesel düzeydedir. Bu noktada ortaya çıkan ilkeler fayda ve zarar ilkeleridir. İlki, kendinden önceki faydacı teorisyenlerin de ele almış olduğu insan davranışlarının ahlaki niteliğini, yönetimin ve hukuksal sistemin iyiliğini belirleyen monist bir ilkedir. İkincisi ise Mill'in dolaylı faydacılığının ve özgürlük düşüncesinin var ettiği ilkedir. Faydacı ideale erişimin yolu olan liberal toplumun ilkesidir ve teminat altına alınmış özgürlüğün sınırlarını gösterir. Bu sınır, bireyin başkasına zararlılığı halidir. Hukukun bireye müdahalesi, *esas olarak*, bu sınırın aşımı ile ortaya çıkar. Ancak bazı liberteryen Mill okumalarının tersine, Mill'göre hukuksal müdahalenin meşru sebebi, salt zararlılıktan ibaret değildir. Liberal bir toplumda hukuksal müdahalenin diğer meşru gerekçeleri; (i) Mill'in ahlaki yükümlülük kategorisinden çıkan -“zararlı olma” yükümlülüğü dışındaki- “yararlı ol” yükümleridir, (ii) yönetimin fayda ilkesine dayanarak girişeceği bazı pozitif edimsel faaliyetlerdir. Bunlar bu bölümde belirtilecektir. Aynı zamanda söz konusu gerekçelerin aşımı mahiyetindeki, iki hukuksal sorunun (Legal Paternalizm ve Legal Moralizm) mahiyetleri Mill nezdinde tartışılacaktır.

Tüm tez boyunca, benimsenen yöntem, kavramlar arası çözümleme ve karşılaştırmadır. Çalışmanın kurucu kavramlarını (fayda, zarar, mutluluk, çıkar, haz vs.) Mill'in ele alış biçimi üzerinde durulmaya çalışılmıştır; gerek bu kavramlar gerekse bu kavramlar üzerinde temellenen genel düşüncesi açısından Mill ve bağlantılı düşünürlerin karşılaştırılması odaklı açıklamalara başvurulmuştur.

BÖLÜM I- JOHN STUART MILL: ŞAHSİYETİ, DÖNEMİ VE GENEL DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA EPİSTEMOLOJİSİ VE METODOLOJİSİ

A. JOHN STUART MILL'İN ŞAHSİYETİ VE FELSEFESİNE GENEL BİR BAKIŞ

Bu bölümde, John Stuart Mill'in (1806-1873) şahsiyetine ve felsefesine genel bir bakış ile iktisattan ahlaka, siyasetten yasama ve hukuk sorunlarına kadar çok geniş bir alana yayılan düşüncelerinin felsefi altyapısının incelenmesi amaçlanmaktadır. Ancak onun hakkında yapılan bir çalışmaya -klasik olarak yapılagelen şekilde- ansiklopedik bir giriş yahut salt biyografik bir yığın ile başlanması, söylemin ardındaki hassasiyetlerin fark edilememesine sebebiyet verecektir. Zira Mill'in felsefi söyleminin alt yapısını; (i) içinde şekillenmiş olduğu ideolojik çevre ve (ii) Britanya felsefesinin ampirik geleneğinden gelen epistemolojik aksiyomlar kurmuştur. Onun bilgi ve zihin felsefesi üzerine yazılarına bakıldığında bir takım politik vurgular, hakir görmeler ve damgalamalar görmek; yahut siyasal katılım, oy hakkı veya etik tercihler ile alakalı siyasal ve ahlaki düşüncelerinde epistemolojik bir arka planı tespit edebilmek gayet mümkündür³. Bu yüzden birinci bölümün içeriğini, Mill'in fikri dünyasını biçimlendiren ve birbirlerini karşılıklı olarak besleyen bu iki alan oluşturmaktadır: bunlardan biri Mill'in bilgi, zihin ve mantık üzerine düşüncelerini içeren alandır, diğeri ise ahlaki alanda onun fikirlerinin temeline inebilmek için tarifi elzem olan dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik konjonktürüdür. Mill'in, kendisini felsefe tarihine mal eden başyapıtlarının evvelinde bugün için o yapıtlar kadar önem verilmeyen çalışmalarını mantık, epistemoloji ve siyasal iktisat alanlarında yaptığının da altı çizilmelidir. Dolayısıyla yaşamının ileriki yıllarında, ve hatta ölümünden sonra da, liberal, sosyalist, romantik gibi birbirlerinden çok farklı kimlikler ile tarif edilecek olan Mill, fikrî etkilenimleri ile beraber bu çizgide kendi kendisini kurmuş, oluşturmuştur. Bizler, Mill'in özgürlük

³ Geoffrey Scarre, **Logic and Reality in the Philosophy of John Stuart Mill**, Dordrecht, Boston, London, Kluwer Academic Publ., 1989, s.13 (Bundan böyle kısaca, Scarre, **Logic and Reality**).

ve faydacılık üzerine hukuka ve hukuk felsefesine dair etkiler oluşturan *Özgürlük Üstüne* ve *Faydacılık* gibi ön plana çıkarılan çalışmalarını, en iyi biçimde, onun işte bu kendini oluşturma süreci ile birlikte okuduğumuz takdirde anlamlandırabiliriz.

John Stuart Mill, pek bilindiği üzere İngiltere’de “Victoria Çağı”⁴ olarak adlandırılan devrin en önde gelen ve en tanınmış filozoflarından biridir. Vermiş olduğu eserler epistemoloji, mantık, siyasal-iktisat, ahlak, siyaset, yönetim ve yasama sorunları üzerinedir. Mill, aristokratik güçlerin muhafaza edilmeye çalışıldığı bir dönemde, iktidar alanını genişletme uğraşı veren, demokrasi ve serbest piyasa taraftarı bir orta sınıf düşünce akımı olan *Felsefi Radikalizm* ve bu radikallerin takipçisi oldukları Faydacı (Utilitarian) düşünür Jeremy Bentham’ın fikirlerinin tahakkümü altında yetiştirilmiştir⁵. Bu akımın en önde gelen isimlerinden biri de John Stuart Mill’in babası olan James Mill’dir⁶. Babasının, kendisini bu akımın takipçisi olarak yetiştirme gayreti, Mill’in çok küçük yaşlardan itibaren inanılmaz derecede yoğun bir eğitime tabi tutulmasına neden olmuş, bu da gençlik yıllarında kendisine bunalımlı bir dönem (1826-7) olarak geri dönmüştür. Ancak söz konusu bunalımlı yıllar ve bu yıllarda Mill’in kendi geleneğine karşıt konumda bulunan romantik ve idealist düşünce akımlarına duyduğu ilgi, içinde yetişmiş olduğu düşünce atmosferinin bazı açıklarını fark etmesine yardımcı olmuştur.

Mill ampirisisttir, natüralisttir, romantiktir, liberaldir ve faydacıdır. Bu felsefi kimliklerin tek bir bütün içinde bulunması ilginçtir ve Mill’de son derece eklektik bir felsefi duruşun şekillenmesine neden olmuştur⁷. Bu gelişim, pek çok Mill araştırmacısının onu, kendisiyle çelişen, bütünlüklü bir felsefe geliştiremeyen, yahut hayatı boyunca yoğun kafa karışıklıkları içerisinde sürüklenip giden bir düşünür olarak yorumlamasına da zemin hazırlamıştır⁸. Ancak bu durumdan en azından bir neticeye varılabilir: Mill’i anlayabilme, kendisine yüklenen tüm bu felsefi

⁴ “Victoria Çağı” öncesi, Hannover hanedanının George isimli (I., II., III. ve IV. George) krallarından dolayı *Georgian Age* (1714-1830) olarak adlandırılır. Kraliçe Victoria (d.1819 - ö.1901), IV. George’un ardından tahta çıkan IV. William’ın (1830-1837) peşinden, 1837’den 1901 yılına kadar çok uzun bir süre Birleşik Krallık tahtının sahibi olmuştur ve Hannover hanedanının son üyesidir.

⁵ Geoffrey Scarre, *Utilitarianism*, London and New York, Routledge, 1996, s.83.

⁶ Bundan böyle John Stuart Mill kısaca “Mill” olarak ifade edilecek, James Mill ise adı ve soyadıyla birlikte anılacaktır.

⁷ R. J. Halliday, *John Stuart Mill*, (General Ed.: Geraint Perry), London and New York, Routledge, 2004, s.1-29 (ch. I).

⁸ Örnek olarak bkz. John Plamenatz, *The English Utilitarians: Reprinted with a Study of Mill’s Utilitarianism*, Oxford, Basic Blackwell, 1949, s.122-3

nitelemelerin nedenlerine doğru bir çözümlemeyi gerektirecektir. Dolayısıyla Mill, çözümlenmesi zaman alacak, Scarre'nin tabiriyle '*enigmatik*' bir filozoftur⁹. Ancak tüm bu nitelemeler arasında belki de kendisine en çok yakışanı "filozof"tur, zira kendisine yönelik zikredilen eleştirilerin her ne kadar bir takım haklı yanları söz konusu olsa da, Mill'in tüm bu kendisi ile çelişmek, kendisini ve içinde yetiştiği düşünsel geleneği yıkmakla itham edildiği yahut küçümseyici biçimde böyle yansıtıldığı gerçeğinin ortaya koyduğu bir gerçek daha vardır: Tüm bu fikri dönüşümler Mill'in düşünsel alanda veya en azından bu alanın belli bölgelerinde "yolda" olduğunu göstermiştir. Filozofça yolda olması dolayısıyladır ki, önceki düşüncelerinde bir takım boşluk, yanlışlık, sıklık yahut eksiklikler gördüğünü açıklayabilmiş ve bunları giderme gayretinde bulunabilmiştir.

Mill'in sergilediği natüralizm, onun insana, insanın edindiği bilgi ve bunlara göre şekillendirdiği davranışlarına bakış açısını yansıtır. Buna göre insan, doğanın bir parçası olması itibarıyla doğaüstü, doğa-dışı yahut aşkın bir varlık değildir, dolayısıyla doğal bir düzen içerisinde bulunması itibarıyla bilimsel incelemenin nesnelerinden birini oluşturur¹⁰. Bu görüş çerçevesinde bir bilgi ve sosyal bilimler sistemi oluşturmaya çalışmıştır. Bunun bilimsel temellerini oluşturma gayretinin ürünü olan ilk hacimli eseri 1843 tarihli *System of Logic Ratiocinative and Inductive* (*Akıllı Yürütmeye Dayalı ve Tümevarımsal Mantık Sistemi*)¹¹ siyaset, ahlak ve iktisat konularındaki görüşlerini de şekillendirecek olan, insan doğası, insan zihninin işleyişi, psikoloji, mantık ve bilgi felsefesi gibi konuları içermektedir¹².

Mill'in epistemolojik açıdan ampirik eğilimi, mantıkta ise tümevarımcılığı, politika ve ahlak alanında insanın bilgisinin ilerlemeciliğine, yetkinleşebilirliğine ve gelişim gösterebileceğine dair iddiasını yansıtır. Ayrıca bu bakış açısı onun faydacılığı ile de doğrudan alakalıdır. *Faydacılık (Utilitarianism)* isimli makalesi

⁹ Scarre, *Utilitarianism*, s.82.

¹⁰ John Skorupski, "The Place of Utilitarianism in Mill's Philosophy", *The Blackwell Guide to Mill's Utilitarianism*, (Ed. Henry R. West), United Kingdom, Blackwell Publ., 2006, s.45.

¹¹ John Stuart Mill, *System of Logic Ratiocinative and Inductive*, Collected Works of John Stuart Mill, Vol:7-8, (Ed., J. M. Robson), Toronto, Toronto University Press, 1974. Mill'in bu çalışması toplu eserlerinde iki cilt olarak basılmıştır. [Biz çalışmamız boyunca ilk cildi (C.W.7) *System of Logic-I*, ikinci cildi (C.W.8) ise *System of Logic-II* olarak belirteceğiz.]

¹² Bu konular üzerine yaptığı başlıca diğer çalışmalar; ilki kendisi henüz çok genç yaşta iken *Westminster Review*'de yayınlanan *Whatley's Elements of Logic* (1826-8) olmak üzere, *Bain's Psychology* (1859), *An Examination on Sir William Hamilton's Philosophy* (1865), *Berkeley's Life and Writings* (1871) isimli kitap ve makalelerdir.

nevi şahsına münhasır faydacı düşüncesini ortaya koyma iddiasını taşır ve faydacılığı kendisinin oluşturduğu natüralist ve ampirik çatı altında açıklamaya çalışır¹³.

Bu bağlamda dolaylı olarak Mill'in liberal duruşu da belirivermektedir. Onun sergilediği liberalizm, insanın öz-gelişim (self-development) nosyonu üzerine örülü bir liberalizmdir. Bu, bireye kendini geliştirebileceği bir özgürlük alanının sağlanması gerekliliği vurgusu olan ve özünde hem bireysel hem de dolaylı olarak toplumsal ilerlemeciliği (yahut faydayı) barındıran bir liberalizm olarak değerlendirilebilir¹⁴. Liberalizmin klasik başyapıtlarından biri olarak kabul edilen *Özgürlük Üstüne*'de ortaya koyduğu bu bakış açısıyla özgürlük sorununu ele alışı, iktisadi değil, ağırlıklı olarak ahlakîdir. Bu noktada onun yukarıda izah edilen tüm düşünsel açılımları kendi düşüncesinde topladığı söylenebilir. Dolayısıyla Mill'in isminin esas olarak anılır ve hatta özdeşleşmiş olduğu yapıtları, 1859 tarihli *Özgürlük Üstüne* (*On Liberty*) ve 1861 tarihli *Faydacılık* olarak görülmektedir¹⁵. Ancak *Özgürlük Üstüne*'de Mill'in yüklendiği bireysel özgürlük savunusunun, içerisinde yetişmiş olduğu faydacı felsefe ile ne derece örtüştüğü; dolayısıyla kendi faydacı seleflerinin düşüncelerinde birbiri ile çatışabilir mahiyette tutulan özgürlük ve fayda odaklı düşünceler arasında Mill'in hangi yana doğru eğilim gösterdiği, bugüne değin yapılan Mill çalışmalarının başlıca inceleme konusu olmuştur. Çünkü faydacı düşüncede tüm sosyal kurumların değerlendirilmesi nihaî olarak 'en fazla sayıda insanın en fazla mutluluğu' kıstasına göre yapılırken, bireysel, minimal ve dolayısıyla daha önemsiz olarak görülen özgürlükler daha büyük mutluluklar için feda

¹³John Stuart Mill, "Utilitarianism", **Collected Works Vol. 10**, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s. 203-61, b.a.. John Stuart Mill, **Faydacılık**, (Çev. Şahap Nazmi Coşkunlar), Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1946, (tekrar basım; 1965, 1986). *Utilitarianism*'in Türkçeye yapılan tek çevirisi budur. Bu çalışmada, eserin Türkçe tercümesinde tarafımızca bazı sorunlar tespit edildiğinden ötürü, orijinal metin kullanılmıştır. Okuyucunun Türkçe tercümeyle orijinal metni ile karşılaştırabilmesine yardımcı olmak adına yer yer köşeli parantez içinde orijinal metnin bölüm (ch.) ve paragraf (par.) numaraları ile Türkçe tercümenin sayfa numaraları verilmiştir.

¹⁴ Skorupski, "The Place of Utilitarianism in Mill's Philosophy", s.46.

¹⁵ 'On Liberty'nin Osmanlıca'ya tercümesi "Hürriyet" başlığıyla 1927 yılında Hüseyin Cahid tarafından yapılmıştır. Günümüz Türkçesine yapılan çeviriler, basım yerleri ve yılları ise; **Hürriyet**, (Çev. Mehmet Osman Dostel), Ankara, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., 1956, 1963, 1968, 1988; **Özgürlük Üstüne**, (Çev. Alime Ertan), İstanbul, Belge Yay., 1985, 2000; **Hürriyet Üstüne**, (Çev. Mehmet Osman Dostel, Sadeleştiren: Ömer Çaha), Ankara, Liberte Yay., 2004, 2009, 2012. Biz bu çalışmada, *On Liberty*'nin Ömer Çaha tarafından sadeleştirilen Osman Dostel çevirisini (**Hürriyet Üstüne**, 3.b., Ankara, Liberte Yay., 2012) kullanacağız.

edilebilir mahiyette kabul edilmektedir. Tezin cevabını sunmayı arzu ettiği sorulardan bir tanesi de budur.

Genel olarak ise, Mill'in felsefesi, liberal düşüncenin diğer varyasyonlarının pek çoğundan belirli yönelimler ve eğilimler taşımaktadır. Mill liberal düşüncenin hem siyasal hem iktisadi kanadında yer alan en önemli isimlerden birisidir. İlk eserlerinden biri olan 1848 tarihli *Principles of Political Economy (Siyasal İktisadın İlkeleri)*, onun iktisadi boyutta David Ricardo (1772-1823) ve Thomas R. Malthus (1766-1834) etkilenimlerini yansıtır¹⁶. Bu etkilenimler vasıtasıyla, özellikle serbest piyasa, nüfus politikaları, ülke içi arz-talep dengesi ile üretim-bölüşüm mekanizmaları konularında, içinde yetiştiği Felsefi Radikalizm ile genel olarak birbirine yakın argümanları savunmaya devam etmiştir.

Mill'in, toplumsal gelişim sorunu ile alakalı 'eski olanı mutlaka yıkmak' üzerinden hareket edilmemesi gerektiği bahsinde dönemin muhafazakar yazarlarından, bireyin öz-gelişimi fikri noktasında ise romantik felsefeden ciddi etkilenimleri olmuştur. Bu durum söz konusu eğilimleri reddeden radikal gelenekten kopmaya başladığını da gösterir. Dolayısıyla çok boyutluluk gösteren düşüncelerinin temellerine inilmesi çeşitli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Hatta Mill'in yaşamının büyük bir kısmının, evrensel bir uygarlığa dair Aydınlanma projesi ile bunun özgürlüğü ve çeşitliliği tehlikeye attığı şeklindeki Romantik kuşku arasında bir orta yol bulmaya çalışmakla geçtiği söylenebilir¹⁷.

Mill tüm eğitimini babasının ve Bentham'ın gözetimi doğrultusunda almış, hiç okula gitmemiş olmasına rağmen felsefi yapıtları, iktisadi ve siyasal görüşleri onu dönemin önemli entelektüellerinden biri haline getirmiştir. Hatta hiç okullu

¹⁶ Mill'in beş kitaplık bu eseri iki cilt halindedir. Üretim (Product) ve Bölüşüm/Dağıtım (Distribution) başlıklı kitapları ilk ciltte yer alır. Bkz. John Stuart Mill, **Principle of Political Economy: with Some of Their Applications to Social Philosophy**, Collected Works of John Stuart Mill, Vol:2, Canada, University of Toronto Press, 1965. Değişim (Exchange), Toplumsal Gelişimin Üretim ve Bölüşüm Üzerindeki Etkileri (Influence of the Progress of Society on Production and Distribution) ve Yönetimin Etkisi Üzerine (On the Influence of Government) başlıklı diğer üç kitap ise ikinci ciltte yer alır. Bkz. John Stuart Mill, **Principle of Political Economy: with Some of Their Applications to Social Philosophy**, Collected Works of John Stuart Mill, Vol:3, Canada, University of Toronto Press, 1965. [Biz dipnotlarımızda ilk cildi kısaca **Political Economy-I**, ikinci cildi ise **Political Economy-II** olarak belirttik.]

¹⁷ John Gray, **Liberalizmin İki Yüzü**, (Çev. Koray Değirmenci), Ankara, Dost Kitabevi, 2003, s. 32-3.

olmamış biri olmasına rağmen üniversite rektörü dahi seçilmiştir¹⁸. 1865-68 dönemi için Westminster bölgesinden parlamentoya girmiş olan Mill anayasal meseleler ile ilgili olarak da önemli yazılar kaleme almıştır. Bunun en bilineni 1861’de yayınlanan *Considerations on Representative Government (Temsili Yönetim Üzerine Düşünceler)* isimli eseridir¹⁹. Siyasal ve anayasal konulara yönelik ilgisi; -Alexis de Tocqueville (1805-1859) etkisi ile birlikte- demokraside çoğunluğun tahakkümü sorunu, düşünce, ifade ve toplanma özgürlüğü, oy hakkının genişletilmesi, seçim ve temsil sistemleri, kadın hakları, anayasal ve hukuksal reform ile cezalandırma sorunları üzerinde yoğunlaşmıştır. Parlamentoya girişinden sonra 1869 yılında yayınladığı *The Subjection of Women (Kadınların Tâbi Kılınması)* isimli, o dönem düşüncü için yeterince radikal sayılabilecek olan eseri, kadın hakları konusunda bugün için en önemli klasik metinlerden biri hüviyetindedir²⁰.

Mill’in kendi siyasal ve ahlaki görüşlerinin şekillenmesinde, insan doğası ve epistemoloji konularında Hobbes, Locke, Berkeley, Hume ve Bentham gibi Britanya filozofları ve klasik iktisatçı düşünürlerin dışında, özellikle Fransa ve Almanya’daki entelektüel camialar ile yakın münasebeti etkili olmuştur. Demokrasi ile ilgili görüşlerine ciddi derecede etki etmiş olan Tocqueville ile 1836 yılında

¹⁸ Mill, 1865 yılında, Edinburgh’daki University of Saint Andrews’e rektör seçilmiş, 1868’e kadar bu görevi sürdürmüştür. Bu seçimde Mill’in temsil ettiği radikalizme karşıt cenapta yer alan düşünür Thomas Carlyle’in aynı yıl University of Edinburgh’a rektör seçilmesinin de etkisi olduğu söylenir. Bkz. Nicholas Capaldi, **John Stuart Mill**, (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2011, s.338.

¹⁹ John Stuart Mill, “Considerations on Representative Government (1861)”, **Essays on Politics and Society**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works: Vol. 19, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, s. 371-579. [Bundan böyle kısaca, “Considerations”] Mill, siyasal ve anayasal sorunlar üzerine daha pek çok yazı kaleme almıştır. Bunlardan en önemlileri arasında; “Tocqueville on Democracy in America” (1836-1840), “Vindication of the French Revolution of February” (1848), “Thoughts on Parliamentary Reform”dur (1859). Parlamento üyeliğine adaylığını koyması yönünde çevresinden kendisine yapılan baskılar da 1865 adaylığının daha öncesinden başlamıştır, ancak *India House*’daki memmuriyeti nedeniyle adaylığı 1865 yılına kalmıştır. Bkz. Capaldi, **John Stuart Mill**, s.338.

²⁰ John Stuart Mill, “The Subjection of Women (1869)”, **Essays on Equality, Law and Education**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works: Vol. 21, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1984, s.259-341 [Bundan böyle, kısaca; “Subjection”]. Kadın hakları hususunda eşi Harriet Taylor’ın Mill üzerindeki etkisinin büyük olduğu söylenir. 1830’lu yılların başlarında tanışmış olan Taylor ve Mill’in dostlukları ve gönül ilişkileri, Taylor’un evli bir kadın olması dolayısıyla çevreleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. İkili ancak Taylor’un kocasının ölümünden sonra 1851’de evlenebilmiştir. *Subjection*’dan önce 1851 yılında ikilinin beraberce kaleme aldıkları “*Enfranchisement of Women*” isimli makaleleri de *Westminster Review*’da yayımlanmıştır. Harriet Taylor’un etkisi sadece kadın sorunu ile sınırlı değildir; Mill, *Özgürlük Üstüne*’yi Taylor’un ölümünün akabinde yayınlamış, otobiyografisinde bu eserin sadece kendisine ait olmadığını belirtmiştir. Bu eserin toplumun birey üzerindeki tahakkümü meselesi üzerine odaklanmış olması, Taylor etkisini düşünülebilir kılan bir diğer nedendir. Bkz. Capaldi, **John Stuart Mill**, s.279.

bizzat tanışmış olan Mill, pozitif felsefenin ve sosyolojinin kurucusu sayılan Auguste Comte (1798-1857) ile de –her ne kadar onunla pek çok konuda anlaşılamamış olsa da- uzun süreli bir münasebet kurmuştur²¹. Mill’in Alman felsefesine dönük ilgisi ise ahlak üzerine yazılarında özellikle *Faydacılık*’ta ve epistemolojisinde tartıştığı *noumenon-phenomenon* meselesi ile ilgili Immanuel Kant değerlendirmelerinden anlaşılabilir. Bunun dışında Wilhelm von Humbolt’a (1767-1835), bireyin ahlaki yetkinleşmesi fikri üzerine kurulu Alman idealizmi ile romantizmine ve bu felsefenin Britanya’daki temsilcisi şair William Wordsworth’e (1770-1850) duyduğu ilgi de Alman düşüncesi ile Mill’in bağına oluşturan bir diğer olgudur. Ayrıca Mill, gençlik yıllarında, Alman hukuku üzerine uzun müddet çalışmış olan ve hukuksal pozitivizmin ilk temsilcisi sayılan John Austin’in (1790-1859) hukuk derslerine de iştirak etmiştir²².

Ardında bıraktığı otuz iki ciltlik külliyattan sadece iki kısa çalışması Türkçe’ye çevrilmiş olan Mill’in, yukarıda bazıları belirtilmiş olan eserlerinin tümünün değerlendirilmesi, bu çalışma ile üstesinden gelinebilecek bir iş değildir. Dolayısıyla tezin esas konusunu oluşturan Mill’in *foyda* kavrayışının –bireysel ve toplumsal boyutlarıyla- hukuk felsefesinin iki önemli sorunu ile ilişkisinin irdeleneceği son bölümün kurucu bilgisini taşıyan, ağırlıklı olarak Mill’in ahlak anlayışını içeren eserlere ağırlık verilmiştir. Bunların mahiyetinin iyi bir şekilde kavranabilmesi için ise, öncelikle onun epistemolojisi, insan doğası ve zihni üzerine görüşlerinin okunması icap etmiştir. Bu yüzden tezin ilk bölümünde Mill’in felsefesinin bu kurucu kısmı, ikinci bölümünde faydacılığı, üçüncü bölümünde ise ahlak felsefesinin diğer bileşenleri olan özgürlük ve adalet kavramları incelenmiştir. Son bölümde ise ahlak felsefesinden zuhur eden iki temel ilke (daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacak olan *foyda ilkesi* ve *zarar ilkesi*) üzerinden kamusal yarara, yani diğer faydacılar gibi Mill’in de pratiğe dönük olan düşüncelerinin esas ereğine ulaşmada hukukun ve hukuksal kurumların rolü ve mahiyeti açıklanmaya

²¹ Mill, Comte ile ilgili değerlendirme ve eleştirilerini -pek çok makalesinde ele almakla beraber, toplu biçimde- *Westminster Review*’da yayımlattığı (1864-1865) “*Auguste Comte on Positivism*” isimli çalışmasında kaleme almıştır. Bkz. John Stuart Mill, “Auguste Comte and Positivism” (1865), **C.W.10**, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s.261-368.

²² Mill’in toplu çalışmalarının *Essays on Equality, Law, and Education* başlıklı 21. cildinde toplanmış olan ve John Austin üzerine kaleme almış olduğu “*Austin’s Lectures on Jurisprudence*” (1832) ve “*Austin on Jurisprudence*” (1863) yazıları önemlidir.

çalışılacaktır. Bu bölümde ele alınacak Mill'in epistemolojisi üzerine eğilmeden önce ise, Mill'in her neviden düşüncesini doğrudan etkilemiş olan dönemin fikri dünyasına kısaca göz atılacak ve bunu etkileyen tarihsel koşullar ele alınacaktır.

B.VICTORIA ÇAĞI'NIN FİKRÎ DÜNYASI VE TARİHSEL KOŞULLAR

1. “Victoria Çağı”: Toplumsal, Siyasal ve Ekonomik Koşullar

J. S. Mill'in ahlak, siyaset ve iktisat alanlarındaki genel düşüncesi, bu alanlarda pek çok dönüşümün eşiğine gelmiş bir ülkede, ağırlıklı olarak bu dönüşümlerle ilişkili, pratik gayeler ekseninde geliştirilmiş fikirleri içerir. Bu nedenle kısa bir şekilde de olsa Victoria Çağı'nın fikrî dünyası ve bu dünyayı şekillendiren koşulların belirtilmesi yerinde olacaktır.

18.yy. itibariyle İngiltere çok ciddi bir endüstriyel ve ticari gelişim göstermiştir. Bu gelişimin sebebi olarak ise sömürge kazançlarının artışı nedeniyle ülke girdilerinin artmasından, ülkenin toplumsal, siyasal ve hatta dinî yapısına kadar pek çok neden zikredilegelmiştir. Evveliyatında Hollanda'da belirgin biçimde görülebilecek olan bu kapitalist dönüşümün İngiltere merkezine kaymasının altında Britanya'nın Kıta Avrupası'ndan ayrılan bazı kendine özgü nitelikleri önemlidir. Öncelikle ticaret ve ticari düşünüş, Ortaçağ düşüncesi ve Kıta Avrupası'nın pek çok çevresindeki asillik zihniyeti tarafından gördüğü aşağılanma ile İngiltere özelinde en asgari düzeyde karşılaşmıştır; bilakis İngiltere'de aristokrasi de her zaman ticarete kararlı ve doğrudan bir ilgi duymuştur. Bunda Max Weber'in de altını çizmiş olduğu hakim Protestan ahlâkının önemli rolü bulunduğu da söylenebilir. Yine, ticari zihniyetin hesapçı kimliği de paradigmatic yükselişini 18. ve 19.yy. itibariyle tezin merkezinde yer alan faydacı felsefe içerisinde de gayet belirgin bir biçimde göstermiştir²³.

²³ Eric J. Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, (Çev. Abdullah Ersoy), Ankara, Dost Kitabevi, 2008 s.73.

Bu kapitalist gelişim süreci içinde güçlenen esnaf ve zanaatkârın, yani şöyle ya da böyle artık sermayedar halini almış olan yeni orta sınıf unsurlarının, toprak aristokrasisi ve onunla statik bir çıkar ilişkisi içerisindeki mevcut kökleşmiş kapitalist aktörler ile yarışa girişme, yatırım alanını genişletme ve hatta öne geçme gayretlerinin etkileri 18.yy.'ın ikinci yarısından itibaren artık iyiden iyiye kendini hissettirmeye başlamıştır²⁴. Özellikle de Napolyon Savaşları (1803-1814) ardından İngiltere'nin bu çıkar çatışması daha açık bir hal almış, bu da ciddi bir siyasal çekişmeyi beraberinde getirmiştir. Girişimcilik, kapitalist restorasyonun ideal olanı halini alırken, toprak aristokrasisi halen rantıye üzerinden servet edinme gayretini sürdüren parazite bir zihniyetin temsilcisi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Dönemin çok sık yapılan bir benzetmesine bakılırsa, “eğer çalışan insan bir at ve toprak lordu ise para ödemeyen bir yolcu olarak düşünülürse, girişimciliğin sürücülük, kondüktörlük, çığır açıcılık, ihtiyaç ve yiyecek sağlayıcılık rollerinin hepsini kendisinde toplayan bir hali” temsil ettiği söylenebilir²⁵.

İngiltere'nin iki rakip siyasal partisi, *Tory* ve *Whig* partileri²⁶ dönemin siyasal tartışmalarının asli unsurlarıdır. Ancak her iki parti yapısının da 19.yy. itibariyle içerisinde soylu ve hali hazırda zengin kesimi barındırdığı ve söylemlerinin de hem alt sınıfların çıkarlarına hem de kapitalist gelişimi ilerletmek arzusunda olan -ancak

²⁴ Joyce Appleby, **Amansız Devrim**, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, Alfa Yay., 2012, s.93

²⁵ Harold Perkin, **The Origins of Modern English Society**, 2nd ed., London and New York, Routledge, 2002, s.183-8, 197-8. Belirtmek gerekir ki, “çalışan at” ve “parazit binici” imgesi, o dönem İngiltere’de farklı toplumsal sınıfların birbirlerine yapmış oldukları yüklemelerdir. Kapitalist burjuvaziye göre toprak aristokrasisi bir parazit iken, sınıf bilinci oluşmuş emekçi kesimlere göre kapitalistler birer parazittir. Karş. Friedrich Engels, **İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu**, 1.b., Ankara, Eriş Yay., 1997, s. 330. Kısaca, dönem, ekonomik çıkarların çatışıklığı üzerinden biçimlenmiştir.

²⁶ Whig ve Tory Partileri Britanya’da 1680’lerden 1850’li yıllara kadar rakip siyasal güç konumundadırlar. Whig’ler, Roma Katolik Kilisesi’ne bağlı olmasına rağmen kralın yanında duran Tory’lere karşı durup, mutlak monarşi yönetimine karşı anayasal monarşi taraftarı olmuş, ünlü 1688 Devriminin baş aktörleridir. Yönetimi tam olarak 1715’te ellerine geçiren Whig’ler, 1760’ta tahta geçen Kral III. George’a kadar iktidarda kalmışlardır. 1784’e kadar her iki parti de, esnek bir yapıda iken, o tarihte Charles James Fox’un Whig lideri haline gelmesi ile birlikte parti yapıları sertleşmiştir. 19.yy.’da ise ılımlı Tory lideri Robert Peel’in iktidara geldiği dönemle birlikte, Tory partisinin katı olan kanadı Muhafazakar Parti’yi; Whig’lerin, bir takım Radikallerin ve nispeten Whig ideolojisine ılımlı bir takım Tory’lerin (Peelite Tories) oluşturduğu birleşim ise Liberal Parti’yi meydana getirmişlerdir. Muhafazakar Parti, genel manada eski Tory -aristokratik- ideallerine bağlı olsa da, aristokrat sınıfın, aynı Whig’lerde olduğu gibi aşağı ve yukarı kesimlere yakın duran parçalı yapısı nedeniyle tümüyle katı bir muhafazakar parti taraftarlığı söz konusu olamamıştır. Kaldı ki pek çok serbest piyasa ve dini serbestlik yenilikleri (özellikle 1820’lerdeki Peel hükümeti zamanında) Tory iktidarı dönemlerinde yapılmıştır ve bunlar daha katı ve tutucu Toryleri rahatsız etmiştir. Bkz. Perkin, **The Origins of Modern English Society**, s.188, 197.

kurulu düzenin engelleri ile kısıtlanmış- yeni sermayedarların hukuksal, siyasal ve ekonomik reform taleplerine kayıtsız kaldığı söylenebilir²⁷. Bu nedenle, orta sınıfın sözcüsü olarak kökten değişim yanlısı ve çoğunluğu aydınlanmacı eğilimde olan, “Radikal” olarak adlandırılan unsurlar siyasal arenaya girmiş, etkinliklerini 1815 itibariyle ciddi biçimde arttırmışlardır²⁸. Tory ve Whig’ler ise 19.yy.’ın ortalarından itibaren kendilerini Muhafazakar ve Liberal partilerin bayrakları altında göstermiş olsalar da, zihniyetlerin temsili açısından söz konusu sıfatlar siyasal metinlerde sıklıkla kullanılmaya devam etmiştir.

Mill’in içerisinde yetişmiş olduğu, “radikal”²⁹ fikir hareketlerinden Felsefi Radikallerin düşünsel alt yapılarının tesisinde, Benthamcı hukuk kuramı ile Malthus ve Ricardocu iktisat teorilerini kamusal politikalara aktaran babası James Mill’in rolü büyüktür³⁰. Felsefi radikalizmin yıkma uğraşı verdiği başlıca sorunlar arasında endüstriyel ve ticari kapitalizmin gelişimine fırsat vermeyen toprak sahipleri ve bunların meydana getirdiği (orta sınıfın temsiline değer vermeyen) yönetim düzeni, endüstrinin kendi büyümesi için yeterli artı-değeri üretememesine neden olan yüksek kira ücretlerine dayanan toprak rantı, yine toprak sahiplerinin çıkarları lehine olan ulusal tarımın korunmasına (fakat ticari değişimi kısıtlamaya) yönelik gümrük

²⁷ Bkz. George Sabine, **Siyasal Düşünceler Tarihi-3: Yakın Çağ**, (Çev. Özer Ozankaya), Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s.73 (Bundan böyle; Sabine **Yakın Çağ**). Sabine, Tory ve Whig’lerin bu ortak yönlerini, Radikal James Mill’in “*Essay On Government*” (1825) isimli çalışmasından aktarmaktadır. Ona göre, o dönem iktidarı elinde bulunduran Tory’lerin yerine Whig’lerin geçmesi halinde de, orta sınıflar adına değişen bir şey olmayacaktı. Zira her iki partinin de, çoğunluğu toprak sahiplerinin oluşturduğu, sınırlı sayıda para sahiplerinin ise çeşitli yollardan dâhil olabildiği benzer yapıları söz konusudur.

²⁸ Sabine, **Yakın Çağ**, s.50; Whig’ler feodal kültürün mirasçısı Tory’ler karşısında daha liberal olan, anayasal monarşi taraftarı bir siyasal oluşum olarak izah edilir. Ancak onların liberalliği, demokrasi talepleri gibi daha radikal talepleri olan Felsefi Radikaller’in liberalliğinden daha farklıdır ve liberal ereklar için yetersizdir. Hatta, her ne kadar 1840’lardan itibaren artık Felsefi Radikallerden ayrılmış olsa da yine de onlardan ciddi destek alan John Stuart Mill 1866’da parlamentoya girdiğinde bağımsız ve yeni bir liberal partinin kurulmasına katkıda bulunmak gibi bir amaç edinmiştir. Bkz. Capaldi, **John Stuart Mill**, s.338-9.

²⁹ *Radikalizm*, 16.yy.’dan 19.yy.’a kadar kendi içinde pek çok düşünceyi taşımış olan siyasal bir kisvedir. *Felsefi Radikaller*, bu yapı içerisinde 18.yy.’ın son dönemleri ve 19.yy.’ın ilk yarısında Benthamcı kuramı ve James Mill’i takip edenler olarak ifade edilir, ki aynı dönemin felsefi radikaller dışında daha pek çok radikal grup söz konusudur. Genel manada radikalizmin bir takım genel özelliklerinden söz edilebilir; Aristokrasi ve Tory ideolojisine karşı uzlaşmaz bir tutum sergilemişlerdir, siyasal özgürlükler üzerindeki sınırlamalara karşı olup bu konuda anayasal reform taleplerini sürekli yinelemişlerdir. Sosyal ve ekonomik hak talepleri mevzuunda ise radikal düşünceler arasında bir görüş birliği hiçbir zaman söz konusu olamamıştır. Radikalizm, kendisini en etkin biçimde Londra’da göstermiş, zaman zaman bünyesinde bazı küçük toprak sahiplerini ve imalatçıları da barındırmıştır. Bkz. E. P. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Doğuşu**, 3.b., (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, Birikim Yay., 2012, s.565.

³⁰ Capaldi, **John Stuart Mill**, s.53

politikalarıdır. Radikallerin ön safta yer aldığı 19.yy. liberalizmi, tüm bunların yoksulluk ve nüfus sorununa yol açtığını, ekonomik ve toplumsal gelişmeye karşı engel oluşturduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla felsefi radikalizmin talepleri arasında serbest ticaretin önemli bir yeri olmuştur; ancak devlete biçtikleri rol nedeniyle, kendilerine mahsus bir *laissez-faire* anlayışları olduğu da söylenebilir. Zira o dönem için yeni teknolojilere sahip olan orta sınıfın devlet desteği arayışının olduğu söylenemez; istekleri, gelişimlerinin önüne konan yasal sınırlamaların kaldırılması ve yönetim kademelerinde daha fazla temsil edilebilmek olmuştur³¹.

Bununla birlikte her türlü yasal kısıtlara rağmen büyümesi engellenemeyen endüstriyel ve ticari kapitalizm, 18.yy.'dan itibaren İngiltere'nin kentsel nüfus oranını ve genel olarak ülke nüfusunun ciddi şekilde artmasına yol açmıştır³². Yeni teknolojiler, işçi istihdamı gereksinimlerini dolayısıyla da işçi ücretlerini düşürür ve bir yandan artı-değeri yükseltirken, bir yandan da işsizleşen kente hapsolmuş kırsal kökenli bu insan kitlesini potansiyel bir tehlike haline getirmiştir³³. Bu tehlike, işçi sınıfının asgari yaşam standardının kurulmasını gerektirecek adımların atılmasını da zorunlu hale getirmiştir.

Bu dönemde, orta sınıf ile aristokrasi arasında yürüyen mücadelede, emekçi kitle bazen bir tarafın bazen ise diğer tarafın yönlendirmelerine kapılmış, zaman

³¹ Genel olarak bkz. Sabine, **Yakın Çağ**, s.66; Tahıl Yasaları ile ilgili tarihsel veriler için ayrıca bkz. Eric J. Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848**, (Çev. Bahadır Sina Şener), Ankara, Dost Kitabevi, 2005, s.51

³² Kentsel nüfus oranı ve toplam nüfus artışı 19.yy. itibarıyla artık çok ciddi boyutlara ulaşmıştır. 1801'de yapılan ilk resmi nüfus sayımında; İngiltere 8,3 milyon, İskoçya 1,63 milyon, Galler 587 bin, İrlanda ise 5,22 milyondur, bu oran 1750'deki tahminlere göre %25 artış biçiminde yorumlanır ve Avrupa normlarının yaklaşık %50 üzerinde bir artış oranıdır. 1801'de Britanya genelinde toplamda 15,74 milyon olan nüfus 1851'de 27,39 milyon (bunun 18 milyonu İngiltere'dedir) olmuştur. Bunun sebepleri arasında gelişen ticaret ile paralel olarak, 18.yy. ile -özellikle de 18.yy. sonlarındaki *İkinci Çitleme Dönemi* olarak adlandırılan dönemde, büyük arazi sahiplerinin umuma ait arazilere büyük tarım alanları oluşturmak gayesiyle el koyup köy endüstrisini yok etmesiyle- birlikte kırsal alanlardan kente yönelen büyük göçler, gıda mamullerinin dolaşımının artışı, genel olarak İngiltere'nin sömürge yarışında artık sarsılmaz bir üstünlüğü ele alması, salgın hastalıklar ve sair nedenlerle yaşanan nüfus kayıplarının azalması, imalat hacminin büyümesi ile birlikte çocukların -çalışma getirileri nedeniyle- ekonomik değerinin artması ve bunun da doğum oranlarına yansması gösterilebilir. Bkz. Cristopher Harvie, H. C. G. Matthew, **Nineteenth Century Britain: A Very Short Introduction**, New York, Oxford University Press, 2000, s.10-1; Hobsbawm, **Devrim Çağı**, s.52, 58-9; Jacob Bronowski, Bruce Mazlish, **Batı Düşünce Tarihi: Leonardo'dan Hegel'e**, (Çev. Elvan Özkavruk Adanır), İstanbul, Say Yayınları, 2012, s.448-9.

³³ Özellikle 1750-1850 arasındaki yüzyıllık süreçte, kentlere dolan bu basiretsiz, cahil, gayet yoksul ve ani tepki eşiği yüksek olan bu kesimin pek çok ayaklanma ve itaatsizlik örnekleri sunduğu E. P. Thompson tarafından özellikle vurgulanmaktadır. Esas olarak çalışma ve geçim sorunlarından kaynaklanan bu hareketlenmeler, üst sınıflar açısından endişe ile takip edilmiştir. Bkz. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, s.101-3.

zaman önemli bir tehdit halini alsa da, genel manada kendi başına buyruk bütünlüklü bir güç halini alamamıştır. Sınıf içi bölümlenmeler sadece işçi sınıfına mahsus değildir, orta ve üst sınıflarda da iç bölümlenmeler ve kırılmalar sıklıkla ortaya çıkmıştır. Özellikle İngiliz orta sınıfının da, emekçi alt sınıfların desteğini ardına alma uğraşı içerisinde olan kesimleri ile aristokraziyle çıkar paylaşımları daha yoğun halde bulunan kesimleri arasındaki farklılıkların geniş bir çıkar yelpazesini ortaya çıkardığının altı çizilmelidir³⁴.

Kente sıkışmış, artan ve arttığı ölçüde işsizleşen ve yoksullaşan büyük nüfus, gelişme eğilimindeki kapitalist orta sınıf ve gücünü koruma uğraşı veren aristokrasi üçgeninde *Yoksul Yasaları Sorunu* dönemin en ciddi tartışma konularından biri halini almıştır³⁵. 18.yy. ve nihayet 19.yy.'a gelindiğinde bu korumacı yasalar, kapitalist gelişimin önünde bir engel ve dolayısıyla siyasal-iktisat tartışmalarının merkezinde yer alan en önemli konu olmuştur. Söz konusu tartışmalar yüzyılları içerir. Adam

³⁴ İngiltere’de, ‘orta sınıf’ olarak adlandırılan burjuvazinin, bir yanı aristokrasi diğer yanı ise emekçi kitleye doğru olmak üzere, iki zıt kutba kümelenen parçalı bir yapısının olduğu söylenebilir. Yani siyasal statüko dönemin kapitalistlerini de ikiye bölmüştür; endüstriyel kapitalistlere, toprak rantı ve madencilik gibi işlerle uğraşan kapitalistlere ve pek tabii olarak da büyük toprak sahiplerine nazaran daha az gelişme olanağı veren bir sistem söz konusudur. Bkz. Harvie, Matthew, **Nineteenth Century Britain**, s.18. Hobsbawm’ın naklettiğine göre, 19.yy.’ın ilk yarısında aristokrasi ve büyük burjuvaların çıkarları ile uyumlu işleyen finansal sektör ve bankacılık alanı, işlettiği kredi sistemleriyle gelişme ve büyümenin çabalarını sarf eden küçük burjuvanın aleyhinde mali bir ortodoksi oluşturmaktaydı. “Mülksüzler uçurumuna yuvarlanmanın eşiğine gelmiş küçük burjuvaziyle emekçiler, o yüzden ortak bir hoşnutsuzluğu paylaşmaktaydılar. Bu ortak hoşnutsuzluğun meyveleri de radikalizm, cumhuriyetçilik ve demokrasi talepleri olmuştur.” Bkz. Hobsbawm, **Devrim Çağı**, s.49. Fakat her ne kadar Radikalizm pek çok kere emekçi sınıfın desteğini ardına alma hamleleri yapmışsa da, emekçi kesim Thomas Paine ve William Cobbett gibi kendilerine anlayacakları dilden seslenen propogandacıları, diğer sürükleyicilere nazaran daha kararlı bir biçimde takip etmiştir. Çünkü aristokrasi karşısında küçük adam olan küçük burjuvazi (ya da alt-orta sınıf), zenginlere karşı alt sınıflardan yana tavır alırken, alt sınıflara ise kendilerini takip etmeleri gereken yegâne klavuz olarak lanse etmişlerdir. Bkz. Hobsbawm, **Devrim Çağı**, s.129, 139; Sabine, **a.g.e.**, s.74-5

³⁵ *Yoksul Yasaları* olarak ifade edilene esasında *Yoksulluk Hukuku* da denebilir zira Yoksul Yasaları ile çok uzun bir süreçte çıkarılmış olan pek çok yasa kastedilir. Bu dönem Tudor İngilteresi’nde *Çitleme Dönemi* olarak adlandırılan dönemin ardından, topraksız ve yoksullaşmış kırsal nüfusa yardım öngören ve 1597 ile 1601’de yürürlüğe giren -yoksul ile toplum arasındaki hak ve yükümlülük ilişkilerini düzenleyen ve bu ilişkide devletin yer almadığı- Yoksul Yasaları başlar; Yerleşim (Settlement) Yasaları, 1672 ve 1682 Yasaları ve herkese asgari geçim kaynaklarına sahip olma hakkı, topluma da bunu gözetme yükümü getiren 1795 tarihli *Speenhamland Yasası* ile devam eder. Hobsbawm’ın deyimiyle Speenhamland Yasası, eski kır toplumunu para bağının aşındırmalarına karşı muhafaza eden son sistemli girişimdir. Speenhamland Yasası’nın bir diğer nedeni ise yoksul oranının 1790’da artık toplam nüfusun %40’ını bulmasıdır. Asgari geçimin yoksullar adına korunması ile, 19.yy.’a gelindiğinde artık toplum için potansiyel bir tehdit halini alan yoksul kitlesinin kontrol altında tutulması ve tehlike olmaktan çıkarılması hedeflenmiştir. Bkz. Şebnem Gökçeoğlu Balcı, **Tutunamayanlar ve Hukuk**, Ankara, Dost Kitabevi, 2007, s. 37-8; Appleby, **Amansız Devrim**, s.80-1; Hobsbawm, **Devrim Çağı**, s.59; Mehmet Tevfik Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2008, s.53, 85.

Smith bu yasal düzlem içerisinde yer alan Konut Yasaları'nın piyasa ekonomisini bozucu niteliği üzerinde durmuş, Malthus ise genel olarak yoksullar için çıkarılan tüm bu korumacı yasaların ülkede doğum ve yoksul oranlarını arttırdığını, ücretleri ise düşürdüğünü, insanları ise çalışmamaya sevk ettiğini ileri sürmüştür³⁶. Çok daha ileride Alfred Marshall ve Keynesçi iktisat teorilerinin ve dağıtıcı adalet tartışmalarının da temelindeki düşünsel nüveleri meydana getiren bu tartışmalar, pek tabii Kraliçe Victoria döneminde de tüm canlılığıyla varlığını sürdürmüştür. Kapitalist gelişimin taraftarı olan, ancak (iş gücünün yasal olarak sınırlandırılması nedeniyle) hareket kabiliyetini haiz bir işçi kitlesinden yoksun olan, gelişim arzusundaki yeni girişimciler bu yasaların kaldırılması gerektiğini savunurken, toprak aristokrasisi, söz konusu yasalar yoluyla geleneksel kırsal düzenin korunması için uzun müddet yasalar lehine korumacı bir tutum sergilemiştir. Çünkü ancak bu sayede toprak değeri üzerine kurulu olan kendi iktidarlarını koruyabileceklerdir³⁷.

Dönem, ahlaka dair bakış açılarını da değiştirmiştir. Özellikle kökeni Francis Bacon'a uzanan seküler ve dünyaya indirgenen ahlak, diğer bir ifadeyle "Yaşamsal din" (vital religion) düşüncesinin yanı sıra, İskoçya ve Fransa üzerinden yayılan rasyonalist aydınlanmacılık ve ucuz tüketici emtiası, yaşamın daha uzun ve daha rafine hale getirilebileceği fikrini, insan doğasından kaynaklanan bir determinasyon ve sınıf farkı söz konusu olmaksızın çok geniş bir sahaya işaret etmiştir³⁸.

Dönemin hukuk düşüncesine de çok genel bir biçimde bakacak olursak, reformasyonun sorgulandığı bir yüzyılla karşılaşırız. Hukuka -yahut tarihsel birikime dayanan anayasa fikrine- bağlı siyasal meşruiyet nosyonunun gelişiminde ciddi bir İngiliz etkinliği söz konusudur ve geleneğe bağlılık hukuk alanında en göze çarpan özelliklerden birisidir. Sanayileşmenin yaratacağı yeni faktörler ortaya çıkmazdan evvel, hukukun bir mülkiyet aracı olmasının yanında, aynı zamanda hali hazırda birbirinden ayrık duran yerel elitleri, dış kaynaklı ve Britanya'ya yönelebilecek dönüştürücü 'tehlike'lere karşı birleştirici, ekonomik yapının muhafazasını sağlayıcı ve ulusal karakteri güçlendirici işlevleri olmuştur. Ancak Victoria Çağı bu hukuki

³⁶ Yoksul yasalarına yönelik söz konusu eleştiriler, korumacı sistemin, 1834 yasası ile birlikte, belirli bir bölgeye kapatmaya dayalı (indoor relief) bir sisteme dönüştürülmesine neden olmuştur. Bu dönüşümün alt yapısında Malthus, Ricardo ve Bentham'ın düşüncelerinin ciddi etkileri de söz konusudur.

³⁷ Gökçeoğlu Balcı, **a.g.e.**, s.39.

³⁸ Harvie, Matthew, **Nineteenth Century Britain**, s.5.

yapıyı sarsıcı gelişmelere gebe olmuştur³⁹. Bentham'ın hukukta reform talebi, geleneksel yapıya uygun bir biçim almış mevcut içtihadı dayalı *common law* düzeninin sadece sınırlı bir kesimin menfaatleri doğrultusunda işlediği düşüncesinden hareketle, değiştirilmesi, daha sistematik hale getirilmesi, belirliliğe kavuşturulması gerekliliklerini yansıtmaktaydı. Dolayısıyla mevcut hukuksal düzenden memnun olmayan bazı orta sınıf unsurları, kodifikasyon talebini ortaya atan Bentham'ı bu minvalde kendilerine bir klavuz olarak almışlardır⁴⁰. Bu ise yasama faaliyeti alanına girme gereksinimi ortaya çıkararak orta sınıfın genel oy hakkı ve anayasal reform söylemlerine yansımıştır.

2. 19.yy. Britanyası'nda Karşıt Düşünsel Akımlar

a. Muhafazakârlar

19.yy.'ın ilk yarısında, toplumsal gelişimin önünün kesildiği yönünde aydınlanmacılar, reformistler, radikaller yahut liberaller tarafından aristokratlara yapılan ağır eleştiriler, sanayileşmenin bozucu etkilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte kendilerine dönmüştür. Coleridge, Carlyle, Disraeli, Ruskin ve William Morris bu tepkilerin başlıca ifade edicileri olmuşlardır. Yine Wordsworth ile Alman İdealizmi, İngiltere'de yansımalarını bulmuş; bu sayede sanayileşmeye getirilen ahlaki ve estetik eleştirilerin yanında ciddi bir politik romantizm literatürü de ortaya çıkmıştır. Gelişen orta sınıfın tutunduğu rasyonalizme karşı bir aydınlanma eleştirisine yönelen muhafazakâr düşünce, bilgi teorisinde ise aklın işleyebilme yakıtı olarak materyalist duyumculuk yerine sezgiciliği öne çıkarmıştır.

Sanayileşmeye karşı gelişen bu hoşnutsuzluk hiç şüphesiz İngiliz muhafazakârlık kültürünü besleyen damarları gösterir. Muhafazakâr düşünce, geleneksel değerleri öne çıkaran düşüncelerinin temellerini ciddi ölçüde Edmund

³⁹ Harvie, Matthew, **a.g.e.**, s.8

⁴⁰ Nispeten daha geniş bir değerlendirme için bkz. Charles Noble Gregory, "Bentham ve Kodifiyeciler", (Çev. Sevdâ Gültekin Göktolga), **H.F.S.A.**, Sayı:23, İstanbul, İstanbul Barosu Yay., 2012, s.201-11.

Burke'den almış⁴¹, siyasal kanatta da Tory'lerin geleneksel kabullerini belli oranlarda devam ettirmiştir⁴². Geometrik mantıkçılığa düşman; tarihin şekillendirdiği törelere ve kurumlara sadık; doğal biçimde ve veraset yoluyla aktarılan aristokratik kültür ile Kraliyet, Lordlar ve Avam Kamaraları sacayağına oturan karma yönetim biçimine bağlı; demokrasiye karşı ise bazen muhalif bazense çekinceli bir tavır takınmışlardır⁴³.

Mill, bilgi teorisindeki kendine mahsus (tümevarımcı ve ampirik) tutarlılığının yanında söz konusu muhafazakâr eğilim içinde yer alan idealist ve romantik (dolayısıyla muhafazakarlık ile birçok açıdan bağdaşık) yazarlardan da ciddi şekilde etkilenmiştir. Bu etkilenimi, bir yandan içinde yetişmiş olduğu radikal, ilerlemeci, aydınlanmacı ve liberal düşüncenin eksikliklerini görmesini sağlamış, diğer yandan ise bu idealist öğeleri kendi formasyonuna teşmil etmesiyle düşüncesini son derece karmaşık bir yapıya büründürmüştür⁴⁴.

b. Felsefi Radikaller

Radikalizm ve radikallik, İngiltere'de 16.yy.'dan 19.yy.'a kadar içinde birbirleri ile uzak bağlantıları olan pek çok düşünceyi içinde barındıran bir kisvedir; mevcut siyasal ve ekonomik yapıdaki kökten değişimleri savunan bu fikir ve eylem gruplarının içerisine Leveller'lardan, Chartist Hareket'e, İngiliz Jacobenleri

⁴¹ Edmund Burke (1729-1797), kendisi her ne kadar bir Whig olsa da, Taht, Lordlar ve Avam Kamaraları üçlüsü ekseninde oluşmuş anayasal denge ve tarihsel anayasa fikri ile kaynaklarını güçlü gelenek ve alışkanlıklardan alan, ulusal kimliğin yansıtıcısı, oturmuş siyasal ve hukuki kurumların muhafaza edilmesi gerekliliği fikirleriyle, gerek Tory gerekse Whig cephelerinde olsun, muhafazakâr düşüncenin dayanak aldığı en önde gelen isimdir. Bkz. Philippe Beneton, **Muhafazakarlık**, (Çev. Cüneyt Akalın), İstanbul, İletişim Yay., 2011, s.15-31; Sabine, **Yeni Çağ**, s.298-311. Unutmamak gerekir ki, 19. yy. radikalizminin ortaya çıkışı ile birlikte Tory ve Whig geleneklerinin her ikisi de, görece eskinin düşünsel nüvelerinin taşıyıcısı addedilir olmuştur.

⁴² Muhafazakârlığın boyutları dönem dönem farklı olmuştur. Örneğin bir Tory ve muhafazakâr parti lideri olan Robert Peel, iktidarda olduğu dönemde (1834-5, 1841-6) kapitalist orta sınıfların da desteğini alma gayreti gösteren ılımlı bir politika izlerken; daha sonraki bir başka muhafazakâr Benjamin Disraeli, siyasal alanda güçlendiği dönemlerde, sanayileşmeye ve kapitalist kesimlere karşı çok daha katı bir tutum sergilemiştir, hatta bu tutumu nedeniyle Engels tarafından da övülmüştür. Ancak genel anlamda ve her halükârda 19.yy. İngiliz muhafazakârlığının aynı dönem Avrupa'daki muhafazakâr siyasetten (özellikle de Fransız muhafazakârlığından) daha az tutucu, katı ve çok daha az doktriner olduğu söylenebilir. Bkz. Beneton, **Muhafazakarlık**, s.68-71; Engels, **İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu**, s.339.

⁴³ Beneton, **Muhafazakarlık**, s.68, 72.

⁴⁴ Sabine, **Yeni Çağ**, s. 86-8; Birks, **Modern Utilitarianism**, s.11.

ve Cumhuriyetçilerinden, Manchester Liberallerine kadar pek çok oluşum dâhil edilmiştir.

Radikalizmin düşünsel bir türevi olan ve Felsefi Radikalizm olarak isimlendirilen oluşum, felsefî açıdan faydacı öğretiyeye ve Jeremy Bentham'ın fikirlerine bağlı olmuştur. 'Faydacılık', Bentham'ın kendi açıklamasıyla, "ister birey ister topluluk için olsun, üretme, fayda sağlama, hazzı iyiliği ya da mutluluğu arttırma eğilimindedir. En çok kişi için iyilik, doğru ve yanlışın ölçüsüdür"⁴⁵. Britanya'da felsefi ve dinsel altyapısı yüzyılların ürünü olan faydacı düşünce, Bentham ile birlikte bir felsefi okul olma noktasına ulaşmıştır. Bentham'a göre, yasa koyucunun takip etmesi gereken amaç kamusal iyinin gerçekleştirilmesidir. Bunun gerekçelendirilmesi de fayda ilkesine dayandırılmalıdır. Toplumun hakiki iyiliğinin ne olduğunu bilmek, 'yasama bilimi'nin neleri tayin ettiğini bilmektir, 'yasama sanatı' ise tespit edilen vasıtaların bu iyiliği gerçekleştirilmesiyle alakalıdır⁴⁶.

1824-1914 yılları arasında yayınlanan ve Bentham'ın da maddi yardımlarda bulunduğu *Westminster Review* isimli dergi, faydacı felsefenin ve Felsefi Radikaller'in sözcülüğünü yapmıştır. Felsefi Radikaller'in kadro yapılanması Bentham'ın izleyicisi ve ikinci adam konumunda olan James Mill eliyle yürütülmeye çalışılmış, bu yapılanmanın temel prensipleri ise en başta *faydacılık*, sonraysa demokrasi⁴⁷ ve *laissez-faire* ilkesinden oluşan üçlü ekseninde belirlenmiştir⁴⁸. Bu noktada faydacılığın liberal iktisat düşüncesi içinde belirlediğine de bir vurgu yapmak icap eder. Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* ile birlikte yıkmaya çalıştığı eski düzenin merkantilist iktisat anlayışında, "en büyük sayının en büyük mutluluğu" diye bir ilkenin pek fazla değer görmesi mümkün değildir. Zira merkantilist paradigmada esas olan, ekonomik olarak güçlü devletin teşekkülüdür. Bunun için de ülkeye altın girmeli ama çıkmamalıdır, mümkün olduğunca ihracat yapılmalı, ithalat asgaride

⁴⁵ Aktaran; Ray Billington, **Felsefeyi Yaşamak: Ahlak Düşüncesine Giriş**, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul, Ayrıntı Yay., 2011, s.180. (Bundan böyle; Billington, **Felsefeyi Yaşamak**)

⁴⁶ Birks, **Modern Utilitarianism**, s.26.

⁴⁷ James Mill'e göre, "Halk kendisine bir gözcü atamalıdır. Fakat gözcüyü gözetleyecek kimdir? Halkın kendisidir. Bundan başka bir kaynak olamaz; ve bu en üstün koruyucu şeyden yoksun olmakla, kural koyucu azınlık, tâbi olan çoğunluğu ilelebet kırbaçlayacak ve baskılayacaktır." Aktaran, Murray Rothbard, "Concepts of The Role of the Intellectuals in Social Change Toward Laissez-Faire", **The Journal of Libertarian Studies**, Vol. IX, No:II, 1990, s.43-67, s.61.

⁴⁸ Rothbard, **a.g.e.**, s.59. Rothbard, James Mill'in Bentham'ın yanı sıra ekonomik alanda ise Ricardo'nun sözcülüğünü yürüttüğünü belirtir.

tutulmalıdır, dolayısıyla gümrük kontrolü ve gümrük vergilendirmesi en hassas konudur, tebaa (yani en büyük mutluluğun en büyük sayısı) tüketimden çok üreterek devletin güçlenmesi ve zenginleşmesine aracı olmalıdır, ülke ise mümkün olduğunca ithal lüksten uzak tutulmalı ve mümkün olduğunca kendi kendine yetmelidir. Faydacılığın da içlerinde yer alacağı 18. ve 19. yüzyılların liberal söylemleri ise bu anlayışı dışlayacaktır⁴⁹.

Sabine'nin de haklı olarak belirttiği üzere, 19.yy. İngiliz 'faydacı' liberalizmi, son iki yüzyılın neticesinde artık patlama noktasına varan sınıfsal çıkar çatışmasının olası yıkıcılığını ve siyasal alanda devrim olasılığını, daha yumuşak bir evrimsel dönüşüme yönlendirmede sürükleyici bir işlev görmüştür⁵⁰. Çünkü faydacıların vurgulamış oldukları çıkar değil, ileride daha ayrıntılı irdelenecek olan bir kavram olan *fayda* ve uyumdur; gözetilen ise -en azından söylemlerinden öyle anlaşılan- belirli bir sınıfın değil genelin faydasıdır.

C. J. S. MILL'İN EPİSTEMOLOJİSİ, MANTIK SİSTEMİ VE SOSYAL BİLİMLER METODOLOJİSİ

Mill, epistemolojide ampirik gelenekten gelen bir filozoftur⁵¹, mantık açınsındansa tümevarımcı (endüktif) bir yolu benimsemiştir. O, metafizikten arındırılmış, gözlem ve deneye dayalı bir bilgi teorisi ve buradan alınan öncüller

⁴⁹ Bkz. ve Karş. Bronowski, Mazlish, **Batı Düşünce Tarihi**, s.472-3; Plamenatz, **English Utilitarians**, s.110-21.

⁵⁰ George Sabine, **Siyasal Düşünceler Tarihi-2: Yeni Çağ**, (Çev. Alp Öktem), Ankara, Sevinç Matbaası, 1969, s.50-3; Karş. Wyvil gibi bazı ılımlı siyasal reformistlerin de dile getirdiği üzere 19.yy.'a gelirken İngiltere'nin 'ayaktakımının' tüm ülkeyi sarsacak bir 'çılgınlığa' sürüklenme ihtimalleri bulunmaktaydı. Bkz. Thompson, **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, s.57. Nihayetinde bir devrim meydana gelmeden yeni siyasal düzene geçişte, sosyal eğilimlerin de katkısı yadsınamaz. Dönemin İngilteresi'nde zenginleşen üreticinin karısı "hanımefendi" olmak istiyor, bu ise ancak onun kızına nasip olabiliyordu. Parkinson'un deyiimiyle, "Yeni zenginler aristokrasiyi ortadan kaldırmak isteseler ya da aristokratlar onları aralarına almak istemeselerdi, İngiltere tarihi çok değişik olacaktı. Bir ihtilal kopacaktı." Öyle ki, bu aristokratik yapının çözümüleş sürecine zaman zaman siyasalar da katkıda bulunmuştur. Örneğin Pitt hükümeti halk sınıfı aristokrasisi yaratmaya da çalışmıştır. Yılda on bin sterlin geliri olan mülk sahiplerine soylu olma hakkı tanınmıştır. Faydacılar ise aristokrasi karşısında günbegün güçlenen orta sınıf eğilimlerinin her daim yanında bulunmuş, bir nevi akıntı doğrultusunda kulaç atmışlardır. Bkz. Northcote C. Parkinson, **Siyasal Düşüncenin Evrimi**, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul, Remzi Kitabevi, 1976, s.199, 207.

⁵¹ Bununla birlikte Mill, ampirizm ("empricism") terimini kötü bir genelleme olarak görür ve kendisini "Tecrübecilik Okulu" ("The School of Experience") içerisinde görür ve ifade eder. Esasında "Tecrübecilik okulu" olarak isimlendirmiş olduğu, İngiliz ampirik geleneğinden farklı bir şey değildir. Bkz. R. F. McRae, "Introduction", **System of Logic-I**, s.xxii.

üzerinden yürüyen bir mantık kuramı oluşturmaya çalışmıştır. Bu düşünceyle, mantık ve epistemoloji alanındaki en önemli çalışması olan, *System of Logic*'i kaleme almıştır. Mill, kitabını, mantık ve matematik de dâhil bütün bilgilerin deneyimlemeden (tecrübeden) elde edilebileceğini açıklamak amacıyla yazar. Otobiyografisinde *Özgürlük Üstüne* ile birlikte en fazla önemseddiği eserinin *System of Logic* olduğunu belirten Mill, bu eserinde mantığın bütün konularını ampirik bir bakış açısıyla incelediğini belirtmiştir. Mill'in bu eserinde yer alan bilgi ve zihin süreçlerine ilişkin görüşlerini aktarmamız önemlidir; zira Mill'in metafizik ve epistemolojik görüşlerinde, her zaman ahlakî ve politik gündeminin bir yansıması olmuştur. *System of Logic*'teki bilginin kökenine ve bilgi olanaklarına ilişkin tartışmalarının esas amacı kendi ahlaki, siyasal ve ekonomik görüşlerine zemin oluşturacak bütünsel bir sosyal bilimler kuramı meydana getirmektir. Nitekim pek çok Mill araştırmacısı, başta *Faydacılık* olmak üzere Mill'in ahlak ve kamu politikaları üzerine yazdığı yazılarının anlaşılabilmesi için *Logic*'in anlaşılmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir⁵².

System Of Logic'in 1843 yılında yayımlanması ile birlikte Mill, fen bilimlerine ait yöntemlerin sosyal bilimlere ve kamu politikalarına uygulanması noktasına bütünsel bir bakış açısı getirmesi dolayısıyla şöhret kazanmıştır⁵³. Mill'in *System of Logic* ile tasarlamaya çalıştığı şey, yani insan doğasının ilkelerinden yola çıkılarak kamu siyaseti ve pratik ahlak konularına temel oluşturacak bilimsel (bilginin edinilmesi ve zihnin işleyişini de ele alan açıklamalar sunan) bir sistem oluşturma ideali, aynı zamanda Bentham'ın ve babası James Mill'in de hayallerinden birisidir⁵⁴. Faydacı gelenek içerisinde yetişmiş birinin, epeyce eser bırakmış olduğu hayatında, ilkin epistemoloji ve zihnin işleyişi ilkeleri üzerinde durması bu açıdan önemlidir. Zira faydalı yahut zararlı olanın bilinebilmesi yahut düşünülebilmesi aklî

⁵² D. G. Brown, "Mill's Act-Utilitarianism", *The Philosophical Quarterly*, Vol:24, Issue:94, 1974, s.67. (Erişim: [http://www.jstor.org/sici?sici=0031-8094\(197401\)24:94%3C67:MA%3E2.0.CO;2-U](http://www.jstor.org/sici?sici=0031-8094(197401)24:94%3C67:MA%3E2.0.CO;2-U)) ; John Fitzpatrick, *John Stuart Mill's Political Philosophy*, London and New York, Continuum, 1988, s.102.

⁵³ Bu yönü, Mill'in bir sistem filozofu olarak vasıflandırılmasına da dayanak oluşturmuştur. Bkz. John Fitzpatrick, *Starting With Mill*, London and New York, Continuum, 2010, s.7; Ayrıca bkz. Capaldi, *John Stuart Mill*, s. 168, 234.; Nazım Hasırcı, "John Stuart Mill'de Tüme Varım Anlayışı", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2005, ("önsöz") s.v.; Wendy Donner, Richard Fulmerton, *Mill*, Singapore, Wiley-Blackwell, 2009, s.153

⁵⁴ Capaldi, *John Stuart Mill*, s. 166.

bir değerlendirme, bilinç ve idrak meselesidir. Bunun yanında Benthamcı gelenekte davranışımıza ve eylemimize temel oluşturduğu ileri sürülen haz ve acı duyguları da Mill'in ampirizm temelli epistemolojisinde değerlendirme, bilme ve idrak etmelerimize öngelen algısal ve psikolojik unsurlardır. Dolayısıyla görülecektir ki, Mill'in bilgi teorisi ve mantık sisteminin altında ciddi ölçüde psikolojizm yatar; diğer bir deyişle insan psikolojisinin ve zihnin işleyişinin kanunları, tüm bilgi ve mantık düşüncesi üzerinde baskılayıcı ve biçimlendirici etki yapmıştır⁵⁵. *System of Logic*'e yazdığı giriş yazısında McRae'nin de aktardığı üzere, Mill'in bu kitaptaki temel amaçlarından biri de, "mantığın psikolojik sistemini, ampirik ilkeler ile birlikte, açıklamaya" çalışmak olmuştur⁵⁶.

Diğer yandan Mill'in bilgi ve zihinsel işleyiş düşüncelerindeki bu psikolojist ve ampirik kimlik, onun *natüralist* bir düşünür olarak vasıflandırılmasına neden olmuştur. Nitekim Mill'e göre, doğada yer alan bir varlık olarak insanın, doğadan çok farklı araştırma ve sınamaya yöntemleri ile ele alınmasına lüzum yoktur. İnançlar, amaçlar ve duygular doğal bir varlık olarak görünen insanın doğal özellikleridir. İnsana dair *normatif* öğeler de ancak psikolojik mahiyetleri olan doğallıklar üzerinden temellendirilebilir⁵⁷.

Normatiflik, gerek göreneksel ahlakın (customary morality) ve hukukun yarattığı yaptırım tipinde bize *dışsal* olsun, gerekse ahlakın içsel yaptırımı ve insan doğasından kaynaklanan güdümlenimler (motivation) yoluyla *içsel* olsun, nihayetinde psikolojik ve tecrübî köklere dayanır⁵⁸. Bu ise, faydacı gelenekçe ve en bariz biçiminde tüm kökleri haz ve acıya indirgeyen Bentham tarafından benimsenen bir düşünüşdür; dolayısıyla Mill'de de yansımaları pek tabii bulmuştur. İçsel yahut dışsal olsun tüm normatif öğeler insanı harekete geçiren zihinsel durumlar olan *motifler* ile alakalıdır. Dolayısıyla çalışmamızda çokça zikredilecek olan fakat Mill'in herhangi bir yazısında münhasıran ve tüm boyutlarıyla tanımlamadığı motif (*motive*/güdü/güdümlenim) kavramına yeri gelmişken kısaca değinmekte yarar vardır. Motifler insanî davranışlar üzerinde buyurgandır, yapıcı ve yönlendiricidir; fakat bunlar

⁵⁵ Hasırcı, **a.g.e.**, s.57.

⁵⁶ McRae, "Introduction", **System of Logic-I**, s.xxi.

⁵⁷ John Skorupski, "Liberal Doğalcılığın Kaderi", (Çev. Selin Dingiloğlu), **Mill**, (Ed. Cengiz Çağla), İstanbul, Say Yay., 2007, s.65-104, s.72.

⁵⁸ İçsel/Dışsal yaptırımları Mill *Faydacılık*'ın üçüncü bölümünde ele alır. Bkz. Mill, "Utilitarianism", **C.W.10**, s.227-33 [ch.III; **Faydacılık**, s.47-60].

kesinlikle fizyolojik değil zihinsel fenomenlerdir⁵⁹. Motifi, duygu ve duyumsama ile bağlantılı olarak şöyle izah edebiliriz: Duygu (feeling), duyumsama (sensation) yoluyla algılanan zihinsel bir fenomendir; motif ise duyumsamalar ve duygulardan dolayı ortaya çıkan fakat bu kez *harekete geçirici* olan farklı bir zihinsel oluşumdur. Bu noktada duygunun da Mill nazarında zihinsel bir oluşum olduğunun altı çizilmelidir. Örneğin, fizyolojik bir neden olan diş çürüğünden kaynaklanan duyumsamalardan dolayı olsa bile ağrı (acı) duygusu nihayetinde zihinseldir⁶⁰. Burada duyum/duygu (sense/feeling) farklılığı söz konusudur. Bu ağrı duygusunun giderilmesi, uzaklaştırılması amaçlı harekete geçişler ise motifleri meydana getirir ki burada da duygu/motif ayrıklığı (ve aynı zamanda ilişkisi) söz konusudur. Duygular motifleri üretir ama zihinsel açıdan duygu ve motif özdeşliğinden bahsedilemez. Dolayısıyla insanî eylemin kaynağı esasında motiflerdir. Buna şöyle bir itiraz daha yöneltilmektedir: “tüm olaylar bir nedene dayanır; ancak o nedenin bir motif olması gerekmez”. Örneğin bir fakültede belli bir dersin belli bir tarihte yapılmayacak olmasının nedeni, öğretim üyesinin o tarihte yurtdışında olacağı olgusudur, yurtdışında olma arzusu yahut bu arzunun yarattığı motif değildir⁶¹. Ancak burada Mill’in “insanî eylemselliği” motiflere dayandırdığının altını çizmek ve bunu diğer nedensellikler ile karıştırmamak gerekir; zira diğer nedensellikler insanda oluşturacağı duygu ve hassasiyetler mucibince (ör. depremin yaratacağı korku, yurtdışındaki imkanların başarı arzusunu tetiklemesi vs.) motiflere eklemlenebilirler.

Diğer yönden motiflerin ahlakî davranış ile irtibatlandırılacak niteliklerinin de zikredilmesi gerekir; Bentham’a göre motifler *genel olarak* bencildir. Fakat bu “doğal” bencil niteliğin ahlaki manada iyi yahut kötü olarak değerlendirilebilmesi söz konusu değildir, nötr bir nitelik söz konusudur, çünkü tabiat gereğidir. Bu

⁵⁹ Peter Winch, **Sosyal Bilimler Düşüncesi ve Felsefe**, 2.b., (Çev. Ömer Demir), Ankara, Vadi Yay., 2007, s.87; Winch, Mill’deki motif kavramına özel olarak eğilmiştir. Burada yer alan değerlendirmeler ağırlıklı olarak Winch’inkine dayanır.

⁶⁰ Motifler konusunda, onları psikolojik olarak temellendiren John Stuart Mill ile fizyolojik olarak temellendiren Theodore M. Newcomb’u karşılaştırırken yapmış olduğu değerlendirme için bkz. Winch, **a.g.e.**, s.87.

⁶¹ Görüş ve örnek, Mill’in düşüncesini Ryle ve Wittgenstein ile karşılaştırmalı olarak değerlendiren Winch’e aittir. Bkz. Winch, **a.g.e.**, s.89. Motifi insani eylem alanı ile irtibatlı olarak ele alan Mill’in böyle bir eleştiriyi hak etmediği kanaatindeyim. Örnekteki öğretim üyesinin yurtdışında olacağı olgusu da neticede onu böyle bir eylemselliğe iten motiflerden kaynaklanmıştır. Pek tabii, bazı olaylar insani eylemselliğin mevzu bahis olmadığı tabiat olayları dolayısıyla olabilirler. Mill de, bir deprem olayını insan kaynaklı motiflere bağlayacak kadar şaşırmamıştır. Motif kavrayışını insani eylemsellik alanına özgülemiştir.

kavrayışta motifler subjektif duyum-duygu olanaklarına bağlı olarak gelişirler ve kendini önemseyiş yahut kendini sevme (self-love) hissiyatı üzerinden oluşurlar. O yüzden Bentham ‘bencil motif’ ifadesini tercih etmez. Ancak motiflerin sosyal olanlarını ve çıkar yahut karşılık gözetilmeksizin zarar kastı içeren anti-sosyal tiplerini, niteleyicileri ile birlikte vurgulayarak kullanır. Bu ahlaken değersiz (yani nötr) motif kavrayışı, Austin ve Mill gibi takipçileri tarafından da sürdürülmüştür⁶².

1. Bilginin Kaynağı, Olanaklılığı ve Göreceliliği Sorunu

Zihnin (anlık/mind) işleyişi ve bunun mantıksallığı meselelerinden evvel, bu işleyişe öngelen bilgi sorunu ile bunun deneyimsel ve duyumsal ön koşullarının açıklanması gerekir. Mill, bilmenin kökeni ile alakalı olarak Kantçı *a priori* bilgi görüşünü, sezgiciliği ve Thomas Reid gibi İskoç gerçekçilerinin bilgi görüşlerini benimsemeyerek, deneyimleme ve duyumsama üzerinde temellenen klasik İngiliz ampirizmini sürdürür. Bu gelenekte, bilginin ve düşüncemizin üzerine kurulmuş olduğu basit idelerin, temelde duyum deneyimlerinden doğrudan zihinsel kopyalar oluşturmayla teşekkül ettiği fikri bulunur⁶³.

Mill, *System of Logic*’te Locke’çu ampirik geleneği⁶⁴ savunurken, “Sezgicilik” (Intitucionalism) olarak bilinen epistemolojik tutumu da reddetmektedir, zira ona göre, sezgicilik aristokratik ve muhafazakar ideolojinin epistemolojisi olarak işlev görmektedir⁶⁵.

İnsan zihninin algılayamadığı gerçeklerin, gözlemden ve deneyimden bağımsız olarak, sezgi veya bilinçle algılanabileceği görüşü, günümüzde yanlış öğretilerin ve kötü kurumların entelektüel dayanak noktası haline gelmiştir. Bu teorinin

⁶² Örnek olarak bkz. John Austin, **The Province of Jurisprudence Determined**, (Ed. Wilfrid E. Rumble), New York, Cambridge University Press, 2001, s.102 (dn.3), (Bundan böyle, kısaca; Austin, **Jurisprudence**).

⁶³ Örneğin yarı at yarı insan Kentor yahut boynuzlu uçan at Pegasus, deneyim alanında görülebilecek ve duyumsanabilecek şekilde doğada var olmasalar bile, at, kanat ve boynuz gibi insani deneyim alanında somut karşılıkları olan varlıklardan yola çıkılarak, birleştirilir ve kurgulanır. Bkz. Wendy Donner, Richard Fumerton, **Mill**, Singapore, Wiley-Blackwell, 2009, s.148-9; ayrıca bkz. Scarre, **Logic and Reality**, s.157.

⁶⁴ Mehmet Tevfik Özcan, “Locke’da Devlet ve Hukuk”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 1984, s.29-30. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Locke’da sezgisel bilgi türü bulunmaktadır. Mill’de bununla irtibat kurulabilecek tek bilgi, bilincin kendi üzerinde etkinliğini kavraması biçimindedir; ve Mill buna “sezgi” demekten kaçınacaktır.

⁶⁵ Capaldi, **John Stuart Mill**, s. 168.

yardımla, kökenini hatırlamadığımız her yerleşik inanç ve her aşırı duygu, akıl tarafından gerekçelendirilme yükümlülüğüne konu edilmeksizin, kendi başlarına ve kendi kendilerine tümüyle yeterli birer kanıt ve gerekçe olarak inşa edilmiştir⁶⁶.

Sezgicilik, doğuştan gelen birtakım gerçekler olduğu ve bu gerçeklerin bilgisine içe dönük bir bakış (*intuition*) ile varılabileceğini iddia eder. Ahlaki hakikatler de bu yoldan anlaşılabilir. Bu yolla doğuştan gelen duygular kavranır. Bunlar deneyimden bağımsızdır, ya da Kantçı terminolojiye göre açıklayacak olursak *a priori* kabul edilir. Sezgiciliğin, karşıt siyasal ideolojiler ile olan bağlantısının yanında, Mill'in de içerisinde yer aldığı *Psikolojik Çağrışımıcılık Okulu* ile olan karşıtlığı da, Mill nezdinde ona yöneltilecek bir diğer itiraz konusunu oluşturur. Capaldi'nin çok özet bir şekilde, Mill'i, ve onun sezgicilik karşıtlığı bağlamında ana hedeflerinden biri olan sezgici William Hamilton ile karşılaştırmalı bir anlatımla aktardığı bu düşünsel düzlem, esasında bir zihin felsefesi konusudur: Mill de Hamilton gibi metafiziği, bilincin (*consciousness*) çözümlenmesiyle başlatır⁶⁷. Ancak Hamilton iç-gözleme (yahut sezişe) dayalı bir yol izlerken, Mill psikolojiye dayalı (psikolojist) bir yöntem takip eder. Hamilton'a göre bilinç bize dış fiziksel dünyanın ve aklın dolaysız bilgisini verir. Mill'e göre ise bu tam tersinedir, bilinç bize yalnızca zihinsel fenomenleri verir⁶⁸. Mill'e göre, her tür zihinsel fenomen ve fenomenal bilgi ise deneyimlere ve duyumlara bağlıdır;

Tüm bilgi, deneyimlerden gelen genelleştirmelerden müteşekkildir... *A priori* bir bilgi yoktur. Zihnin (mind) içe doğru ışıması yoluyla kavranabilecek ve sezgisel kanıtlar üzerinde temellendirilebilecek hakikatler yoktur. *Duyumsama* (*sensation*) ve *zihnin kendi etkinliği üzerinde bilinçliliği*, sadece münhasır kaynaklar olmayıp, aynı zamanda bilginin biricik materyalleridir⁶⁹. (v.e.)

Bakıldığında bilginin kaynağı ve hatta materyali olarak iki unsur zikredilmektedir: Bunlar, (i) Duyum/Duyumsama ve (ii) zihnin kendi etkinliği

⁶⁶ John Stuart Mill, **Autobiography and Literary Essays**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol:1, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1981, s.232. (Bundan böyle, kısaca; Mill, **Autobiography**)

⁶⁷ Mill'e göre metafizik, zihnin donanımının, hangi bileşenin kökensel olarak ona ait olduğunu ve hangi bileşenin ona dışsal olan yapılardan oluştuğunun belirlenmesi üzerine düşünmeden ortaya çıkmıştır.

⁶⁸ Capaldi, **John Stuart Mill**, s. 325. Ayrıca bkz. Mill, **System of Logic-I**, s.62-3.

⁶⁹ Bkz. John Stuart Mill, "Coleridge (1840)", **Essays on Ethics, Religion and Society**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol:10, Toronto, University of Toronto Press, 1969, s.117-165, s.125; Alıntılara eklenmiş (v.e.) işareti, italik vurguların daha sonradan bizim tarafımızdan eklendiğini gösterir.

üzerinde bilinçliliğidir. Bu açıdan, öncelikle Mill'in klasik duyumculuğu ve onun “*Nihil in intellectus quod non fit priori in sensu*” (“Daha önce duyulardan geçmeyen hiçbir şey zihinde yer almaz.”) mottosunu öne çıkardığı aşikârdır. Bununla birlikte O'na göre, tüm bilgimiz saltık biçimde duyumlardan ibaret değildir, duyumlar üzerinde yansımalar (*reflection*) da bilginin ön koşullarını meydana getirir⁷⁰. Duyum/Duyumsama (*sensation*), duyu organları vasıtasıyla zihne (anlık, *mind*) yapılan duyu aktarımları neticesinde zihinde üretilen neticelerdir⁷¹. Bu yolla dış dünya kaynaklı verilerin duyumsanması ve zihne alınması olayı algıdır (*perceptiton*); ve bu da neticede duygularımızın (*feeling*) oluşumuna zemin hazırlar. Ancak duyguların, kaynağının mutlaka bedensel duyumlardan meydana gelmesi gerekmez, bedensel haller dışındaki şeyler (örneğin; Tanrı, cin vb. gibi metafiziksel ögeler) hakkındaki önceden oluşmuş düşüncelerimiz (*thought*) ve duygulanımlarımız (*emotion*) da içinde var olduğumuz anda bir duyguyu ortaya çıkarabilir, burada ileride de ekleneceği üzere hafızanın ve çağrışımın önemli rolü söz konusudur⁷².

Mill'in, “*zihnin kendi etkinliği üzerinde bilinçliliği*” ile ifade ettiği kaynak ise, duyumsama yoluyla zihinde oluşan algıların zihinde irtibatlandırılmasından meydana gelen idelerdir. Copleston'un da dikkat çekmiş olduğu üzere, Mill'in düşüncesine göre zihin, bu iki kaynak yani duyumlar ve idelerden teşekkül eden bir

⁷⁰ Scarre, **Logic and Reality**, s.4

⁷¹ “Bu noktada, bir duyumsamanın (*sensation*), o duyumsamaya neden olan nesneden dikkatli biçimde ayrı tutulması gerekir; bizim beyaz duyumumuz beyaz bir nesneden gelir. Ayrıca, beyaz duyumunun, mevcuda gelmiş duyumsamamız neticesinde o nesneye yüklediğimiz beyazlık niteliğinden de ayrılması gerekir.” Mill, **System of Logic-I**, s.52.

⁷² “Duyumlar (*sensations*), duyumsayan zihnin (*sentient mind*) durumlarıdır, bundan ayrık bir beden değil... Bedensel durumlar vardır; ancak mavinin duyumu, her ne kadar bedensel bir durumun [örn. Görme halinin, *çn.*] sonucu olsa da, bir beden durumu değildir. Zihin, onu algılar ve bilincine varır. Duyumlara bedensel duygular dendiğinde, bedensel durumlar vasıtasıyla o anda oluşan duyguların sadece bir kısmı söz konusu olacaktır. Oysa ki, ... bedensel organları etkileyen her hangi bir şey vasıtasıyla değil, ... önceki düşünceler (*thoughts*) ve duygulanımlar (*emotions*) yoluyla oluşan duygular da söz konusudur.” Mill, **System of Logic-I**, s.53. Mill bu ‘önceden edinilen düşünceler’in, Tanrı yahut ecinni gibi duyumsanamayan, yahut dünkü yediğimiz somun ekmek veya yarın açacak olan çiçek gibi o an duyumsayamadığımız şeyler üzerine düşüncelerin olabileceğini, bunların da zihinde duygu meydana getirebileceğini söyler. “Duygu ve bilinçlilik durumu (*the state of consciousness*), felsefe lisanında, muadil ifadelerdir: Zihnin (*mind*) bilincinde olduğu her şey duygudur... Duygunun bedensel duyumlara (*bodily sensations*) yahut örneğin dokunmak gibi tek bir duyuma hasredilişi dalaletinden ise söz etmeye gerek bile yoktur.” Bkz. Mill, **a.e.**, s.52.

duygular taşıyıcısıdır⁷³. Duygular bu yüzden, dışsal ve fiziksel olgulardan dikkatle ayırt edilmesi gereken, zihinde yer alan olgulardır⁷⁴.

Mill, ampirik bilgi görüşünü devam ettirir ve bunu (felsefe tarihinde gerçek-görünüş üzerine kurulu epistemolojik tartışmaların aksettirdiği) varlıklara ilişkin gerçeklerin yahut varlıklara ait özlerin idrak edilmesi üzerinden değil, fenomenler (görüngüler) üzerinden sürdürür; bu da onun epistemolojisini fenomenalistik kılar⁷⁵. Fenomenler, deneyimleme ve duyumsama kaynaklıdır, duyu yoluyla zihinde algılanmaları ile birlikte bize dış dünyanın fenomenal bilgisini verirler, yani bilgimiz özler üzerine değil fenomenler üzerine kuruludur. Fenomenlerin varlığını tarif eden önermeler, diğer bilgilerimize de temel olma vazifesi görürler⁷⁶. Burada ise varlığı ve aklı konumlandırma problemi belirir. Mill, dış dünyanın varlığının *doğrudan doğruya* bilinçte belirdiğine ilişkin Hamilton’cu yaklaşımı reddeder. Berkeley’in *New Theory of Vision* isimli eserindeki argümanını kullanarak, dış dünya inancının, uzaklığı algılamayı öğrenmemize benzer bir yolla (duyumsama ve deneyimleme üzerinden) elde edinildiği ve öğrenildiğini ileri sürer. Maddenin yahut dış dünyanın varlığına ilişkin bu açıklama psikolojik bir dış dünya inancı kuramı ile açıklanır ve bu kuram iki postulata dayanır: birincisi akıl, ikincisi ise ileride daha geniş bir şekilde açıklanacak olan psikolojik çağrışım yasalarıdır⁷⁷. Buna göre, akıl algıları düzenleyip nesnelere dönüştürür. *Tekrarlanma* yoluyla bu nesneler ya da algı gruplarının tekrar ortaya çıkabileceği öngörülebilir veya tahmin edilebilir; böylece

⁷³ Mill, **System of Logic-I**, s.54; Frederick Copleston, **Yararcılık ve Pragmatizm**, (Çev. Deniz Canefe), İstanbul, İdea Yay., 2000, s.85.

⁷⁴ Mill, **System of Logic-I**, s.54

⁷⁵ Karş. Capaldi, **John Stuart Mill**, s. 326; A. Kadir Çüçen, **Bilgi Felsefesi**, Bursa, Asa Yay., 2001, s.232. Mill’in fenomenalizmi (görüngücülüğü), esasında bilginin kaynağı olarak salt idelerin üzerinde duran ve özdeğin (dış dünyasal nesnelerin) -algıdan bağımsık- nesnel gerçekliğini reddeden Berkeley’ci öznel idealizmin varsayımlarında yapılan bir değişiklikten ibarettir. Mill bunu, “Özdek ..., kalıcı bir duyum olanağıdır” demekle yapmıştır. Özdeğin algılanmadıkça kalıcılığı ve sürekliliği dolayısıyla mevcudiyeti yoktur diyen öznel idealizme karşı, Mill kalıcılık ve süreklilik için özdeğin hali hazırda algılanmasa bile *algılanabiliyor olmasını* yani duyum *olanağı* olmasını yeterli saymış, böylece de dış dünyanın varlığı inancının ve deneyiciliğin elini güçlendirmiştir. Bkz. Arda Denkel, **Bilginin Temelleri**, İstanbul, Doruk Yay., 2011, s. 73-4; Donner, Fumerton, **Mill**, s. 160-1. Mill’e göre bizde dış dünyanın varlığı inancının oluşumu da onu duyumlar yoluyla algılamamızdan kaynaklanır. Bkz. John Stuart Mill, **An Examination of Sir William Hamilton’s Philosophy and The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol: 9, Toronto, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul, 1979, s.5 (Bundan böyle kısaca, Mill, **Hamilton’s Philosophy**).

⁷⁶ Donner, Fumerton, **Mill**, s.155; Scarre, **Logic and Reality**, s.155.

⁷⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s.326.

şimdiki deneyimlemenin bir parçası olmasalar bile biz bu nesnelere süreklilik atfedebiliriz. Akıl ise bu tip bir açıklamaya gidilemeyecek derecede temeldir ve söz konusu çağrışım sürecini sağlayacak esas postulatı teşkil eder. Aklın işleme süreci, duygu dizgelerinin yanında *hafıza* ve *beklentileri* de içeren bir şablona işaret eder⁷⁸.

Mill, farklı farklı yazılarında duyumsama ve deneyimleme üzerinden temelde fenomenalistik şekilde bilgi dağarcığımızı oluşturduğumuz biçimindeki görüşü⁷⁹ ile uyumlu bir biçimde, iki yoldan bu bilgi edinebildiğimizi de *System of Logic*'in henüz giriş bölümünde açıklar. Buna göre; biz bilgilerimizi ya “doğrudan bilincinde olma” (*knowledge by immediate consciousness*) ya da “çıkarımlama” (*knowledge by inference*) yoluyla ediniriz. Doğrudan bilincinde olma hali, bizim bedensel duyularımız ve duygularımız ile alakalıdır; biz dün canımızın sıkkın olduğunun yahut bugün karnımızın aç olduğunun doğrudan bilincine varırız ve bunları bilgimize katarız⁸⁰. Çıkarımlama ise, Mill'in tümevarımsal bir süreç üzerinden sunduğu, öncüllerini tikelliklerden alan, aklî bir faaliyettir. Bilinen fenomenler üzerinden bilgisine henüz vakıf olunamayanlara doğru seyreden bir süreci içerir.

Mill, *bilginin göreceliliği* sorununu, *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy*'nin ilk bölümünde tartışır. Mill'e göre, Hamilton bilginin göreceliliğini ileri sürerken, bağıntıyı, “bilinen şey ile onun karşılaştırılabilir olduğu diğer şeyler üzerinden değil, bilinen şey ile onu bilindiği zihin üzerinden” kurmuştur⁸¹. Buna göre, bir zaman diliminde ve belli koşullar altında bana turuncu olarak görünen bir meyve, başka bir açıdan bakıldığında sarı yahut kırmızı olarak algılanabilir ve bu durum pek çok duyum olanağı için de böyledir. Mill'e göre ise, bilginin doğası ve sınırları ile ilgili olan görecelilik yasası herkesçe bilinen önemsiz bir gerçek olarak ele alınabilir; “biz, sadece bilme gücümüz kadar bilebiliriz”, dolayısıyla bizim tüm bilginiz bize *göredir*⁸². Mill'in *System of Logic*'te

⁷⁸ Capaldi, **a.g.e.**, s.326-7.

⁷⁹ Örneğin Mill “Coleridge” başlıklı yazısında Locke ve daha da gerisinde Aristoteles ile ileri sürülen, tüm bilginizin deneyimlemelerimizden yapılan genelleştirmeleri içerdiği şeklindeki görüşü devam ettirdiğini beyan eder. “Bu teoriye göre, doğa ile ilgili, yahut bizlere dışsal olan herhangi bir şeyle ilgili olarak, duyularımızın bizlere sunduğu olgular dışında hiçbir şey bilemeyiz; bunların dışındaki olguları ise yine ancak bunlardan yapılacak çıkarsama, [yahut] analoji ile, bilebiliriz.” Bkz. Mill, “Coleridge”, **C.W.10**, s.125; Scarre, **Logic and Reality**, s.4

⁸⁰ Mill, **System of Logic-I**, s.7

⁸¹ Mill, **Hamilton's Philosophy**, s.5

⁸² Mill, **Hamilton's Philosophy**, s.12. Bu yüzden, Mill açısından rölative mevzuu tartışma götürmez; mahiyeti itibarıyla esas tartışmalı konu realizmdir. Scarre, **Logic and Reality**, s.162.

yansıttığı görüş de benzer şekilde, bizim varlıkları duyularımızın bize sağladığı ölçüde bilebileceğimiz yönündedir. Zira tecrübe bizlere sadece fenomenlerin bilgisini sağlar⁸³. Fenomenler dışında Kant'ın *numen* (*noumenon*) olarak ifade ettiği kendinde şeyleri (*things in themselves*) ise bilemeyiz, çünkü bunlar bizim algısal yetilerimizin dışındadırlar⁸⁴. Kilit soru ise, “bize dışsal olan şeyler dünyasının varlığı yahut yokluğu” sorusudur⁸⁵. Mill dış dünyanın varlığını duyumsalci, psikolojistik ve fenomenalistik bir biçimde kabul eder⁸⁶. Görüngüsel olarak dış dünyanın var olduğunu algılıyorsak, vardır.

Bilginin göreceliliği meselesinde bir diğer konu, bilgiyi, daha doğrusu fenomenal bilgiyi duyumsama ve algılamayla irtibatlandırmaktan ileri gelmektedir. Mill, kendinden önce Locke, Berkeley ve Hume tarafından vurgulanan ve belli ölçülerde ileri sürülen, dış dünya nesnelerinin *birincil* ve *ikincil* nitelikleri (*i-nesneden kendinden kaynaklanan nitelikler* ve *ii- algılayan öznenin ona yüklediği nitelikler*) arasında net ve ilkesel biçimde ayırım yapabilme olanağının bulunmayışı görüşü ile benzer bir düşünceye sahiptir⁸⁷. Peki Mill'in, Hamilton'a yönelik tespiti olan, bilinen şeyi, onun karşılaştırılabilir olduğu diğer şeyler üzerinden değil, onun bilinir olduğu zihin üzerinden açıklamak sorunsalına yaklaşımı nasıl olmuştur? Mill'e göre iki farklı duyumsama (iki farklı gözlemci) ile tek bir dış dünya objesindeki (örneğin bir masaya ait olan) kahverengi rengi duyumsanabilir. Burada değişmez ve objektif olan, iki farklı kahverengi algısı değil, kahverengi *niteliğidir*; bunun haricinde algısal yetiler ve duyumsal olanaklar ölçüsünde işlerliği olan şey, *görecelilik* yasasıdır⁸⁸. Dolayısıyla, “Mill'in, fiziksel dünya ile ilgili *tüm* savları, belirli yollarla ve belirli koşullar altında duyumsal şeyleri etkileyen daimi güçlerin mevcudiyeti savlarına indirgediği” söylenebilir⁸⁹. Bu tespit, doğal olarak ortalama koşullar ve ortalama yollar dolayısıyla, ortalamanın (sosyal planlamacı

⁸³ Mill, **System of Logic-I**, s.59, 75-6; Scarre, **Logic and Reality**, s.157.

⁸⁴ Mill, **Hamilton's Philosophy**, s.9; Ayrıca bkz. Scarre, **Logic and Reality**, s.165.

⁸⁵ Scarre, **Logic and Reality**, s.160.

⁸⁶ Bkz. yuk. s.29 (dn.75); Capaldi, **John Stuart Mill**, s. 326.

⁸⁷ Bkz. Donner, Fumerton, **Mill**, s.179.

⁸⁸ Tartışma için bkz. Scarre, **Logic and Reality**, s.168. Mill nitelikler (attributes) sorununu *Logic*'in ilk kitabının “Ad ile İfade Edilen Şeyler” isimli üçüncü bölümünün içerisinde tartışır. Bkz. Mill, **System of Logic-I**, s.65-7, 74; Scarre, Mill'in niteliklerin duyumsamalara indirgeyici temellendirmesini tutarlı biçimde kuramadığını düşünmektedir. Bkz. Scarre, **Logic and Reality**, s.170

⁸⁹ Tespit Fumerton'a aittir, Bkz. Donner, Fumerton, **Mill**, s.161

perspektifinden ortalama insanın) algısının da verisini sağlar. Ayrıca Mill, bir duyum olanağı olarak gördüğü maddeye (özdeğe) yönelik bir nesnellik tartışmasına girmemiş, daha ziyade onu algılayan zihinler üzerinde bir nesnellik sorgulaması yapmıştır. Dolayısıyla bilgi teorisi realist değil, fenomenalist çizgide kalmaya devam etmiştir.

Toparlayacak olursak, bilginin kaynağı konusunda Mill'in İngiliz ampirik geleneğini büyük ölçüde takip ettiği açıktır. Deneyim ve gözlemlerin artalanında ise insan zihninin işleyişinin doğasından gelen, psikolojik süreçlerin eklemlendiği bir teori yatar; bunlar, zihinsel olarak, duyumsama ve algılama ön koşullarına bağlıdır. Bu ise, daha da önsel olarak bir dış dünya bilincini gerektirir. Epistemolojik özne olarak insana dışsal olan bu dış dünyanın özne tarafından bilincine varılması neticesinde, zihinsel süreçlerin işleyişi olanaklı hale gelir. Bu işleyiş ise zihinde beliren duyum ve idelerin çağrışımları neticesinde duygu, bilgi ve yargıları meydana getirir. Ve tüm bunlar fenomenaldir, zira Mill'in teorisi, duyumsayan ve algılayan özne üzerinde kuruludur ve öznelerin algılama ve duyumsama olanakları birbirleriyle özdeş değildir. Bu ise doğal olarak dış dünyanın görüngüleri üzerinden bir bilgi alanı ortaya çıkarır. Fenomenalizm dolayısıyla varılacak nokta da görecelilik olacaktır. Bu, ileride ele alınacak olan bilgi alanının tümevarımsal genişlemesi görüşü ile paralel olarak, zamansal bir göreceliliği de ortaya çıkarır. Mill'in Afrika örneği bunu gözler önüne serer; der ki, "tüm Afrikalılar siyahtır" bilgisi, bilme olanaklarının artışı ve tecrübe birikimi neticesinde doğruluğunu yitirmiştir⁹⁰. Dolayısıyla Mill'de bilgi sübjektif, göreceli ve nisbîdir⁹¹. Hakikate dair bilgi, ancak elde edilebilme olanağı olduğu kadarıyla mümkündür. Bu bakış açısı, onun düşünce ve tartışma özgürlüğü hususundaki görüşlerini de biçimlendirecektir.

⁹⁰ Mill, **System of Logic-I**, s.311.

⁹¹ Adnan Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1963, s.123.

2. Zihnin İşleyişi ve Psikolojik Çağrışım Yasaları

Gerçekliğin algılanması yahut bilinmesi, sadece şimdiki bilinç durumundan çıkarsanmaz, geçmiş bilinç durumlarının da etkinliği söz konusudur⁹². Mill, bu noktada insan zihninin çağrışım (association) üzerinden işlediğini kabul etmektedir. Psikolojik Çağrışım (Psychological Associationalism) olarak adlandırılan bu akım, Newton etkisiyle birlikte epistemolojide Locke ve Hartley tarafından ileri sürülmüş, Hume tarafından geliştirilmiştir; 18 ve 19.yy.'da Anglo-Sakson felsefesine önemli ölçüde yön vermiş, duyumcu epistemoloji ve faydacılık teorilerine de ciddi biçimde etki etmiştir⁹³. Olgular ile idraklerin *göreneksel* yahut *rastlantısal* bileşimleri üzerinden oluşan bilginin, ileriki süreçte karşılaşılabilecek olan olgulara yönelik, uyarıcı-tepki etkileşimleri (stimulus-response interactions) üzerinden kavrayışlara ve buna göre sergilenecek davranışlara ön geldiği iddiasında bulunulur. Örneğin, bir insan, X olayını bir kez deneyimlediğinde, o X olayını, bir daha fiilen gerçekleştirilmesine gerek olmaksızın bir zihinsel imaj olarak yeniden çağırabilir, idrak edebilir. Bununla birlikte çağrışım gelecek deneyimlerin kesin sonuçlarını da sağlamaz, gerçekleşme *eğilimlerini* gösterir⁹⁴.

Analysis of the Phenomena of the Human Mind isimli eserinde kendinden öncesindeki çağrışım geleneğinin bütünlüklü bir özetini sunan ve zihnin ide (*idea*) ve duyumlardan (*sensation*) müteşekkil olup çağrışım üzerinden mekanik bir şekilde işlediğini vurgulayan James Mill'e göre, karmaşık yapıdaki (*complex*) düşünceler, daima daha basit bileşenlerine ayrılabilirdiği gibi, daha karmaşıklarını da kurabilir⁹⁵. Her basit düşüncenin ise temelinde ampirik veriler bulunmaktadır. Çağrışımın güçleri onların canlılık (*vividness*) ve sıklıklarına (*frequency*) bağlıdır. Haz ve acı ile bağlantılı olan ide ve duyumların çağrışımları bu açıdan çok daha güçlü çağrışımları teşkil ederken, daha yakın vakitteki ideler ve her halde duyumlar, düşüncelerden

⁹² Mill, **System of Logic-I**, s.7; Donner, Fumerton, **Mill**, s.156

⁹³ Bkz. Elie Halévy, **The Growth of Philosophical Radicalism**, (Trans. By: Marry Morris), London, Faber & Faber Limited., MCMXXXIV, s.9; Çağrışımın izlerine Thomas Hobbes'ta da rastlanır. Bkz. Thomas Hobbes, **Leviathan**, (Çev. Semih Lim), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.24.

⁹⁴ Fitzpatrick, **Starting with Mill**, s. 15; Scarre, **Logic and Reality**, s.10-1; Daniel N. Robinson, **An Intellectual History of Psychology**, 3.ed., London, University of Wisconsin Press, 1996, s.265-6.

⁹⁵ Howard C. Warren, **A History of Association Psychology**, New York, Chicago, Boston, The Scribner Press, 1921, s.164.

daha canlı olanları oluşturur⁹⁶. Her durumda, James Mill'e göre (Locke, Hobbes, Hartley ve Priestley'de olduğu gibi) zihin tamamıyla pasif konumdadır, kendi başına yaratımsal kabiliyetlerden yoksundur ve zihindeki tüm unsurlar doğadaki fenomenlerin türevsel ve ikincil neticeleridir. Dolayısıyla zihin ve bilgi bağıntısı mekanik biçimde materyalisttir. Zihnin dışsal uyaranlar karşısındaki pasifliği, bilgiyi de duyumsama ve algılamanın özel bir bileşimi haline getirmiştir. Ortodoks Benthamcılık, işte James Mill tarafından ileri sürülen bu epistemoloji üzerinden hareket eder⁹⁷. *Çağrışım* ise zihnin kendinde bir özelliğidir ve zihinde oluşan bu unsurları organize eder. John Stuart Mill ise babasının bu mekanik zihin görüşünü revize etmiştir.

Mill'e göre, çağrışım yasaları özetle şöyle sıralanabilir; (i) duyumlar birincil, ideler ise ikincil zihinsel fenomenlerdir, (ii) benzer ideler birbirlerini uyarmaya eğilim gösterir (James Mill benzerlik yasasını sıklık -*frequency*- yasasına indirgerken, J. S. Mill bunları ayırır) (iii) duyumlar veya ideler sıklıkla birlikte deneyimlendiğinde, aynı anda yahut ardışık biçimde fakat birlikte çağrışım yaratırlar, bu birliktelik yasasıdır (*law of contiguity*) (iv) daha canlı (*vivid*) olan duyum veya ideler, daha az canlı olanlarından daha güçlü çağrışım oluştururlar, (v) çağrışımın güçlenmesi, oluşun sıklığı ile mümkün hale gelir. Mill babasının zihin mekaniğinden farklı olarak, karmaşık idelerin her zaman basitlerin toplamı olarak sayılmasından ve zihnin bir makine olarak addedilmesinden ziyade, başka bir teori, bir zihin-kimya analogisi ileri sürer. Buna göre, aynı hidrojen ve oksijenin suyu ortaya çıkarması gibi farklı kimyasal elementler, bakıldığında kendilerinden çok daha başka bir maddeyi ortaya çıkarabilir. Mill, zihinde de benzer bir işleyişin olduğunu düşünür; basit ideler, kendi yapılarından farklı bölünmez (*unitary*) ideleri meydana getirebilirler; dolayısıyla çağrışım bir birleşmeden ziyade *dönüşümdür*, dolayısıyla insan zihni öncüllerinin iddialarında olduğu gibi pasif karakterde değildir, belli ölçüde bir yaratıcılık mümkündür⁹⁸.

⁹⁶ Warren, **a.g.e.**, s.163; B. R. Hergenhahn, **An Introduction to the History of Psychology**, 6.ed., Belmont, Wadsworth, 2009, s.153-4.

⁹⁷ Halliday, **John Stuart Mill**, s.3-4. James Mill'in bu görüşü onun katı eğitim teorisinde de yansımaları bulmuştur. Bir öğretici, iyi neticelere ulaşabilmek için, eğitim süreci içinde öğrencisinin haz ve acı duyumsamalarını dikkate almalı, hesaplama yapmalıdır.

⁹⁸ Warren, **Association Psychology**, s.165; Hergenhahn, **History of Psychology**, s.155.

Mill'e göre psikolojik yasalar, öncüllerinin yaptığı gibi salt doğal bilimler metotları ile ele alınabilecek bir bilim içerisinde değerlendirilemez. Mill, bilimleri, (i) yasaları bilinebilir ve bu yasaların dışavurumları kolayca ve kesin bir biçimde ölçülebilir olan bilimler (exact sciences) ile (ii) yasaları kısmen belirlenebilir ve bunların dışavurumları da ancak eğilim olarak tespit edilebilir bilimler olmak üzere ikiye ayırır⁹⁹. İnsanın ve insan psikolojisinin rol oynadığı sahalarda ikinci sınıflamaya girer.

3. J. S. Mill'in Tümevarımcılığı ve Mantık Sistemi

Mill, mantığın amacını “deneyimle test edilmeye ihtiyaç duyulmayan ve doğrudan sezgiyle bilinebilen, zorunlu doğruların var olduğu fikrini çürütmektir” şeklinde ortaya koyar. Ayrıca Mill, mantık sayesinde bilinenlerden bilinmeyenlere ulaşılabilirliğini düşünmektedir¹⁰⁰.

Bütün bilgilerimizin temelinde tecrübeyi gören Mill açısından *insan zihninde var olan mantıksal işleyiş biçimi* de temelde *tümevarımsaldır*; zira biz bilgileri ancak bu yolla öğrenebilir ve irtibatlandırabiliriz. Hatta (matematik dâhil) bütün tümdengelimsel olarak bilinen bilimler ve hatta ispat ve yöntem ilkeleri dahi esasında tümevarımsaldır; insanın deneyimleme sürecinden ve tikel bilgilerden yapılan muhakeme ile genel ve tümel ilkelerin keşfi üzerinden işleyen özünde tümevarımsal bir süreç söz konusudur¹⁰¹. Tümevarım fenomenlerin illiyetini ve yeter sebebini keşifte işe yarar. Tümevarımcı uslamlama ise farklı fenomenler arası korelasyonların farkındalığı üzerinden işler.

Mill, tümevarımın bilgi alanını genişlettiği görüşündedir; buna göre tümevarım “zihnin, kapsamı dar olandan kapsamı daha geniş olana geçişidir.”¹⁰². Ancak ileride daha ayrıntılı olarak belirtileceği üzere *tam tümevarımı* kabul etmez;

⁹⁹ Hergenhahn, **History of Psychology**, s.156. Mill'in bu ayrım doğrultusunda yapmış olduğu bilimler sınıflamasına ilerde değinilecektir.

¹⁰⁰ Mill, **System of Logic-I**, s.12; Hasırcı, **a.g.e.**, s. 4

¹⁰¹ Mill, **System of Logic-I**, s. 141; Mill, **System of Logic-II**, s.388

¹⁰² Aktaran; Hasırcı, **a.g.e.**, s.81 Dolayısıyla Mill'in tümevarıma yüklediği işlev, tikellerin toplamı olmasından, onları özetlemesinden ibaret değildir. Tümevarım, bilinenlerden bilinmeyenleri çıkarmanın yegâne yoludur. **A.g.e.**, s.84-5; Ayrıca bkz. Donner, Fumerton, **Mill**, s.153; Hasırcı, **a.g.e.**, s.77-9

yalnızca *eksik tümevarımın* yeni bilgiler verebileceğini belirtir. Hume tarafından iddia edilen, o ana kadar doğrulanmış deneyimlerden yola çıkılarak bunların ileride de doğrulanacağını aslında bir garantisinin olmadığı (yani gerçek ile gerçeğin bilimsel bilgisinin arasındaki ilişkinin bir şüphe konusu olduğu) biçimindeki tümevarımın imkansızlığı fikrine ise karşı çıkar. Tümevarım metotlarını düzenleyerek, onların keşif yapma ve kanıtlama aleti olduklarını iddia eder¹⁰³. Mill, eksik tümevarım üzerinden düşünür. Hume’u takip eder şekilde dediği, bizim fenomenlerin ötesinde gerçekliklere ulaşamayacak olduğumuzdur. Fakat bu düşünceyi Humecu kuşkuculuğa değin vardırılmaz ve bu tutumu gerçek dışı bulur¹⁰⁴. Bu noktada daha ziyade, neticeyi sağduyu (*common sense*) ile bağlar. Buna göre eğer biz alışlagelmiş günlük inanışların içeriğini kavrayabiliyorsak, buradan bir mana çıkar; bu tip inanışlar, doğrudan algıladığımız fenomenlerin ötesinde karmaşıklara sürüklenmemize gerek olmadığını gösterir¹⁰⁵.

Tümdengelim Mill tarafından önemsenmemesi, bu tür akıl yürütmelerin, bilgi alanını genişletmeyen biçimde yalnızca büyük önermenin tekrarlanması, yani döngüsel yahut kıyasa dayalı (*sylogistic*) niteliğinden kaynaklanır. Hatta bu yüzden tümdengelimsel çıkarım yerine tümevarımsal çıkarımı, bilgiyi olanaklı kılan zihinsel işlem olarak öngörür¹⁰⁶. Mill’in tümdengelim karşısında tümevarıma önem vermiş olması aynı zamanda onun siyasal eğilimlerinin de bir yansımasıdır. Sezgiciler, tümdengelimdeki birinci önermelerin yani tümel ilkelerin ancak sezgisel olarak bilinebileceğini ve tecrübeden bağımsız olduğunu savunmaktaydılar. Bu ilkeler değiştirilmeye ve sorgulanmaya kapalıydı. Mill ise tersine, içeriği ne olursa olsun

¹⁰³ Hasırcı, **a.g.e.**, s.v.

¹⁰⁴ John Stuart Mill, “Bentham (1838)”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, Collected Works of John Stuart Mill, Vol:10, Toronto, University of Toronto Press, 1969, s.75-117, s.80. Benzer yorumlar için bkz. Donner, Fumerton, **Mill**, s.155; Skorupski, “Liberal Doğalcılığın Kaderi”, s.74-5; Ayşe Buğra, **İktisatçılar ve İnsanlar**, 9.b., İstanbul, İletişim Yay., 2013, s.124, 127-8; Fitzpatrick, **Starting with Mill**, s. 15.

¹⁰⁵ Donner, Fumerton, **Mill**, s.155

¹⁰⁶ Bu ilginç ve radikal görüşünü *System of Logic*’in ikinci kitabının üçüncü bölümünde ileri sürer. Ayrıca bkz. Scarre, **Logic and Reality**, s.23. Akıl yürütmeyi, çıkarım ile eş anlamlı kullanan Mill, doğru çıkarım olarak da tümevarımsal olan dolaylı çıkarımları kabul eder. Ona göre iki tür çıkarım vardır: “Birincisi tikelden tümele doğru, ikincisi de tümelden tikele doğrudur; birincisine tümevarım (*induction*), ikincisine de usa vurma (*ratiocination*) ya da kıyas (*sylogism*) denilmektedir.” Mill’de doğrudan çıkarım adıyla anılan mantıksal izlem ise tümdengelimsel çıkarımdır, ki bu, bilgiyi belki daha önce olmadığı kadar açıklığa kavuştursa da, neticede büyük öncülde içerilenden başka bir veri vermediği, dolayısıyla yeni bir bilgi vermediği için uygun ve ilerlemeci bir çıkarım değildir, sadece önermenin test edilmesini ve tutarlılığını sağlar ve ortaya koyar. Bkz. Hasırcı, **a.g.e.**, s.24-6; Karş. Alan Ryan, **The Philosophy of John Stuart Mill**, London, MacMillan and Co., 1970, s.21-37.

neredeysse bütün genel (tümel) ilkelerin, tekil deneyimler ve tikel önermelerden kaynaklanan tümevarımsal bir sürecin sonucu olduğunu savunmuştur¹⁰⁷.

Mill'in eksik tümevarım üzerinden bir kuramsallaştırmaya gitmesi ve tam tümevarım üzerinde durmamasının nedeni, tam tümevarıma pratikte imkan olmayışıdır; zira kuğu denen varlıkla ilgili tümel bir önermede bulunmak için var olan tüm kuğuların sayılması, bilinmesi mümkün değildir¹⁰⁸. Eksik tümevarımı ise iki temel tip üzerinden değerlendirir; ilki basit sayımsal (*enumerative*) tümevarım, ikincisi ise bilimsel tümevarımdır.

Basit sayımsal tümevarım, örneğin “Gördüğüm birinci kuğu beyazdır, gördüğüm ikinci kuğu da beyazdır, gördüğüm üçüncü, dördüncü ... n'inci kuğu da beyazdır. Dolayısıyla tüm kuğular beyazdır.” şeklindedir. Bu basit akıl yürütme işlemi, bilimsel olmayıp, zihnin doğasında var olan genelleme alışkanlığından doğar. Bu tümevarımın verdiği tümel önermelerin güvenilirliği tutarlı örneklerin ve gözlemlerin fazlalığı oranında artar¹⁰⁹. Mill'in basit sayımsal tümevarıma ne kadar değer yüklediği açık değildir. Mill'e göre, bu akıl yürütmenin, bir kesinlik vermese bile, bilgiye güvenilirliği arttırabileceğinden kuşku duyulması boşunadır. Ayrıca Mill, basit sayımsal tümevarımı daha ziyade bilimsel tümevarımın başlangıç noktası olarak telakki eder. Bilimsel tümevarımın hareket edeceği hipotez, basit sayımsal tümevarımın neticesinde ulaşılan genellemedir¹¹⁰.

Tümevarımın bilimsel bir düzlemde işleyebilmesi için ise, Mill'e göre, “daha önceden yapılmış doğru tümevarımlar vardır” faraziyesi gereklidir (ki bunlar da ancak basit sayımsal yolla olanaklıdır). Ayrıca bu hususta ve genel olarak tümevarım ile alakalı olarak aksiyom mahiyetinde iki temel ilke vardır; bunlardan biri “*evrensel nedensellik*”¹¹¹, diğeri ise “*doğanın tekdüze işleyişi*”¹¹² ilkeleridir, ki biz yine basit

¹⁰⁷ Capaldi, **a.g.e.**, s. 170.

¹⁰⁸ Hasırcı, **a.g.e.**, s.98

¹⁰⁹ Yine açıkça görülmektedir ki, Mill'in epistemolojisi psikololijst ve natüralist karakterdedir. Hep aynı sonucu veren tekil olgular, tümel önermenin doğruluğu hususunda bizde çok güçlü psikolojik bir idrak yaratır. Hume bu duruma her tür istisnayı düşünerek oldukça şüpheli yaklaşırken, Mill'in ardıllarından BertrandRussell “tümevarımsal düşünen hindi” örneğiyle basit sayımsal tümevarımın yanlışlığını ileri sürmüştür: tekil olguların benzerliği ne kadar çok olursa olsun, bunların tümel önerme hususunda bir olasılıktan öteye hiçbir mahiyeti yoktur. Bkz. Hasırcı, **a.g.e.**, s.88-94, 139.

¹¹⁰ Hasırcı, **a.g.e.**, s.96

¹¹¹ Bkz. Mill, **System of Logic-I**, s. 323 vd. [b.III, ch.V]. Neden-sonuç ilişkisi, bir olayı gördüğümüzde sonuç dediğimiz diğer bir olayı umma alışkanlığımızdan başka bir şey değildir. Buna göre, Mill'in nedensellik anlayışı, basit sayımsal tüme varımın ulaştığı nihaî bilgidir. Bkz. Hasırcı,

tümevarımlar ile idrak ettiğimiz bu kabulleri temel alarak tüm tümevarımsal zihin süreçlerimizi oluştururuz¹¹³. Yine Mill'e göre, metodolojik yönü itibarıyla tümevarım, deney ve gözlemlere -her ikisine birden- bağlıdır. Ancak deney, gözlemden daha geniştir, zira öncüllerini kendisi oluşturur ve test eder¹¹⁴.

Mill, Aristoteles mantığına getirdiği eleştiri ile modern deneysel bilimin, ampirizmin ve tümevarımcı geleneğin öncüsü olarak addedilen Francis Bacon'un tümevarım metodunun *üç levha* kuralını geliştirmek maksadıyla, başka adlandırmalar altında ve ilaveler ile birlikte tümevarımı, düşüncesinin temeline oturtmuştur¹¹⁵. Mill, tümevarım yönteminin dört temel tipini ayırt eder. Bunlar; (i) Uyuşmalar (*Agreements*) Yöntemi, (ii) Ayrışmalar yahut Farklılaşmalar (*Differences*) Yöntemi, (iii) Kalıntılar (*Residues*) Yöntemi ve (iv) Birlikte Giden Değişmeler (*Concomitant Variations*) Yöntemidir¹¹⁶. Söz konusu yöntemler fenomenler ardındaki *yeter nedeni* bulma yöntemleridir ve fenomenler kümesinden nedene dair olasılıkların elemeli biçimde ele alınarak esas nedenin tespit edilebilmesi sürecini içerir. Ancak genel olarak bir fenomenin altında yatan nedenin illaki bir tekliğe indirgenmesi gerekmez, olumlu veya olumsuz pek çok şartın bir araya gelişi nedeni oluşturur, önemli olan “yeter koşul” olarak nedenin elde edilmesidir¹¹⁷. Neden, sonucu kayıtsız şartsız meydana getiren öncüdür. Örneğin, gece ve gündüz birbirinin nedeni olmazlar çünkü onlar kayıtsız şartsız olarak birbirlerini meydana getirmezler. Onların ardındaki şart, güneşin bir engel olmadan ışınlarını yeryüzüne göndermesidir¹¹⁸. Mill

a.g.e., s.113, 137, 141. Doğal fenomenlerin birbirleri ile ilişkisi eş-zamanlık ve ardışıklık biçimlerindedir. Sayı, uzam ve geometri yasaları eş-zamanlı yasalardır (ör. $2+2=4$). Bu yasaların değişmezliği ve kesinliği söz konusudur. Asıl olan ise ardışıklıktır. Her olgunun ardında bazı nedenler yatar. Mill, bu nedenlerin bulunması hususunda Hume'un şüpheli tutumunu reddeder ve belli metotlarla bu illiyeti araştırır. **A.g.e.**, s.113-4, 122.

¹¹² Mill, doğayı, birbirine bağlanarak örülmüş ağa benzetir ve onun lifleri arasında kaçınılmaz bir düzen olduğunu söyler. Bu düzenlilik ise yer çekimi, su ve hava basınç yasaları gibi bazı temel doğa yasaları ve bunlardan türeyen pek çok başka yasadaki kaynaklanır. Bkz. Hasırcı, **a.g.e.**, s.110-1.

¹¹³ Hasırcı, **a.g.e.**, s.141.

¹¹⁴ Hasırcı, **a.g.e.**, s.143-6.

¹¹⁵ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, **İçtimaiyat: Metodoloji Nazariyeleri (III. Kitap)**, 3.b., İstanbul, İÜHF Yay., Üçler Basımevi, 1950, s.381; Ernst Von Aster, **Bilgi Teorisi ve Mantık**, (Çev. Macit Gökberk), Sosyal Yay., 1994, İstanbul, s.166 vd.

¹¹⁶ Bkz. Mill, **System of Logic-I**, s. 388-406 vd. [b.III, ch.VIII]. Bunlara ilaveten Mill'in uyuşma ve farklılık metotların bileşimini de beşinci metot olarak tasarladığı da iddia edilmektedir. Hasırcı, **a.g.e.**, s.151.

¹¹⁷ Bkz. Hasırcı, **a.g.e.**, s.117-8, 179; Fındıkoğlu, **İçtimaiyat**, s.386-93.

¹¹⁸ Hasırcı, **a.g.e.**, s.123. Mill'e göre, bazı nedenler sürekli (örn. Yer çekimi), bazıları etkilerini eş zamanlı olarak göstermez (örn. mideye saplanan bıçak o anda ölüm olayını meydana getirmeyebilir),

System of Logic'te ele aldığı tümevarım metotları ile fenomenler arası yeter koşul olarak nedenselliğin açıklanabilirliğini ileri sürer; bir fenomenin ardında yatan nedenin tespiti için benzer fenomenler ile karşılaştırmalı ve nedene dair olasılıkları elemeli bir yöntem kurar. Bu yöntemlerin çok kısaca belirtilip geçilmesi uygun olacaktır.

Mill'in "Uyuşmalar Yöntemi", Bacon'un '*Var Levhası*'na (*Tabula Praesentiae*) denk düşer. Bir fenomenin benzer fenomenler ile yakın halleri tespit edilir ve hangi noktalarda birbirleriyle uyuşur oldukları saptanır. Ortak uyuşma noktaları o fenomenlerin yeter nedeni olacaktır. Örneğin, kırağı olayının nedeni için yağmur, buğu gibi benzer fenomenlerin üzerinden yapılacak sınıma ile yeter nedenin sıcak bir obje ile karşılaşan soğuk ve nemli bir hava olduğu anlaşılır, zira hepsinin uyuştugu nokta budur.

Diğer yöntem "Ayrışmalar (yahut Farklılaşmalar) Yöntemi", Bacon'un '*Yok Levhası*'nın (*Tabula Absentiae*) Mill nezdindeki karşılığıdır. Burada ise Uyuşmalar Yöntemi'nden farklı olarak fenomenlerin bir noktada birleşmesi değil, tersine bir noktada ayrışmaları üzerinde durulur. Araştırılan neden, tespit edilen bu ayrım noktasından elde edilir¹¹⁹. Bir koşulun bir olayla bağlantılı olduğu varsayımı bir kere yapıldıktan sonra, Ayrışmalar Yöntemi bu varsayımı güdümlü deneyler aracılığıyla test etmek için önemli bir tekniktir ve nedensel ilişkilerin keşfedilmesinde kullanılması açısından en önemli araç vazifesi görür¹²⁰. Uyuşma Yöntemi ise ortak noktaların değerlendirilerek bilimsel yasalara ulaşmada önem ihtiva eder. Ayrışmalar Yöntemi, Uyuşmalar Yönteminin tersine benzer olguların toplanarak benzerlik unsurunun tespit edilmesinden ziyade bir deneme sürecidir. Örnek vermek gerekirse; (a), (b), (c) ve (d) olguları ile birlikte bulunan (H) olayında, tikel olgular tek tek, ikili ikili yahut üçlü üçlü olacak biçimde bütünden çıkarılır ve (H) olayının devam edip

bazıları ise -fiziksel yahut kimyasal biçimlerde- birleşebilir (örn. bir cismi kuzey ve batıya doğru çeken iki kuvvet, o cismin kuzeybatıya sürüklenmesine neden olur). **A.g.e.**, s.124-31.

¹¹⁹ Basit bir örnekle; örnekte A, B ve C ülkeleri söz konusudur; A ülkesinde devletçi ekonomik model, B ve C'de ise serbest piyasa modeli işlemektedir. A diğer ülkelere göre görece daha kalkınmış bir ülke ise, ülkelere ait diğer tüm koşul ve özellikler birebir aynıysa, kalkınmanın nedeninin, bu ülkelerin farklılıkları nokta olan devletçi ekonomik modelde olduğu yargısı Ayrılıklar Yöntemine göre elde edilen bir yargıdır. Ama sosyal bilimler alanında bu tip basit çözümlemelere dayanma olanağı Mill'e göre çok sınırlıdır. Bkz. Fındıkoğlu, **İçtimaiyat**, s.387

¹²⁰ John Losee, **Bilim Felsefesine Tarihsel Bir Giriş**, (Çev. Elif Böke), Ankara, Dost Kitabevi, 2008, s.170-71.

etmeyeceği araştırılır. Bu denemelerin neticesinde örneğin sadece (b) olgusunun yokluğunda (H) olayının oluşmadığı tespit edilebiliyorsa, (H) olayı ile (b) olgusunun ilişkisi tanıtlanmış olacaktır.

“Birlikte Giden Değişmeler Yöntemi”, Bacon’daki ‘*Derece Levhası*’na (*Tabula Grandum*) denk düşen yöntemdir. Buna göre, bir fenomenin belirli bir surette değişmesi üzerine değişmekte olan bir başka fenomen, söz konusu ilk fenomenin ya sebebi ya da sonucu olarak değerlendirilir; aralarında bir illiyet bağı bulunmaktadır. *Toplumsal olguların*, karmaşık yapıda oldukları için, sadece uyuşma ve ayrılık yöntemleri ile çözümlenmeleri mümkün değildir. Belirli bir plan ve ilke doğrultusunda işlediği saptanamayan ve sadece farkına varabildiğimiz değişimlerin takip edilebildiği fenomenal alanda Mill’in önemle üzerinde durduğu bu yöntem, kaynaklarını kesin tespit edemediğimiz ölçüde karmaşık olan insan bilimleri için önemli bir çözümleme aracı hüviyetindedir¹²¹. Deney ve gözleme dayanan ampirik yöntemleri sosyal olguların yasalarını tespit etmede işler kılmakta karşılaşılabilecek ilk güçlük, yapay deneyler yapmanın imkansızlığıdır. Bizim yapabileceğimiz şey, “tabiatın vücuda getirdiği tecrübeleri müşahededen ibarettir”¹²². Bu yöntem akmakta olan fenomenal bilginin saptanabilmesine dönüktür, bununla birlikte Mill’e göre sosyal fenomenlerin nedenlerine erişebilmede yine de yetersiz kalmaktadır¹²³.

“Kalıntılar (yahut Tortular) Yöntemi” ise Mill’in Bacon’dan farklı olarak geliştirmiş olduğu bir yöntemdir. Bu yöntemde, diğer yöntemlerden farklı olarak, daha evvel yapılmış olan tümevarımlara dayanılır; önceden yapılmış bu tümevarımlar yoluyla “belli önsellerin etkisi olduğu bilinen parça” mevzu fenomenen çıkartılır, böylece herhangi bir başka fenomenle karşılaştırma yapılmasına gerek olmaksızın çözümlemenin arta kalanından (tortusundan) o fenomenin nedeni saptanır.

Mill’in dört mü yoksa beş tane mi yöntem geliştirdiği tartışmalıdır¹²⁴. Birçok yazarca Uyuşma ve Ayrılıklar yöntemlerinin birleşmiş biçimi (“*The Joint Methode of*

¹²¹ Abraham Moles, **Belirsizin Bilimleri: İnsan Bilimleri İçin Yeni Bir Epistemoloji**, (Çev. Nuri Bilgin), 2.b., İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2001, s.76

¹²² Fındıkoğlu, **İçtimaiyat**, s.387.

¹²³ Fındıkoğlu, **İçtimaiyat**, s.388.

¹²⁴ Von Aster, **Bilgi Teorisi ve Mantık**, s.166 vd

Agreement and Difference”) Mill’de bulunan beşinci bir yöntem olarak kabul edilmektedir¹²⁵.

4. Sosyal Bilimlerde Metodoloji ve Mantık

a. Evrik Tümdengelim ya da Tarihsel Metot

Mill, tümevarımın tikel tecrübeler ile başlaması ve nedensel kanunlara ulaşması, ulaşılan kanunlarla da meydana gelen fenomenin ispatlanması gerektiğini ileri sürmektedir¹²⁶. Dolayısıyla Mill, tümevarımcı bir çizgide gözükmüyor olsa bile tümdengelim yöntemini reddetmemiştir. Bilakis *Faydacılık*’ın son kısımlarındaki bir dipnotunda da bu iki temel metodun *birlikte* kullanılabilir kılınacağı bir yöntemi benimsemiş olduğunu belirtir¹²⁷. Akıl yürütmenin tümdengelimsel ilkeleri tümevarımsal temellere sahiptir. ‘Tümevarımsal süreç’ten doğan inançlar da, yine özünde basit sayımsal tümevarımın işler olduğu bu mekanizma ile kendi kendini destekler, onaylar, artırır yahut genişletir¹²⁸.

Sosyal bilimlerle alakalı olarak Comte etkisi ile birlikte esasen “Evrik Tümdengelimsel yahut Tarihsel Yöntem” (*Inverse Deductive, or Historical Method*) olarak isimlendirilen bir yöntem benimseyen Mill, bu doğrudan tümdengelim olanak sağladığı tahminde bulunmanı, kılışal kamusal ve ekonomik politikalar açısından pratik bir değer taşıdığını düşünmektedir¹²⁹. Toplumsal reforma zemin oluşturmada Comte tarihsel araştırmaya; James Mill ve Bentham ise farklı olarak doğrudan psikolojik genellemelere önem vermekteydiler. Comte ve Guizot gibi düşünürler vasıtasıyla tarihsel materyal ve araştırmalara verdiği değer dolayısıyla evrik bir tümdengelim yöntemi üzerinde duran Mill’e göre bu yöntem ise tarihi başlangıç noktası alması dolayısıyla *tarihsel*, genellemeler oluşturmaya

¹²⁵ Fındıkoğlu, *İçtimaiyat*, s.385; Hasırcı, *a.g.e.*, s.164-8; Tüm bu tümevarım yöntemleri alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat*, s.381-5; Hasırcı, *a.g.e.*, s.151-71.

¹²⁶ Hasırcı, *a.g.e.*, s.149.

¹²⁷ Mill, “Utilitarianism”, s.257-8 [ch.V; *Faydacılık*, s.107-8, dn.1]

¹²⁸ Bkz. Skorupski, “Liberal Doğalcılığın Kaderi”, s.77. Bu durum, Mill tarafından olumsuz biçimde değerlendirilen döngüsellik, yine kendi tümevarımcılığına da sindiği eleştirilerini ortaya doğurmaktadır.

¹²⁹ Mill, *System of Logic-II*, s.496; Copleston, *a.g.e.* s.80 (dn.92).

yöneldiği için ise *tümdengelimci* niteliktedir. Fakat bu tarihsel genellemelerin kendileri *tümevarımsal* bir sürecin ürünleridirler¹³⁰.

Mill, doğrudan tümdengelimlin yapılacağı genel prensiplerin de olgu ve deneyimlerin tümevarımsal değerlendirilmesi ile elde edilebileceği düşüncesinde olması itibariyle, insan ve toplum konusunda ne denli yalınlaştırılabilir bir mevzu söz konusu olacak ise doğrudan tümdengelimlin sahasının o denli geniş olduğunu, ne denli bir giriftleşme söz konusu olacak ise o ölçüde evrik tümdengelimine dönüşmesi gerektiğini ileri sürer¹³¹.

b. Yaşam Sanatı (“Art of Life”) ve Bilim - Sanat Ayrımı

(1) Kesinlik Bilimleri ve Metodolojik Bilimler Ayrımı

Bilim, 19.yy.’ın bilimselliğe ciddi önem atfedilen kültürü içerisinde, bir meşrulaştırma aracı biçimini almıştır; sosyal değerlerin, kamusal davranışların, sosyal ve ekonomik gelişmenin, liberalliğin, devlet adamlığının ve rasyonel toplumsallık biçimlerinin içeriğinin doldurulmasında bilimselci vurgulara önemli payeler biçilmiştir¹³². Ayrıca bilim teriminin, Victoria Çağı’nda sosyo-politik tavırların sergilenmesi çerçevesinde kullanımı da, tavır sahibi düşünce akımına göre mahiyet farklılıkları göstermiştir. Örneğin Whig’lerin kendilerine ve kendi politik tutumlarına has ve yüzeysel bir *bilim* terimi kullanımları söz konusudur. Bu kullanım, daha modern bir kullanım olan, bir sisteme tenzil edilen bilgiler teşekkülünden ibaret bir kullanımdan daha fazlasını ifade etmiştir. Tory ve Radikallerin ise bilimciliği, yahut söylemlerindeki bilimselci tarzları, Whig’lerde olduğu gibi etraflı bir kullanıma koşutluk arz etmemiştir. İleride görüleceği üzere, Mill’in, bilgi ve tecrübe yetkinliği ile aydınlanmış çıkar yahut fayda ve hatta anayasal hakları ilintilendirmesinin altında, benzer bir bilimcilik nosyonu yer almaktadır. Fakat bilimin geniş manada kullanımı sorununa, kesin bilgiler sunan

¹³⁰ Capaldi, **John Stuart Mill**, s.176-7.

¹³¹ Copleston, **Yararcılık ve Pragmatizm**, s.80

¹³² Bu hususta geniş bilgi için bkz. Joe Bard, **Science and Whig Manners: Science and Political Style in Britain c.1790-1850**, Great Britain, Palgrave MacMillan Publ., 2009, s.2-3

(*exact*) bilimler (Mill'in pozitif fen bilimlerini kast ettiği bu bilimleri biz “kesinlik bilimleri” biçiminde ifade edeceğiz) ile eğilimbilimsel (tidolojik) bilimleri ayırarak bir açıklama getirmeye çalışmıştır.

System of Logic'te üzerinde durulan konu, pozitif bilimlerde bilimselliğin, olguların nedenselliğinin ortaya konulması ile sağlanabileceğine yöneliktir. Bu olguların biçimlenimleri ne pür bir şekilde determinedir, ne de olguya dışsal olan dünya karşısında tümüyle serbest biçimdedir. Bu noktada toplumsal olguların yaratıcısı, özne olarak benliğin kendisi dahi, dış çevre ile bağlarından kopuk biçimde var olamaz; aksini savunmak bilinci ve etkinliğini, bilincin kendi halleri haricinde tasarlamak ile mümkündür ki bu da bilincin bir nevi inkârı manasına gelir¹³³. İnsanî ve toplumsal bilimin olanaklılığı noktasında, Mill'in tavrı -Comte etkilenimi ile birlikte- gayet açıktır. Bu konuda en büyük sorun, bilimsel incelemenin nesnesi ile alakalıdır; nesnede bir şekilde ama muhakkak *düzenlilik* olması gereklidir. Mill'e göre, sosyal fenomenlerin doğal fenomenlere göre karmaşık olan yapısı, bunların düzenli olmadığı anlamına gelmez. Bilakis onlarda da bir düzen söz konusudur ve bu bilimsel incelemeye konu edilebilir¹³⁴. Mill'e göre sosyal bilimlere ait olguların neden-sonuç zincirinin saptanabilmesi mümkündür. Bu noktada fen bilimlerine ait yöntemlerin sosyal bilimlere uygulanabilmesi sorununu tartışır. Mill'e göre, kimyada yöntem ampiriktir, geometride çözümleyici/analitiktir. Fizikte ise bu iki yöntemin de işlerliği söz konusudur¹³⁵.

Sosyal bilimlerde kimyadaki deneysel yöntemin (*chemical or experimental method*¹³⁶) kullanılması sonuçları her zaman başarılı kılmaz. Çünkü sosyal fenomenlerin muğlaklığını çözümleyecek şekilde yapay deney yapma olanağı çoğunlukla söz konusu olamaz. Ampirik tümevarım metotlarından uyuşma ve ayrılıklar yöntemleri gibi basit yapıli yöntemlerin de işlerlik olasılığı sınırlıdır. Geometri yöntemi de belirli soyut aksiyomlardan hareketle, her zaman ve mekan için belirli neticeleri veren çözümlemelere dayanır. Sosyal sözleşme teorileri, sözleşme faraziyesini işte bu şekilde bir yöntemsel aksiyom addedip, bu minvalde tündengelimsel bir biçimde tüm toplumsal fenomenleri değerlendirmeye alır. Bu tür

¹³³ Bkz. Fındıkoğlu, *İçtimaiyat*, s.386-7.

¹³⁴ Değerlendirme için Bkz. Winch, *Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe*, s.81.

¹³⁵ Fındıkoğlu, *İçtimaiyat*, s.387.

¹³⁶ Mill, *System of Logic-II*, [Book VI, ch.VII], s.496 vd.

bir basitlik üzerinden giriftliği açıklamak sorunludur; ki bu noktada Mill, sadece sosyal sözleşmecileri değil, selefi Bentham'ı da eleştirir. Onun da insan doğasını, çok fazla basite indirgeyici bir biçimde (daima kendi çıkarına *-interest-* göre davranan insan) değerlendirdiğini düşünür. Dolayısıyla bu tip indirgemeci basit tahliller de, sosyal alanın giriftliğini çözümlemeye yeterli deđildir¹³⁷. Mill'in "Somut Tümdengelimsel Yöntem" (*Concrete Deductive Method*) olarak isimlendirdiği Fizik yönteminde ise kimyanın deneyliliği ile geometrinin soyutluğu birbirini tamamlamakta ve denetlemektedir; bu yüzden sosyal bilimlere (bazı spesifik sosyal bilimlere özgülenmiş spesifik yöntemler haricinde¹³⁸) genel olarak bu yöntemsel çerçeve ile yaklaşılmayı uygundur; ki söz konusu yöntem de esasında evrik tümdengelim fizik bilimleri terminolojisi ile ifade edilmiştir, zira hem tümdengelim ve tümevarımın birlikte uygulanma kriteri hem de temelde tümevarımın kurucu işlevde olduğu vurgulanmaktadır.

Mill, genel olarak toplum ile ilgili tüm spesifik bilimleri içeren bir "Toplum Durumu" tasavvurunun, içerisinde o toplumun bilgi birikiminin, refah düzeyinin, üretim biçimlerinin, hukuksal kurumlarının ve ahlaki inanışlarının, yönetimlerinin, sınıflarının, sınıflar arası ilişkilerinin ve sair tüm unsurlarının içerildiği bir bütün olduğunu söylemektedir. İnsan ırkının ilerlemeciliği ve her bir alana dönük spesifik bilgi dağarcılığının gösterdiği gelişimler ile alakalı olarak tüm sosyal bilimleri ele alınışındaki izlenmesi gereken rotanın, Vico'nun *Scienza Nuova*'sında yapmış olduğu gibi tarihten ve ampirik kanunların işletilmesinden ibaret olduğunu savunmuřtur¹³⁹. Dolayısıyla toplum durumlarının birbirlerini izlemeleri ancak evrik tümdengelim yahut tarihsel yöntem ile mümkündür¹⁴⁰.

Sosyal bilimler alanında, insan doğası ve mukabil etoloji (ethology¹⁴¹) ilkelerinin kurucu nitelikleri söz konusudur. Mill *Faydacılık*'ta, bunlardan, doğal aksiyomlardan ortaya çıkan yaşayış alanımıza şekil veren öncüller olarak bahseder¹⁴². Bir davranışın insanın doğasından kaynaklandığı, onun bir yasası olduğu

¹³⁷ Fındıkoğlu, *İçtimaiyat*, s.390-1.

¹³⁸ Örneğin, Mill'e göre, astronomi, psikoloji ve pek çok sosyal bilimde gözleme oranla deneyin etkinliği daha azdır. Bkz. Hasırcı, *a.g.e.*, s.143-6.

¹³⁹ Mill, *System of Logic-II*, s.913-4.

¹⁴⁰ Mill, *System of Logic-II*, s.915.

¹⁴¹ *Ethology*: Karakter Şekillendirme Bilimi.

¹⁴² Mill, "Utilitarianism", s.234 [ch.IV, par.1; *Faydacılık*, s.60]

bilinirse, insanların bu yolda bir davranış eğiliminde oldukları doğrudan tündengelim yoluyla çıkarsanabilir, ancak tabiatıyla bu bir *tahmin* hüviyetindedir; ayrıca insan karakterinin şekillenışı de bu ilkelerden yola çıkılarak anlaşılabilir. Bu husus *System of Logic*'in altıncı kitabının özellikle üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerinde ele alınmıştır. Mill'e göre, insan doğası bilimsel incelemenin nesnesi olmaya müsaittir. *System of Logic*'in altıncı kitabının “*İnsan Doğası Bilimi Var mıdır, yahut Olabilir mi?*” başlıklı üçüncü bölümünde bunu tartışır. Bu noktada insan doğası bilimini, meteoroloji ve astronomi gibi doğal bilimlerle benzerlik kurarak açıklamaya gider. Hava verilerinin ve meteorolojik fenomenlerin birer nesnel öncül olarak kabul ederek yağmurun yağma ihtimalini hesaplayan meteorolojinin, kesin neticeler vermiyor (yalnızca tahminî veriler sağlıyor) olması, onu tam (*exact*) bir bilim yahut *kesinlik bilimi* kılmaya yetmez; ancak tahmin hesabının aklî bir sisteme dayanması ve bütün olarak pratikte kullanılabilirliği olması itibarıyla meteoroloji, yine de bir bilimdir. İnsan doğası bilimi de meteorolojiyle aynı nitelikte bir bilimsel faaliyet alanına işaret eder, “*çünkü sabit yasalara göre biri diğerini izleyen her bir olgu, kendi içerisinde, bir bilim konusu olmaya elverişlidir*”¹⁴³. Mill, bu tür kesin neticeler vermeyen, ancak öngörülebilirlik ve tahmin çıktıları veren bilimleri Whewell'in terimiyle “*Eğilimbilim*” (*Tidology*) olarak adlandırır¹⁴⁴. Dolayısıyla Mill'in, sosyal fenomenlere dair nedenselliklerin keşfi olarak tümevarım yöntemlerini kullanarak *eğilimlerin* tespit edilebileceğini düşündüğü gayet tabii söylenebilir¹⁴⁵.

Hiç şüphesiz insan karakterleri tümüyle aynı değildir ve spesifik koşullarda insan doğası biliminin insan hissiyatı, eylemleri ve davranışlarına dair göstermiş olduğu temel öncüller determinist bir biçimde belirli sabit çıktılara varılması koşullarını sağlamaz. Ancak insan doğasının genel ilkeleri, genel olarak insanların çoğunluğunun bu ilkelere göre hareket ettiğini gösterir. “*Siyasal ve sosyal bilimlerin*

¹⁴³ Mill, *System of Logic-II*, s.844 [Book VI, Ch.3]

¹⁴⁴ Mill, *System of Logic-II*, s.845

¹⁴⁵ Bkz. Winch, *Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe*, s.88; Sosyal bilimlerin bu şekilde tidolojik bilgi çıktıları vermesinin arka planında, bilen ve bilinenin aynı (insan) olmasının bir payı bulunabilir. İnsan değişebilen ve gelişebilen bir varlık olması dolayısıyla kendi türdeşlerine dair edinebileceği bilgi nispi bir bilgi olacaktır. Bilen ve bilinen özdeşliği sorunu hususunda bkz. Yasemin Işıқтаç, “İrade Özgürlüğüne Giriş Açısından ‘Ben İnşası’”, *Hukuk Yazıları-II*, Ankara, Yetkin Yay., 2013, s.133-50, s.134.

*amaçları açısından bu kadarı yeterlidir.*¹⁴⁶ Dolayısıyla insan doğası biliminin sağladığı evrensel yasalar, kılışsal çıktılara temel oluşturabilir *yaklaşık genellemelere (approximate generalizations)* olanak verir¹⁴⁷.

Sosyal bilimler açısından yaklaşık genellemelere olanak veren ve görülecek olduğu üzere faydacı teoriye yön verecek iki temel insan doğası ilkesinin; (i) insanın, öncelikle kendi çıkarını düşünen ve takip eden bir varlık olduğu, ve yine (ii) insan aynı zamanda toplumsal bir varlık olduğu söylenebilir. Mill tarafından kabul edilen bu ilkelerin mahiyetlerine ilişkin sorgulamaların tarihsel olarak çok eskilere gittiğı de belirtilmelidir.

(2) Bilim - Sanat Ayrımı

Mill'in bilimi, insanî bilimlerin bilimselliğini ve metodunu ve de tidolojik özelliğini tanımlamasının yanında, yapmış olduğu bilim ve sanat ayrımı da konumuz açısından önemlidir. Bilim yalnızca bir araç, bir vasıtaadır; sanat ise bir erek olarak arzu edilenin ne olduğuna *karar vermeyle ve bunun takibiyle* alakalıdır. Bilim sadece açıklayıcılık özelliğine sahiptir. Sanat ise tespit, teşhis ve tedavinin uygulandığı kılışsal etkinlikleri içerir. Mill'in ifadesiyle, "Temel erek yahut herhangi bir sanatın amaçları ile onların vasıtaları arasındaki bağlantının usamlanması bilimin; bu erekların tanımlanması ise sanatın alanına girer"¹⁴⁸.

Bilimsel bir düşünür veya gözlemci, sırf bu itibarla, uygulama için bir danışman değildir. Onun alanı, yalnızca, belirli sebepleri takip eden belirli neticeleri ve [bu] belirli neticeleri elde etmek için [hangi] belli başlı araçların en etkili olabileceğini göstermektir¹⁴⁹.

Yani bilim, evreni kavramsallaştıran teoremler kurar. Sanat ise bilimin sağladığını pratik alana uygular. Örneğin bir sanat olarak tarım, bazı bitkilerin niçin diğerklerine tercihen yetiştirilmesi gerektiğı üzerinde dururken; bilim, o tarım ürününün bir

¹⁴⁶ Mill, *System of Logic-II*, s.847.

¹⁴⁷ Mill, *System of Logic-II*, s.848.

¹⁴⁸ Mill, *System of Logic-II*, s.949.

¹⁴⁹ Mill, *System of Logic-II*, s.950.

sömürge ülkesinde yetiştirilmesi halinde aynı maliyetlerle miktar olarak ne kadar daha çok elde edilebileceğini söyler¹⁵⁰. Şöyle toparlamak gerekirse;

Sanat, erişmek için bir gaye önerir kendisine, onu tanımlar ve bilimin ellerine onu teslim eder. Bilim ise onu alır, bir fenomen yahut çalışılabilir bir mesele olarak görür ve onun neden ve durumlarını soruşturur ve onu bir koşullar kombinasyonu teoremi ile sanata geri gönderir¹⁵¹.

Mill söz konusu bilim ve sanat ayrımını siyasal-iktisata uygular; bilim olarak siyasal-iktisat, sanat olarak siyasal iktisat biçiminde iki alandan bahseder. Mill böylece, iktisatçılarca iktisadi olgu ile iktisadi ‘olması gereken’ önermelerinin karıştırılması olarak gördükleri ve David Ricardo’ya atfen “*Ricardo Günahı*” olarak isimlendirdikleri hatayı yapmaktan kaçınmak, soyut evrensel yasalara sahip bir bilim alanını koruyup, aynı zamanda pratik konularda da söz söyleyebilme imkânını veren bir açılım ortaya koymak istemiştir. Tahmin, uygulama, teşhis ve tedavi sanatın işi iken, bilim açıklayıcılık fonksiyonunu üstlenir¹⁵². Dolayısıyla bilim ile birlikte çalışan ancak ondan farklı olan sanat alanı, Mill’in sosyal felsefesinin kılğısal boyutunu meydana getirir.

Bir bireyin yahut ulusun koşulları kayda değer derecede kontrolümüz altında olduğunda, eğilimler hakkındaki bilgimizin de vasıtasıyla, söz konusu koşullara, zanlarımızın çok ötesinde, çok daha arzu edebileceğimiz ereklere dönük olarak etkinlik kazandırılabilir¹⁵³.

(3) Bilim-Sanat Ayrımı Bağlamında J. S. Mill’de Ahlak, Yasama ve Hukuk

Mill’in bilim sanat ayrımı içerisinde ahlakın ve yasamanın ne konumda olduğu, konumuz açısından ayrı bir önem taşır. Zira kendisi, bu alanları bilimselleştirmeyi amaç edinmiş Bentham’ın izleyicilerindendir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, ahlak anlamına gelen “moral(ity)” terimi Britanya felsefesinde içeriği çok geniş olacak bir biçimde kullanılagelmıştır. Bazen kavram, sosyal (yahut *moral*)

¹⁵⁰ Fitzpatrick, *John Stuart Mill’s Political Philosophy*, s.105-6.

¹⁵¹ Mill, *System of Logic-II*, s.944 vd.

¹⁵² Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, s.119, 131.

¹⁵³ Mill, *System of Logic-II*, s.869-70.

bilimlerin genelini belirtmek bağlamında kullanılmıştır (ör. Hutcheson, moral bilimleri, etik, hukuk, politik-iktisat vs. diye tanımlamıştır.); bazense salt göreneksel ahlakın (customary morality) kısa ifadesi olarak kullanılmıştır.

Bu hususta Mill'in ahlakı, kendisinin “*Yaşam Sanatı*” olarak isimlendirdiği tüm insan aktivitelerinin içerisinde var olduğu kuşatıcı başlığın bir alt başlığı olarak tarif etmesi önemlidir. Mill “*Yaşam Sanatı*” (Art of Life) olarak ifade ettiği, felsefesinin ilgi edindiği genel başlığı üç parçaya ayırır: (i) Ahlak (Morality), (ii) Basiret veya Politika (Prudence or Politics) ve (iii) Estetik (Aesthetic). Sırasıyla bunlar, “i- insan davranışları ve işlerindeki hak edişler (Right), ii- işe yararlık/sonuç-odaklılık/yerindelik (Expedient) ve iii- güzellik yahut asillik (Beatiful or Noble)” kavramları ile bağıntılıdır¹⁵⁴. Mill’e göre tüm bu üç alt-sanat dalının bilimsel yönleri yani bilim alanına geçen uzantıları da bulunmaktadır; dolayısıyla Mill’ci terminolojiyle “sanat olarak ahlak”, “bilim olarak ahlak”; “sanat olarak politika”, “bilim olarak politika” gibi ayrımlara gidebilmemiz mümkündür. Kendisi *Sanat olarak Ahlak - Bilim olarak Ahlak* ayrımını *System of Logic*’in altıncı kitabında ele alır. Kendisinin, ahlakı esasında bir sanat olarak ele aldığını belirtir. Bu sanatın amacı, arzulanabilir ve faydayı arttırabilir olan ve bu yüzden amaçlanması gereken ereklere tanımlamak ve bu doğrultuda ahlaken “iyi” olanı belirlemektir. *Sanat olarak ahlak*, politika, etoloji, eğitim ve daha pek çok sanatın çalıştırılabilir olduğu kılğısal alanı, “iyi”nin meydana getirilmesini konu edinir¹⁵⁵.

Mill’in “*Yaşam Sanatı*” kavramının birer bileşeni olarak addetmiş olduğu ahlak, politika, ekonomi ve estetik alanlarının tümüne yaşamının ereği olan *mutluluk* fikri hükmeder. Yani biz ahlaken iyiliği de, çıkarlarımıza kavuşmayı da, sanattan aldığımız hazzı da mutluluk için arzu ederiz. Mill her insanda var olan bu ereğe ulaştıracak (mutluluğun artışına dönüklüğü gösteren) ilkeyi ise *fayda ilkesi* olarak

¹⁵⁴ Mill, **System of Logic-II**, s.949; Donner, Fumerton, **Mill**, s.28.

¹⁵⁵ Örneğin Mill, eğitim faaliyetini bu açıdan ahlaki (moral) bir sanat olarak tanımlamıştır. Mill’in eğitim düşüncesi, fıkren ve ahlaken kendini yetkinleştirmiş yurttaş idealiyle yakından bağlantılıdır. Eşitlikçidir. Ancak, kendisinin çocukluğunda maruz kaldığı, bireyi pasifize eden endoktrinasyona tepkilidir. Eğitimin, işlevi itibarıyla, bireyin kendi aklı, ahlakî ve duygusal kapasitesini kullanabilmesine olanak ve cesaret sağlayacak nitelikte olması gerekir. Bkz. Mill, **System of Logic-II**, s. 943-52; Mill, **Autobiography**, s.25, 33-5; Bkz. Donner, Fumerton, **Mill**, s.77-9. Bunun yanında ahlakî davranışlara yön veren etmenlerin araştırılmasının bir bilimsel faaliyet olduğu da unutulmamalıdır. Bentham’ın bilimsellik namına hedeflediği de esasında budur.

ifade edecektir¹⁵⁶. Dolayısıyla ikinci bölümde ele alınacak olan Mill'in ahlak felsefesinde olduğu gibi, politika, iktisat ve sair tüm bilim ve sanat alanlarının temel ilkesi fayda ilkesidir; yani Mill'in nazarında faydacılık salt ahlak alanına dair bir doktrin değildir¹⁵⁷.

Mill, ileriki bölümlerde daha ayrıntılı bir biçimde anlatılacağı üzere, ilkesel birliği söz konusu olsa da ahlak alanını politik alandan ayırır ve basit bir biçimde sonuca dönüklüğü (mere expedieny) ahlak alanında tek başına işlevsel bir unsur olarak görmez¹⁵⁸. Ahlak alanını karakterize eden unsurlar Mill'e göre ahlaki hak ve mukabil yükümler olacaktır. Ahlakî açıdan “doğru” ve “yanlış” değerlerini de bu haklar ve yükümler üzerinden belirlenebilir addeder. Söz konusu “doğruluk”, politik alanın karakteristik unsuru olan işe yararlılık yahut ahlaki değeri olmayan yararlılıktan (expediency) farklıdır.

Yasama faaliyeti ise bir yönetim ve politika sanatıdır. Bu yüzden Mill'in *Prudence or Politics* sınıfı içerisinde. Ancak politika idare ve “uyma” sorunuyla meşguldür, bu da ahlak sanatı ile bağıntılı pek çok ortak unsurun kapsam alanında olduğu gerçeğini bizlere gösterir. Zira Mill yönetim felsefesi açısından diğer tüm faydacılar gibi Benthamcı çizgiyi takip etmiştir; her şeyin bir amacı olduğu gibi, yönetim faaliyetinin de bir amacı vardır; o da en fazla insanın en büyük mutluluğunun sağlanmasıdır. Bu açıdan yasa koyucunun düzenleyici, cezalandırıcı, eğitici ve hatta kamusal erdemlerin ortaya çıkarılmasına ön ayak olucu pek çok görevi ve sorumluluğu söz konusudur¹⁵⁹. Mill, hukuku ise bir yargılama faaliyeti ve yasakoyuculuğun pratik bir uzantısı olarak değerlendirmektedir. Bu hususta onun hukuka dair öngörmüş olduğu yöntem, hukukun konumunu kavramamıza da olanak

¹⁵⁶ Mill, *System of Logic-II*, s.951.

¹⁵⁷ Fitzpatrick, *John Stuart Mill's Political Philosophy*, s.107-8.

¹⁵⁸ Mill, *Faydacılık*'ın beşinci bölümünde ahlaki faydanın (“expediency”) bir işkolu (segment) olarak nitelendirmiştir. Bu yukarıdaki tablo ile örtüşür ancak kafa karışıklığı kullandığı “expediency” teriminden kaynaklanır. Mill bu terimi muhtemelen “utility” anlamında kullanmıştır. Örneğin H.L.A. Hart, Mill'in burada kullanmış olduğu “expediency” kelimesini fayda manası ile kullandığını düşünmektedir. Bkz. ve Karş. H. L. A. Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, *Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory*, Oxford, Clarendon Press, 2001, s.79-105, s.87. Mill ileride de belirtileceği üzere, bu kavramları sıklıkla aynı manada kullanır.

¹⁵⁹ Bu noktalarda devlete pek çok açıdan pozitif yükümlülükler öngörmesi nedeniyle Mill, klasik demokrasi teorisi içerisinde düşünülür. Bkz. Moses I. Finley, *Antik ve Modern Demokrasi*, (Çev. Deniz Türker), Ankara, Ayraç Yay., 2003, b.a. Yine yasakoyucuya yüklediği sanatsal misyon onun mükemmeliyetçi liberal bir liberal olarak okunmasına yol açmıştır. Bu okumalardan en bilineni Joseph Raz'ın okumasıdır.

sağlar. Mill'e göre, yargıçlık sanatı ile yasakoyucunun faaliyeti yöntemsel olarak birbirlerinden farklıdır. Yargıç, konmuş ve "pozitif olarak onanmış" kurallarla bağlıdır ve yürüttüğü faaliyette tümel önermeden döngüsel kıyaslar yapma ve tikel cevaplar çıkarma söz konusudur. Mill'in deyiimiyle, yargılama faaliyetinin yöntemi usavurum (*rationation*) ve kıyastır (*sylogism*). Yargıcın yapabileceği ilave bir faaliyet ise ancak "yasakoyucunun kelimelerinin kuşkuda kaldığı yerde, onun niyetine ışık tutmak" olabilir. Yasakoyucunun faaliyeti ise yöntemsel olarak politikanın oluşturduğu maksimlere bağlıdır. Bu da doğal olarak toplumsal durumlar, insanların iyi, makul ve ahlakî algıları ile ilişkili olacaktır¹⁶⁰.

Mill'in merkezde yer alan "ahlak" kavrayışını izah etmeye devam edecek olursak, belirtilmesi gereken önemli bir nokta da onun ahlak idrakinin dinselikten bağışık olduğudur. Bunda hem Mill'in bir ateist olarak yetiştirilmesinin, hem de ahlak ve felsefe alanında Bruno, Pierre Charron ve Francis Bacon gibi filozoflar vasıtası ile birlikte yaşanan dinden kopuşun yarattığı, insanın kendi doğasından intişar eden din-dışı ahlak düşüncesinin önemli payı vardır. Bacon'un ahlak kavramı insanın yeryüzündeki 'iyi' yaşamı ile ilgilenir, öte dünyalar ise ancak dinî inancın konusu olabilir. Din-dışı tanımlanan ahlak anlayışı bu yüzden doğalcıdır. İnancılar, amaçlar ve duygular doğal bir varlık olarak görülen insanın hakiki özellikleridir. Normatif olan da ancak ve ancak bunlar içinden temellenebilir, daha öte herhangi bir şeye ihtiyaç söz konusu değildir¹⁶¹. Dolayısıyla Bacon ile yaşanan bu kırılma, dinsel kanılardan bağımsız, fakat bu kez kapsamına haz ve acı gibi psikolojik öğelerin dâhil edildiği, bilimselleştirilmiş (yahut öyle olduğu düşünülen) bir ahlak düşüncesine vücut verir¹⁶². Dolayısıyla, Mill'in kendi seleflerince (Bentham) sıklıkla zikredilen "bilimsel ahlak" çalışmalarının, haz-acı gibi psikolojik faktörler ve zihnin çağrışım özelliği gibi konu nesneleri üzerinden yapılan çalışmalar olarak tarif edilebilmesi mümkündür. Her ne kadar Mill ahlakı esas olarak bir sanat olarak benimsemiş ve seleflerinin yoğunlaştığı bilimsellik ile pek fazla uğraşmamış olsa da, onlardan elde ettiği ilkeleri sanat olarak ahlak alanı ile ilgili düşüncelerinde kullanmıştır.

¹⁶⁰ Mill, **System of Logic-II**, s.944.

¹⁶¹ Skorupski, "Liberal Doğalcılığın Kaderi", s.72.

¹⁶² Bedia Akarsu, **Mutluluk Ahlakı**, İstanbul, İnkılap Yay., 1998, s.146 vd.

Mill'in ahlak düşüncesinin başlama noktası, dünyada o gün birer sorun olarak mevcut olan acıların realitesidir¹⁶³. Söz konusu sosyo-kültürel sorunlara eğilim ve bu sorunların aşılamamasına neden olan mevcut hukuki ve politik sistem, *Subjection*, *Considerations* ve *Özgürlük Üstüne* gibi temel eserlerinin genel havasından rahatlıkla teneffüs edilebilir. Dolayısıyla sorunların aşılabilmesi, genel mutluluğun artırılması gerekliliği yönünde pratik gayeler doğrultusunda önerilen bir ahlak sistemini gözler önüne serer. Bu konuda Mill'in temelde Bentham ile meselenin ve çözümünün merkezi hususunda birlikteliği söz konusudur. Zira her ikisine göre de, insanoğlu açısından iyilik, mutluluk veya haz bilincinin mevcudiyetine ve deneyimlenmesine bağlıdır. Karşı karşıya geldikleri noktalar ise bu mutluluk ve haz durumunun doğasının analiz edilmesindeki detaylarda yatmaktadır¹⁶⁴.

Özetlemek gerekirse, Mill ahlak felsefesinin uğraş alanı ile alakalı olarak iki ana uğraş noktası saptamıştır¹⁶⁵. Bu uğraş noktalarından ilki, ahlakî yargı ve duyguların kökeni ile alakalı psikolojik sorunlar ile ilgilidir ve ahlak felsefesinin deskriptif (yahut bilimsel) yönünü ortaya koyar (bu konuyla ilgili Mill'de Bentham'daki kadar yoğun bir ilgi görememekteyiz). İkincisi ise hangi tür eylem ve eğilimlerin bu duygulara uygun olduğu sorunudur ki, bu da ahlak felsefesinin normatif boyutunu ve sanat yönünü ifade eder. *Logic*'in son bölümünde yaptığı bilim ve sanat ayrımı ile birlikte ele alınırsa, burada olgusal olan ile normatif olan arasında bir ayrım konduğu çıkarılabilir¹⁶⁶.

¹⁶³ Wendy Donner, "Mill's Theory of Value", **The Blackwell Guide to Mill's Utilitarianism**, (Ed. Henry R. West), United Kingdom, Blackwell Publ., 2006, s.117-39, s.117.

¹⁶⁴ Donner, "Mill's Theory of Value", s.118.

¹⁶⁵ Henry R. West, **An Introduction to Mill's Utilitarian Ethics**, New York, Cambridge University Press, 2004, s.42. (Bundan böyle, kısaca; West, **An Introduction**) Bu ikili ayrım Mill'in iki farklı yazısında bulunmaktadır. Bkz. John Stuart Mill, "Blakey's History of Moral Science (1833)", **Essays on Ethics, Religion and Society**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol:10, Toronto, University of Toronto Press, 1969, s.19-31, s. 26; John Stuart Mill, "Sedgwick's Discourse (1835)", **Essays on Ethics, Religion and Society**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol:10, Toronto, University of Toronto Press, 1969, s.31-75, s. 50-2.

¹⁶⁶ Skorupski, "Liberal Doğalcılığın Kaderi", s.84.

BÖLÜM II- J. S. MILL VE FAYDACI FELSEFE

A. FAYDACI FELSEFENİN GENEL KARAKTERİSTİĞİ VE J. S. MILL'İN FAYDACILIĞININ AYRIM HALKALARI

Mill'in ahlak teorisi ve etik düşüncesi *foyda*, *özgürlük* ve *adalet* kavramları üzerinde inşa edilmiştir. Bu bölümde söz konusu kavramlardan sadece foyda kavramı ve J. S. Mill'in faydacılığı ele alınacaktır. Mill'in faydacılığı, faydacı gelenek ile ayrıştığı ve örtüştüğü noktalar üzerinde durularak, temel sorunlar bağlamında ele alınacaktır. Esasında Mill'in faydacılığı sadece ahlak felsefesi ile sınırlı bir içeriğe sahip değildir, kendisinin “Yaşam Sanatı” olarak adlandırdığı ve genel olarak ahlak, politika ve estetik olarak üçe ayırdığı bilim-sanat alanlarının tamamına hükmeden bir kuşatıcılığa sahiptir. Ayrıca kendisinin ahlak felsefesinin diğer şekil verici kavramları olan adalet ve özgürlük kavramlarının altında bir faydacı düşünce yatmaktadır. Ancak bu bölümde Mill'i değerlendirmenin ana eksenini, faydacılığının ahlaki boyutu olacaktır.

Genel olarak faydacılığa iki farklı boyuttan bakılması, Mill'in anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır. Mill'in faydacılığına *birey ekseninden* bakıldığında, kuramının maksadının, bireyin kendisini ahlaki açıdan geliştirebilmesi olduğu görülür (öz-gelişim ideali diğer faydacılarda Mill kadar önemsenmemiştir); kişi ancak bu gelişim neticesinde hakiki mutluluğa erebilir ve Mill'in özgürlük düşüncesi de bunun olanaklı kılınması noktasında bir sorunsala dönüşür. Mill'in ve genel olarak faydacılığın diğer bir boyutu olan *toplumsal açıdan* bakıldığında ise, hedeflenenin aynı zamanda toplumsal gelişme, refah ve genel mutluluk olduğu görülecektir; bu, Benthamcı ifadeyle “En Büyük Sayıda İnsanın En Büyük Mutluluğu” yani kısaca “Foyda İlkesi”nin takip edilmesi gerekliliğini doğurur ve faydacılığın politik boyutunu kurgular. Bu ilkeyi *öncelikle* yönetim takip etmelidir, bireylerin de takip ettirilmesi sağlanmalıdır. Yani faydacıların ahlak görüşleri *ile* ekonomi, yasama ve yönetim görüşleri ilke ve hedef bütünlüğü gösterir (bu felsefi eğilim Mill'de de bir şekilde sürmektedir); diğer bir deyişle faydacılığının altında hem bireysel hem de

toplumsal gelişme idealleri yatmaktadır. Bir sonraki bölümde ele alınacak olan Mill'in adalet kavrayışı ise bunun güvenilirliğinin ve düzenliliğinin sağlanabilmesi açısından önem taşıyacaktır.

Mill, İngiliz faydacı geleneğinin takipçilerindendir. Ancak takip ederken, pek çok noktada geleneksel rotanın dışına çıkmıştır. Bu nedenle birçok yazar onun faydacılıktan kopmuş olduğunu düşünür. Fakat kendi söyleminden anlaşılan, faydacılıktan kopmadığı, bilakis faydacılık-karşıtı cenahlara karşı öğretiyi savunmaya, yanlış anlaşılmaya açık kısımlarındaki gedikleri kapamaya çalıştığıdır. Ancak, ortaya, sürdürdüğü gelenekten farklı bir ahlak teorisinin çıktığı da aşikârdır. Onun kendine has bir biçim alan faydacılığının anlaşılmasının yolu, faydacı geleneği hangi noktalarda aynen takip ettiğinin, hangi noktalarda farklılaştırdığının aydınlatılabilmesinden geçer.

Caillé'in ve -Mill dâhil- faydacı felsefe üzerine çalışmış daha pek çok yazarın aktarımlarına bakılacak olursa¹, Sokrates ve Aristoteles gibi Antik Yunan filozoflarından, Cicero ve Thomas Aquinas'a kadar pek çok filozofta nüveleri olan faydacı düşüncenin sadece Mill'in ahlak teorisini açıklamak için bütünüyle sunulmaya çalışılması ne mümkündür, ne de manalıdır. Ancak en azından Mill'in tarihsel olarak yakın öncüllerinin faydacı düşüncelerini önemli ve temel sorunlar bağlamında açıklamak ve Mill'in düşünceleri ile karşılaştırmak, onu anlamak açısından önemlidir. Biz bu geniş zamansal aralığın büyük bir kısmını, faydacılığı bir felsefi okul konumuna getirmiş ve Mill üzerindeki tesiri mutlak olan Jeremy Bentham'ı merkeze alarak dolduracağız. Fakat pek tabii ki, Bentham'ın, Beccaria ve Helvetius haricinde hemen hemen tamamı Britanyalı olan düşünürlerin fayda öğretilerini sistemleştirmeye çalışmış olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla faydacılığın Hume, Paley, Hutcheson ve hatta Locke, Hobbes ve Mandeville'e kadar uzanan fikrî zincirinin çeşitli halkalarına yer yer temas etmek icap edecektir. Dolayısıyla Mill'in kendine has konumunu değerlendirirken, genel düşünce çerçevemiz, bugün için "klasik faydacılık" olarak isimlendirilen, 18. ve 19. yy. İngiliz faydacılığı olacaktır.

¹ Alain Caillé, **Faydacı Aklın Eleştirisi**, (Çev. Devrim Çetinkasap) , İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.24, 28-9, 74.

Birks, 1874 tarihli çalışmasında bugün için ‘klasik’ olarak adlandırdığımız, o zaman içinse kendisinin ‘modern faydacılık’ olarak isimlendirdiği Paley, Bentham ve Mill faydacılığının genel karakteristiğini üç başlıkta özetler. Bu üç filozofun bakış açısına göre de bir ahlaki aktörün tüm eylemleri, (i) tüm akli varlıklar, içkin doğaları yahut üstün bir istenç (supreme will) tarafından konulan bir kurala, doğru-yanlış, iyi-kötü standardına göre işler. (ii) Bunlar genel tecrübenin sağladığı veriler, insan zihninin ve duygularının mevcut teşekkülü ile mukayese edilir ve nitelikleri bilinebilir. (iii) Üçüncü olarak da tüm bunlar dikkate alınarak *sonuçlar* değerlendirilir². Başka yazarlar ise, “Klasik Faydacılık” olarak bahsedilen faydacılığı David Hume’dan John Stuart Mill’e kadar olan faydacı gelenek olarak tarif etmişlerdir³. Dolayısıyla klasik faydacılığı 18. ve 19. yy. Britanya filozoflarının geliştirdikleri ve nihai biçimde Bentham’da vücut bulan felsefi gelenek olarak ifade edebiliriz.

Daha sonraki bir döneme ait bir çalışmada, John Plamenatz, faydacı paradigmayı çerçeveleyen önde gelen filozofların (Hume, Bentham, James Mill ve John Stuart Mill) düşüncelerine sinmiş, ancak ayrıntılar konusunda pek tabii üzerlerinde farklı farklı biçimlerde değerlendirmeler yapmış oldukları, bazı temel düşüncelerin altını çizmiştir. Bunlar: “(i) Kendisi için arzu edilebilir ve iyi olan tek şey hazdır; ilaveten, insanlar şeyleri yalnızca haz verdikleri yahut hazza araç oldukları için ‘iyi’ olarak adlandırırlar. (ii) Herhangi iki veya daha fazla insanın birbirinin eşiti olan hazları, birbirine eşit derecede iyidir. (iii) Bir eylem, verili koşullar altında, en büyük mutluluğu mümkün olduğunca en iyi biçimde arttırabilecek bir etken olarak belirmediği sürece ‘doğru’ olmaz; yahut hiçbir insan, genellikle bir eylemi, verili koşullar altında mümkün olduğunca en büyük mutluluğu arttıran bir tipte olmadığı müddetçe ‘doğru’ olarak adlandırmaz. (iv) İnsanların yaşadıkları ülkenin yönetimine karşı yükümlülükleri ve yönetimin onlara karşı görevlerinin, bu kökler ve metotların onun görevlerini icra etme kabiliyetini

² Birks, **Modern Utilitarianism**, s.18.

³ Örneğin bkz. Frederick Rosen, **Classical Utilitarianism From Hume to Mill**, London and New York, Routledge, 2003, b.a.

etkileyecek halleri dışında, yönetimin iktidarı ilk elde edişi veya şu anda sürdürüyor oluşu ile alakası yoktur.”⁴

Daha da yakın tarihli bir çalışmalara bakmak gerekirse, Nicholas Capaldi’nin çalışmasındaki tarifine göre, Mill’in gençlik döneminde benimsediği üç ilkeye göre *faýdacı* olmak; (i) psikolojik egoist olmaktır⁵; (ii) kamusal politikaların, bireysel faydanın ortak fayda ile uyumluluğu ve sürekliliğini göz önünde bulundurarak, azami sayıda birey için azami faydayı gerçekleştirmeye çabalama ilkesine bağlı olmaktır; (iii) Psikolojik Çağrışımıcılık kuramının bireylerin kendi çıkarlarıyla ortak faydayı nasıl özdeşleştireceğini açıklayabilmesi demektir⁶. Bir başka yakın dönem çalışmasında ise Geoffrey Scarre, faydacı felsefenin genel karakteristiğini beş kavram çerçevesinde ortaya koymaya çalışır; Scarre’ye göre, faydacılık, refahçı (welfarist), sonuçsalcı (consequentialist), toplamacı (aggregative), azamileştirmeci (maximising), evrenselci (universalist) karakterdedir⁷.

Çeşitli yazarlarca yapılan bu nitelik tespitleri önemlidir. Zira bu çalışmada da Mill’in faydacılığı kendi geleneği ile karşılaştırmalı bir biçimde analiz edilirken faydacılığa biçilen bu karakterler üzerinden problematik bir biçimde hareket edilecektir; böylece Mill’i sitematik biçimde ele almamıza olanak sağlayacak onun felsefesini bölümleyen ayırım halkaları ortaya çıkacaktır. Bu minvalde, ilk halka fayda kavramı olacaktır; tüm tartışmaya öncelikle fayda kavramının ne olduğu ile ilgili bir giriş ile başlanacaktır. Bu ise terminolojik bir belirginliğin ortaya çıkarılması, faydacı yazarlarca yapılagelen terim tercihleri ve bunlar arasındaki

⁴ Plamenatz, **The English Utilitarians**, s.2; Plamenatz’ın faydacılığı tarif ettiği bu pasajın daha çok Benthamcı faydacılık olduğu, Mill’in ahlak felsefesinin bu başlıklarda pek çok değişikliği içerdiği ilerde işlenecek olan temel meseledir.

⁵ Psikolojik (yahut Antropolojik) Egoizm, insanın psikolojik olarak ve doğası gereği kendisini hazza, mutluluğa götürecek vasıtalarla yöneldiğini bir gerçeklik ve *sentetik a priori* (yani tecrübe ile saptanmış bir öncül) olarak addeder. Ancak bu kavrayış, söz konusu gerçekliğin olduğu gibi ahlaki bir ilke olarak kabul edilmesini gerektirmez; bu açıdan psikolojik egoizm, insana dair bu gerçekliği ortaya koymanın ötesine geçerek söz konusu gerçekliği ahlaken “olması gereken”e öncül olarak kabul etmedikçe “etik egoizm” olarak değerlendirilemez. Bunu ahlaki olması gereken biçiminde sunan düşünce ise “Etik Egoizm” olarak tarif edilebilir. Bkz. Fred Feldman, **What is This Things Called Happiness?**, New York, Oxford University Press, 2010, s.23.

⁶ Bu itibarla Klasik Faydacılık olarak adlandırılan Bentham ve Mill döneminin faydacılığının genel tarifini sunmuş olan Capaldi’ye göre Mill daha önce üçünü de benimsemiş olduğu bu ilkelere daha sonra ilkini reddetmiş, ikincisini kabule devam etmiş, üçüncüsünü ise değişikliğe uğratmıştır. Bkz. Capaldi, **John Stuart Mill**, s. 43.

⁷ Scarre, **Utilitarianism**, s.1-26.

farklılıkların belirlenmesi üzerinden sağlanmaya çalışılacaktır⁸. Daha sonrasında ise, yukarıda aktarılan faydacılığa içkin başlıca özelliklerin Mill nezdindeki yorumları – Mill’in faydacı gelenekle arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinden karşılaştırmalı bir biçimde- aktarılmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda Mill’in kendine has faydacılığı belirginlik kazanacaktır.

B. FAYDA, HAZ VE MUTLULUK KAVRAMLARI

1. Fayda Kavramı

a. Fayda, Haz ve Mutluluk Ayrımı

Öncelikle faydacılığı, sonrasında da Mill’in faydacılığını anlayabilmek için ilkin “fayda” (utility) kavramının ne olduğunun belirlenmesi gerekir. Niçin faydacılar benzer birçok terim dururken “*utility*” kavramını mahlas edinmişlerdir? Fayda kavramının içeriğinin tespitinin yapılması önemlidir; yapılmaması ise pek çok kafa karışıklığının yaşanması ihtimalini doğuracaktır ve hatta doğurmuştur da. Bunda faydacı düşüncenin başlıca savunucularının da payları vardır. Zira pek çok faydacı yazarlarca “*arzu edilen*” ifade etmek için sık sık yan yana kullanılan “haz” (pleasure), “fayda”(utility) ve “mutluluk” (happiness) gibi kavramlar, hatalı biçimde birbirlerinin özdeşi kabul edilmeye müsait hale gelirler. Öncelikle bu yan yana kullanımların, faydacılar için, kavramların zaten psikolojik olarak birbirlerini *çağrıştırmaları* dolayısıyla pek de bir önemi olmadığı düşünülebilir⁹. Ancak bu

⁸ Faydacı yazarlarca sıklıkla kullanılan fayda, çıkar, iyilik, mutluluk ve haz gibi kavramların aralarındaki farklılığı ortaya çıkarmak, faydacılığın doğru anlaşılabilmesi için zaruridir. Bu kavramlar arasındaki karmaşa, faydacılığın bugüne değin yanlış anlaşılmasına neden olmuştur. Maalesef Mill’i anlatabilmek için öncelikle faydacılığı doğru anlatabilmek bizim de görevlerimizden biri haline gelmiştir. Zira Türkçe literatürde yer alan çalışmaların ağırlıklı bölümünde, Halévy ve Plamenatz gibi faydacılığı peşinen haksız çıkarmaya eğilimli ve kavramsal incelikleri ihmal etmiş yazarların eserleri ana kaynaklar olarak kullanılmıştır. Biz kendi planımız içerisinde, bu kaynaklardan doğan yanlış anlaşılmanın altını olabildiğince çizmeye gayret ederek, ancak faydacılığın bir savunucusu da olmadan (ki ilerleyen bölümlerdeki eleştirilerden savunu amacı güdülmediği anlaşılacaktır), Mill’i anlayabilmek adına ilerlemeye çalışacağız.

⁹ Bentham’ın söz konusu kavramları aynı manadarmış gibi yan yana kullanmasına örnek olarak bkz. Jeremy Bentham, **An Introduction to The Principles of Morals and Legislation**, London, Clarendon Press, MCMVII (1907), s.1-2. (Bundan böyle; Bentham, **Principles**).

yazarlar da zaman zaman söz konusu kavramlar arasındaki ayrımları belirten açıklamalara eserlerinde, açıkça yahut üstü örtülü biçimde de olsa, yer vermek zorunluluğunu duymuşlardır.

Mill ve diğer tüm faydacılar, tüm insanî davranışların sebepleri olmaları dolayısıyla haz ve acıyı önemserler ve teorilerinin aksiyomatik unsurları olarak kabul ederler. Ancak temel iyi olarak benimsenen mutluluktur, haz değildir. Haz ile mutluluk kavramları özdeş olarak algılanırsa faydacılığın (utilitarianism) etik hazcılık (ethical hedonism) ile karıştırılması pek muhtemel hale gelir. Oysa ki, faydacı ahlak ile hazcılık ereksel (teleolojik) olarak birbirlerinden ciddi biçimde ayrılırlar. Faydacılıkta erek mutluluk iken, hazcılıkta erek tek tek haz durumlarıdır. Faydacılıkta temel erek olan mutluluğa erişilebilmesi adına hazlar arasında (kalitatif veyahut kantitatif) tercih sorunları ortaya çıkarken, hazcılıkta önemli olan salt hazzı elde edebilmektir. Ayrıca faydacılıkta mutluluk ereği, bireyselliğin yanında sosyal bir içerik de taşırken (“en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu”), hazcılık toplumsal hassasiyetten ciddi biçimde yoksundur, tekilliği ve bireyselliği çok daha baskındır¹⁰.

Genel olarak faydacı düşünce perspektifinden konuşacak olursak; Haz, mental bir durumdur. Mutluluk ise, toplam hazzın, toplam acılardan fazla olduğu bir denge durumudur, insan yaşamının ve dolayısıyla eylem ve tutumlarının temel ereğidir¹¹. Ancak bu açıklama hazzın mutluluk olduğu anlamına gelmez. Mutluluk, bir toplumsallık içerisinde bireyin hayatının bütününe içeren ve çok boyutluluğu ve bileşimleri olan bir kavramdır. Haz ise çok daha sınırlı bir içeriğe sahiptir, anlık hoşnutlukları ifade eder. Bu yüzden hoşnutluk ile mutluluk aynı şeyi ifade etmez.

¹⁰ Diyonisosçuluk, Kyrene Okulu ve Kallikles, Aristippus, Hegesias gibi Antik Yunan düşünürleri kanalıyla ortaya çıkmış bir teori olan *etik hazcılık* ile faydacılığın farkları hususunda bkz. Vecdi Aral, **Toplum ve Adaletli Yaşam: Sorumluluk ve Kişiliğin Kazanılması**, Filiz Kitabevi, 1988, İstanbul, s.99; Yasemin Işıktaç, **Hukuk Felsefesi**, 3.b., İstanbul, Filiz Kitabevi, 2010, s.222; Sercan Gürler, **Ahlak ve Adalet: Çağdaş Ahlak Felsefesi ve Adalet Sorunu**, İstanbul, Legal Yay., 2007, s.41 (Bundan böyle; Gürler, **Ahlak ve Adalet**). Ayrıca Hazcı ahlakın bireyselliğinin ve toplumsal hassasiyetten yoksunluğunun simgesi olan ilk çağ filozoflarından Aristippus ile ilgili olarak bkz. Diogenes Laertios, **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, (Çev. Candan Şentuna), 4.b., İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2010, s.91-105. Öyle ki, Aristippus, Aristoteles’in tersine, hazzı mutluluğun önüne koymaktadır. Ona göre mutluluk adına insanların belli şeylere katlanması, çile çekmesi kadar saçma bir şey olamaz. Onun için hedeflenenin mutluluktan ziyade haz olması lazımdır. Bu yüzden hazcılığın mutlulukçu ahlak teorileri arasında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği de tartışmalıdır.

¹¹ Mill, “Utilitarianism”, s.237 [ch.IV, par.9; **Faydacılık**, s.67].

Kısa vadede haz verici olarak görünen bir eylem yahut tutum, mutluluk açısından gayet olumsuz neticelere sebep olabilir. Örneğin, cinsel bir arzu yahut savurganca bir tutum kısa vadede haz verici neticeler ortaya çıkarsa da, insanları uzun vadede çok daha mutsuz kılabilir, hukukun yahut kamuoyunun tepkisine maruz bırakabilir, hayatı çekilmez hale getirebilir. Bu yüzden faydacılara göre, haz olanakları arasından mutluluk için *faydalı* olanın tercih edilmesi gereklidir. Bu yüzden Bentham’a göre, kantitatif (niceliksel) olarak değeri düşük, kısa vadeli, kesinliği olmayan ve etkisiz hazların yerine kantitatif olarak yüksek değerli, uzun vadeli, etkisi geniş, kesin ve doğurgan olan (yeni hazlar doğuran) hazların tercihi esastır¹². Yine Mill açısından da mutluluk için niteliği yüksek hazların (ör. düşünsel hazlar) nitelik açısından düşük hazlara (ör. salt bedensel hazlara) tercih edilmesi faydalı olmalıdır. Dolayısıyla faydacılıkta, şöyle ya da böyle, hazlar arasında bir tercih sorunu söz konusudur ve mutluluk adına *faydalı* olan doğrultuda hareket etmek önemlidir, yani *haz* esasında kendi başına iyi değildir, fayda ile yahut mutluluk ile özdeş de sayılamaz.

Bu noktada fayda (utility) kavramının mahiyeti de iyice belirginleşmektedir. Faydanın etimolojisi üzerinden düşünmek de bizleri aynı sonuca yönlendirecektir. Faydanın Latince’deki karşılığı ‘*utilitas*’, kısaca, İngilizce’deki ‘*useful(ness)*’ kelimesine denk düşmektedir. Bu da, herhangi bir *ereğe* erişebilme açısından pratikte *yararlı ve kullanışlı* olan şeylerin *niteliğini* bizlere gösterir¹³. Faydacılık bağlamında, *nihai ereğin, faydanın bizzat kendisinin olmadığı* faydacılık üzerine yazılmış ahlak felsefesi eserlerinin hemen hemen hepsinde sabittir: Erek, mutluluktur (yahut en büyük sayıdaki en büyük mutluluktur). Bedia Akarsu’nun faydacılığın nihaî ereğini mutluluk olarak vurgulaması ve onu Mutlulukçu (Eudaimonist¹⁴) Ahlak öğretileri

¹² Bkz. Hülya Özkurt, **Jeremy Bentham’ın Faydacı Ahlak ve Hukuk Teorisi**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2013, s.43-51.

¹³ Kelime kökü olarak “*utor, uti*” için bkz. Michael de Vaan, **Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages**, Leiden, Boston, Brill, 2008, s. 647-8; Ernest Klein, **A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language**, Vol.II (L-Z), Amsterdam, London and New York, Elsevier Publishing Company, 1967, s.1684; Ayrıca bkz. Billington, **Felsefeyi Yaşamak**, s.180.

¹⁴ *Eudaimonism*, “mutlulukçuluk” olarak Türkçe’ye tercüme edilebilecek olan, tüm hedefin mutluluğa erişmek olarak belirlendiği bir ahlak öğretisidir. Eski Yunanca’da mutluluk manasına gelen *eudaimonia* kelimesinden türetilmiştir. Etimolojik anlamı “iyi ruh hali” olarak ifade edilebilecek olan *eudaimonia*, “iyi” anlamına gelen *eu* ve “ruh, tanrı, ecinni” anlamlarına gelen *daimon* kelimelerinin birleşiminden müteşekkildir. Bkz. Darrin M. MacMahon, **Mutluluk: Mutluluk Üzerine Tarihsel Bir Çalışma**, İstanbul, E Yay., 2012, s.22-3; Francis E. Peters, **Antik Yunan Felsefe Terimleri Sözlüğü**,

arasında değerlendirilmesi ile Amartya Sen'in *Etik ve Ekonomi* isimli eserinde faydacılığı “*sonuca (ereğe) yönelik bir analiz*” biçiminde ifade edişi arasında bu neviden bir paralellik vardır¹⁵. Dolayısıyla esas erek olan mutluluğa dönük, -kesinliği sabit olmayan- sadece birer gösterge oluşturan haz olanaklarından doğru olanın takibi, *faydalı* olandır. Sınırlı zaman, mekân ve koşullar açısından fiziksel ve ruhsal bir hoşnutluğu ifade eden psikolojik ve zihinsel bir durum (mental state) olan *haz*, toplumsallık içerisinde yaşamın bütününe kapsayan ve çok daha geniş bir içeriği haiz mutluluğun *a priori* bir göstergesi, bir rehberi olarak kabul edilmektedir, bu yüzden hazzın takibi ve acıdan kaçınma iyi olarak düşünülür. Bu göstergelerin sıhhati ise geçmiş tecrübeler ve onların ileriye dönük insana kazandırdığı öngörüler ile test edilebilir ve belirlenebilir.

Dolayısıyla faydacılık, esasında nitelikler üzerinden düşünür. Fayda, motif değildir, çeşitli motiflerin ereğe (mutluluğa) yönelik uygun *niteliğini* ifade eder. Faydacı yazarlarca bu durum “eğilim” ve “meylinde olma” gibi terimlerle açıklanmıştır. Örneğin, Bentham faydayı (utility), “...herhangi bir *nesnenin*; çıkarları söz konusu olan taraflara yarar, menfaat, haz, iyilik veya mutluluk sağlayan veya onların kötülük, acı ve mutsuzluğa maruz kalmalarını engelleyen *özelliği*...” (v.e.) olarak belirtilir¹⁶. Burada -büyük ihtimalle çağrışımıcılık nedeniyle- bir kavramsal karmaşıklık olsa dahi, *vasıta niteliğinin* vurgulandığı açıktır¹⁷. *A Fragment on Government* isimli eserinde de benzer şekilde, “*utility*” terimini, “mutluluk” olarak isimlendirdiği “ortak gayeyi” arttıracak olan eylemlerin “eğilimi” (tendency) olarak adlandırır¹⁸. Mill’in pek bilinen açıklaması da aynı eğilimi barındırır;

Fayda (Utility) yahut ‘En Büyük Mutluluk İlkesi’ni (“The Great Happiness Principle”) ahlakın temeli olarak kabul eden itikat, eylemleri, mutluluğu artırma

(Çev. ve Haz. Hakkı Hünler), İstanbul, Paradigma Yay., 2004, s.60-3, 121-2 [bkz. *daimon, eudaimonia*].

¹⁵ Akarsu, **Mutluluk Ahlakı**, s.145-75; Amartya Sen, **Etik ve Ekonomi**, (Çev. Ali Süha), Doğan Kitapçılık, 2003, İstanbul, s.21.

¹⁶ Bkz. Bentham, **Principles**, s.2.

¹⁷ Bentham, fayda, haz, mutluluk iyi gibi kavramları sıklıkla birbirlerinin yerine yahut yan yana kullanır. Kendince önemli olan bu kavramların ahlaki pratiklere dair ehemmiyetini bildirmek olduğu için terimlerin anlamlarının ayrıştırılmasını sistemli biçimde yapmamıştır. Özkurt, **Jeremy Bentham’ın Faydacı Ahlak ve Hukuk Teorisi**, s.33 (dn.82).

¹⁸ Aktarım için bkz. Scarre, **Utilitarianism**, s.4.

eğiliminde (tend to promote) oldukları oranda doğru, mutluluğun zıddını ürettikleri nispette ise yanlış addeder¹⁹.

b. Fayda ve Çıkar Ayrımı

Haz, fayda ve mutluluk kavramlarının arasındaki farklılık faydacılığın *ereği* açısından olası kafa karışıklıklarının önlenmesi için önemlidir. Kavramsal olarak karıştırılmaya müsait *diğer* bir konu ise “fayda/yarar”(utility) ile “çıkar/menfaat” (interest) kavramları üzerinden belirir. Mill, yazılarında, “çıkar” kavramını genellikle “self-interest” ve “interest” terimleri ile dile getirir ve bunun “fayda” (utility) kavramından farklı bir manası vardır. Bu hususta Mill’in kelime tercihlerinin gayet bilinçli olduğu da söylenebilir. Ancak Türkçe’de çıkar ve faydanın günlük dildeki manalarının yakınlığı, İngilizce eserlerde üzerinde çok fazla durulmayan bu ayrımın özellikle yapılmasını zaruri kılar.

Fayda ve çıkar kavramlarının farklılıklarının anlaşılması ilerleyen bölümler için de ciddi önem arz edecektir. Zira bu noktada oluşacak zihni bir karmaşa, faydacılığın pür *çıkarıcı* ve *bencil* bir öğreti olarak yanlış anlaşılabilmesi sonucunu doğurur; ayrıca faydacılık ile (ondan daha sonra ortaya çıkmış düşünsel bir akım olan) pragmatizmin karıştırılması ihtimalini de ortaya çıkarır. Bu yanlış algılamalara karşı Mill *Faydacılık*’ta yanıt verir²⁰. Mill’in deyimiyle bu hatalı algılamalar fayda kavramının, basit bir şekilde ve hiçbir ahlaki hassasiyet söz konusu olmaksızın salt sonuç elde etmeye dönük olma (expediency) ile bir tutulmasından kaynaklanmaktadır²¹. Oysa ki faydacılıkta hem bireyin hem de toplumun iyiliğine dönük ahlaki

¹⁹ Mill, “Utilitarianism”, s.210 [ch.II, par.2; **Faydacılık**, s.15].

²⁰ Faydacılığı, çıkarıcılık ve bencillik öğretileri ile benzeştirme eğilimine karşı Mill’in savunuları pek tabii Faydacılık ile sınırlı değildir. Bkz. Mill, “Sedgwick’s Discourse”, **C.W.10**, s.71; Mill, “Whewell on Moral Philosophy (1852)”, **C.W.10**, s.184-5. Ancak biz, en özet bir biçimde, merkezimize *Faydacılık*’ı alarak ilerlemeyi tercih etmekteyiz.

²¹ Mill, “Utilitarianism”, **C.W.10**, s. 223; Ayrıca bkz. Scarre, **Utilitarianism**, s.1; Copleston, **Yararcılık ve Pragmatizm**, s.32. Esasında İngilizce’de *Expediency* terimi ile *utility* terimi anlamdaştır, hatta pek çok faydacı (hatta Mill bile) bu iki kelimeyi çoğu kere aynı manada kullanmıştır; ancak fayda anlamında kullandıkları *expediency* ile kast ettikleri, basit ve tekil olan için işe yararlılık değil, her zaman “genel” için olan (*general expediency*) olmuştur. Aynı kelime, Fransızca’da, İngilizce’ye nazaran daha fazla olumsuz yan anlam taşımaktadır (ör. expédient: geçici çözüm, expéditif: baştan savma vb.). Bkz. Francisco Vergara, **Liberalizmin Felsefi Temelleri: Liberalizm ve Etik**, İstanbul, İletişim Yay., 2006, s.59 (dn.5); Tahsin Saraç, **Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Adam Yayınları, 1990, s.571. Mill ileri derecede Fransızca’ya hakimdir; ve

bir hassasiyet söz konusudur²². Bu ayrımın yapılmaması ise faydacılığın bencillik öğretileri ile karıştırılmasına yol açacaktır. Dolayısıyla pür sonuç elde etme ve getiri odaklı (expedient) davranış prensibi, faydacılardan ziyade, Mandeville ve Hobbes’un çıkarıcı ve bencil insan doğası teorilerini yahut Machiavelli’nin sabit bir ahlaki doğruya göre değil yerine ve koşullara göre davranma prensibini akla getirir. Kaldı ki, ileride görüleceği üzere, Mill’in ahlak teorisinde, ahlaki aktörlerin bu şekilde hiçbir kayıt olmadan serbestçe hareket edebilmeleri gibi bir öneri sunulmaz, bilakis ahlaki alanda hak ve yükümlülükler önemli yer işgal etmektedir.

Fayda ve çıkar ayrımına geri dönelim. Bu noktada öncelikle çıkar kavramının neleri kapsadığından söz açmak icap edecektir. Kavramlar tarihi çalışmalarına bakılacak olursa, çıkar kavramının daha ziyade ekonomik bir avantajı ifade ettiği görünür. Albert Hirschman, çıkar kavramının tarihini ele aldığı *Tutkular ve Çıkarlar* isimli eserinde, çıkar kavramının, bu anlamı, kapitalist paradigmanın belirişi ve gelişimi neticesinde, nihayetinde 17.yy.’da kazandığını iddia eder²³. Ve hatta, Ortaçağ Hristiyan ahlakının kötülediği para ve zenginlik istenci, çıkar kavramı ile

bu ayrımı yapması büyük ihtimalle *utility* kavramına yüklenebilecek olası tüm olumsuz manalara önlem alma hassasiyetini taşır.

²² Mill, “Utilitarianism”, **C.W.10**, s.223-4. Mill’e göre, salt getiri saikiyle hareket eden kişi açısından sonuç elde etmek ve engelleri aşmak için yalan söylemek elverişli bir yöntemdir; ancak bu, uzun vadede ve en geniş boyutlarıyla değerlendirilirse “medeniyeti kuran” ve sosyal bir düzen için değeri gayet açık olan güven duygusunu sarstığı için zarar doğurucudur, zararlıdır. Bu yüzden, Mill’e göre, “expediency” teriminin faydacıların belirteci olan “utility” ile özdeşleştirilmesi son derece yanlıştır. Fakat Mill’in bu noktada bir açmaz olarak görülebilecek olan yönü, birçok yerde *expediency* terimini *utility* kavramına yakın manada kullanmasıdır. Bazı yerlerde doğrudan *utility* kavramına özdeş bir *expediency* kullanımı söz konusu iken, bazı yerlerde *utility* ile örtüşmeyen basit manada *expediency*’yi “basit” önadı ile birlikte vurgulamak suretiyle kullanmıştır. Dolayısıyla “basit manada” ibaresini eklediği noktalarda *utility* ile örtüşmeyen ve daha çok çıkar kavramına yakın bir kullanımda bulunduğunu vurgulamış olduğu görülecektir. Karş. Mill, “Utilitarianism”, s.255, 256, [ch.V, par.32, 34]; David Lyons, **Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory**, New York, Oxford, Oxford University Press, 1994, s.65.

²³ Albert O. Hirschman, **Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?**, (Çev. Barış Cezar), İstanbul, Metis Yay., 2008, s.50,54. Çıkar kavramı üzerine çalışan bir başka önemli araştırmacı Felix Raab da 17. yüzyılın son on yılı içerisinde çıkar kavramının ağırlıklı olarak iktisadi bir anlam kazandığını ifade eder. Bkz. Felix Raab, **The English Face of Machiavelli: A Changing Interpretation 1500-1700**, London, Routledge and Kegan Paul, 1964, s.237 (Aktaran: Hirschman, **a.g.e.**, s.54, dn.o.). *Interest* (Çıkar; Ar. *Menfaat*) terimi İngilizce’ye Latince’den geçme bir sözcüktür (Lat. *interesse*; Fra. *intérêt*). Terimin Latince arketipi “*interesse*”, arasında ve arası anlamlarına gelen ‘*inter*’ ve var olmak-bulunmak anlamlarını yansıtan ‘*esse*’ terimlerinin birleşimidir. Bkz. Klein, **a.g.e.**, s. 543. Ağırlıklı olarak yansıttığı mana, bir şey ile başka bir şey arasındaki ilgi durumudur. Hirschman’ın tezine göre, kapitalist toplumun oluşumu ile birlikte bu, ağırlıklı olarak maddi ve ekonomik ilgi vs. doğrultusunda evrilmiştir. Bu yüzden *utility* kavramının, ekonomik anlamlı çıkar (*interest*) yahut kâr (ki, bunun da Latince’de münhasır bir karşılığı vardır: “*proficere*”, “*profectus*”) gibi terimler ile özdeşleştirilmesi makul değildir.

17.yy. itibariyle tam tersi doğrultuda idealize edilmiştir²⁴. Ancak, çıkarın salt ekonomik avantajları ifade ettiği de söylenemez. Pek çok yazarın ve düşünürün de ifade ettiği üzere, zenginliğin yanı sıra, şana, şerefe ve sağlığa vs. dönük çıkarlar da olabilir²⁵. Mill de çıkar kavramını ekonomik anlamıyla sınırlı bir biçimde kavramaz. Bununla birlikte çıkar kavramını münhasıran ve açık biçimde de tanımlamaz. Ancak çıkar ve fayda kavramları ile bir ve aynı şeyi kavramadığını gösteren şu pasajı önemlidir:

Bütün ahlaki sorunlarda, *faydayı* başvurulacak en yüksek müracaat mercii olarak görüyorum; ancak bunun *en geniş anlamda fayda*, ilerleyici (progressive) bir yaratık olarak insanın daimî (permanent) *çıkarlarına* temel oluşturan bir *fayda* olması gereklidir.²⁶ (v.e.)

Mill'e göre her insanın temel ereği ve yaşam gayesi -daha önce de belirtildiği üzere- mutluluktur. Hal böyle olunca kişinin mutluluğa dönük olarak kavradığı her ilgi durumu onun çıkarını gösterecektir. Önemli olan bu çıkarların daimi olmasıdır. Ayrıca yukarıdaki pasajda açık olan bir husus da şudur: önemsenen faydadır, çıkar değildir. Mill'in yazılarındaki ve özellikle de *Faydacılık*'teki kullanımlarında, çıkar terimi, bireylerin yahut grupların salt kendi iyiliklerine dönük özel (münhasır) menfaatlerini, kendilerini çekmekte olan münhasır ilgi alanları ile aralarındaki bağı ifade etmekte kullanılır. Çıkarın -faydadan farklı olarak- ahlaki değeri yoktur. Yani bir kimsenin çıkarının faydacılığın esas ereği olarak kabul edilen *en fazla sayıda insanın en büyük mutluluğu* ile uyumlu olması şart değildir. Genelin çıkarına yani

²⁴ Ortaçağ düzeninden kopuşlar ve batı toplumlarının kapitalistleşmesi ile birlikte her şey kapitalist paradigmaya göre yorumlanmaya başlanmıştır. Çıkar, sosyal ilişkileri dengesizleştiren ve bilinemez kılan çok çeşitli insani tutkular arasında, insan davranışlarını rasyonel kılandır. Özü itibariye itiyadı ve aklı barındıran çıkar genel olarak arzu nesnelerinde bir sabitliği (ekonomi eksenli arzuları) de gösterir, dolayısıyla toplumsal hareketlenmeler bu sabitlik üzerinden öngörülebilirlik kazanır. Kendini kapitalist paradigmaya adapte eden yönetimler için bu bir avantaj sağlayacaktır. Gerek faydacıların, gerekse diğer liberal öğretilerin yönetim konusu açısından ana meselesi söz konusu adaptasyon sorunu üzerinde konuşlanmıştır. Yeniçağda çıkarın egemenliğini gösteren başkaca pek çok örnekle de karşılaşırız. Dr. Samuel Johnson'un da deyimiyle "çıkar takibi" en "masum" beşeri faaliyettir. Yahut Yeniçağ'ın birlikte okunması gereken iki sloganına bakmak yeterlidir: "Dünyayı çıkar yönetir", bu yüzden "Laissez-faire, laissez-passiere". Bu bakış açısının en vugulu isteği yönetimlerin eski gelenekleri, merkantalizmi terk etmesi olmuştur. Karş. Hirschman, *Tutkular ve Çıkalar*, s.31-32, 47, 58-59 ve 62.; Appleby, *Amansız Devrim*, s. 90.

²⁵ Hirschman, Jean de Silhon (1596-1667) ve Rochefoucauld (1613-1680) gibi düşünürler üzerinden bu kavrayışın örneklerini sunmaktadır. Bkz. Hirschman, *a.g.e.*, s.55.

²⁶ Mill, "On Liberty", *C.W.18*, s. 224; *Özgürlük Üstüne*'nin 1985 yılında yayımlanmış bir Türkçe tercümesinde "permanent" kelimesi hatalı olarak "daima" biçiminde metne yansımıştır. Bkz. John Stuart Mill, *Özgürlük Üstüne*, (Çev. Alime Ertan), İstanbul, Belge Yay.,1985, s. 22.

faydacı felsefenin ereği olan en büyük mutluluğa uygun olan yahut ona zarar vermeyen çıkarlar ve arzu takipleri ise *faydalı* (yahut yararlı) olarak nitelendirilir ve *utility* terimiyle kavramsallaştırılır²⁷. Diğer bir ifadeyle *fayda*, ahlaki bir değer yansıtır, faydalı olan iyidir; hem birey hem de toplum açısından iyidir. Çıkar ise sadece birey açısından bir iyidir, ancak toplumsal bir boyutu da olan faydacılık açısından ahlaki bir değer yansıtmaz (yani nötrdür), aynı tutkular, itkiler gibi bireyi harekete geçirici bir etmendir; ancak onlardan farkı, bir bilinçlilik konusu oluşturmasıdır. Yani Mill, çıkarda bir “amaca yönelmişliğin” de söz konusu olduğunun da altını çizmiştir. İnsanların bazen çıkar bazen ise içtepi yahut itki (impulse) ile eyleme geçtiğini düşünen Mill, çıkarın içeriğini -itkiden farklı olarak- *düşünülmüş ve bilinçli* bir şekilde hedefe yönelme ile doldurur²⁸.

Dolayısıyla çıkarlar her halükârda bir öznelliği yansıtırken, faydacılarca bireylerin olduğu kadar otoritenin de izlemesini gerekli gördüğü “fayda” sadece kişilerin değil herkesin iyiliğine dönüktür; o yüzden fayda ilkesi aynı zamanda “en büyük sayının en büyük mutluluğu” ilkesi olarak da telaffuz edilir²⁹. Diğer bir ifadeyle, çıkar (interest/self-interest) öznelerin münhasır menfaatlerini, fayda (utility) ise öznel çıkarların herkesin iyiliğiyle uyumlu olan hal niteliğini belirtir³⁰.

Yeri gelmişken faydacılığın niçin hatalı olarak çıkarıcılık ile karıştırıldığına dair birkaç nedene daha değinmekte yarar vardır. (i) İlk neden, faydacıların *laissez-faire* doktrinini savunan siyasal-iktisat görüşlerinden kaynaklanır. Bu görüşleri açısından çıkar-fayda benzeştirmesi yerinde bir benzeştirmedir, hatta bu algı söz konusu ekonomik görüşlerin teorik altyapısını inşa eder: “*çıklarların takibi faydalı olanı doğurur*”. Ancak bu iktisadi sahada bir faydadır. Görülecektir ki, Mill’in düşüncesinde ahlakın, politik-iktisat alanları ile belli bir zemin farklılığı söz konusudur. Ahlak alanında, iktisadi alandan farklı olarak, ahlaki hak ve

²⁷ Toparlamak gerekirse, Mill’in yazılarında fayda ve faydalı manasında, *utility*, *benefit*, *expediency*, *useful*, *expedient* gibi isim ve niteleyiciler tercih edilmiştir. Çıkar ise, *interest*, *self-interest*, *simple expediency* ve *mere expediency* gibi terimler ile ifade edilmiştir.

²⁸ Mill, “Remarks on Bentham’s Philosophy”, **C.W.10**, s.13; Mill’e göre içtepilerin içini ise duygular doldurur. Çıklarların içeriğini dolduran düşüncülerin ardında bir amaç var iken, içtepilerin kapsamı olan duyguların ardında başka bir gizil amaç bulunmaz.

²⁹ Mill’in zihin kuramında merkezi önemde bulunan motiflerin çevresel etkiyle şekillendiği düşüncesinde olduğu gibi, insanların moral kavramları da, Mill’e göre, genele atfedilebilir bir biçimde içselleştirilmiş olan fayda kavramı ve paylaşılan sosyal değerler üzerinden biçimlenir. Bkz. Lyons, **Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory**, s.63.

³⁰ Bkz. Lyons, **a.g.e.**, s.63.

yükümlülükler ile duygudaşıklar önemli rol oynar, çıktıları zenginlik verileri değil, ahlaki duygulardır³¹. Ayrıca Mill'e göre salt çıkar ile mutluluğa ulaşamayacaktır; çünkü Mill, mutluluğun bütün bir yaşamı kapsayacak sürekli bir hali ifade ettiğini, bunun için de diğer bireylerin çıkarları ile *uyumluluğun* önem arz ettiği fikrini merkeze alır; bu yüzdendir ki diğer kimselerin çıkarlarına “zarar vermeme” hususunda bir ahlaki ilke (harm-principle) tesis etme yoluna gitmiştir.

Bu minvalde çıkar konusunda kafa karışıklığı meydana getiren ikinci bir nedene daha temas ederek, bu bahsin daha fazla uzatılmaması yerinde olacaktır. (ii) Bu neden, Bentham'ın “toplum yahut kamu çıkarı” tanımlamasından kaynaklanmaktadır. Bu tanımlamaya göre, *toplum çıkarı*, toplumu meydana getiren bireylerin çıkarlarının basit bir toplamından ibarettir³². Mill de bu tanımlamayı yer yer tekrar etmiştir³³. Bu tanımlamaya bakılacak olursa, her bireyin kendi çıkarını takip etmesi toplum çıkarına davranmasına eş değer (dolayısıyla faydalı) olarak düşünülebilir. Ancak bireysel çıkarların birbirleriyle çatışabileceği de bir gerçektir. Bu durumda faydacılar her zaman olduğu gibi tek ilkeleri olan fayda ilkesine başvurulmasını ve bu doğrultuda siyasal yahut hukuksal bir tespit ve tercih yapılması gerektiğini önereceklerdir. Dolayısıyla, dendiğinin aksine, toplumun çıkarı aslında basit bir toplamdan ibaret değildir. Fakat dönemin toplum tahayyülü ileri bir inceliğe de sahip değildir. Hatta Mill'in başkalarının çıkarlarına “zarar vermeme” kıstasını ahlaki alana ve faydacı teoriye eklememesi, faydacılığın “toplum çıkarı” gibi konularda yaptığı basit açıklamaların neticesi olan iç-tutarsızlıkların kendi antitezlerini üretmesi olarak değerlendirilebilir.

2. Erek Olarak Mutluluk Kavramı

Faydanın, haz, mutluluk, çıkar gibi kavramlardan ayrıştırılması, Bentham tarafından içeriği çok soyut olarak tanımlanan fayda kavramına dönük anlam

³¹ Mill, “Utilitarianism”, s.246 [ch.V, par.14; **Faydacılık**, s.82]; Ayrıca bkz. Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.87.

³² Özkurt, **a.g.e.**, s.32; Halit Uyanık, **Ekonomik Kamu Yararı Kavramının Türk İdare Hukukundaki Anlam ve İşlevi**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2013, s.42; Levent Korkut, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Bir Sınırlama Nedeni Olarak Kamu Yararı Kavramı”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Güz-2006, s.77-98, s.81-2.

³³ Mill, “Utilitarianism”, **C.W.10**, s.234.

yüklemelerini anlayabilmemizi sağlar. Dolayısıyla fayda, yaşamın temel ereği olan mutluluk ile ona giden yolları gösteren doğal, psikolojik ve tecrübeden doğan göstergeler (haz-acı) arasındaki uygunluk belirteçlerdir. Bunun gerekçelendirilebilmesi ve ilerleyen bölümlerin temelini oluşturulabilmesi için ise, Mill'in haz ve mutluluk kavramlarından ne anladığının biraz daha açılması icap edecektir. Buna öncelikle "Mutluluk Kavramı" ile başlayabiliriz.

Faydacılar mutluluğu *summum bonum* yani "en üstün iyi" olarak kavrarlar. Mill'in deyiimiyle, "mutluluk, insan eyleminin tek ereğidir" (the sole end of human action)³⁴. Mill, *Erek (gaye/end)* kavramını belirleyen şeyin hatta onun kanıtının ise *fiilen arzulanma ve istenme* olduğunu belirtmiştir³⁵. Fakat mutluluğun da hazzın da arzu edilebilirliği sorusu karşısında onları birbirinden ayırt edici bir yanıt bulmak icap edecektir. Mill yanıtı bulmuş, mutluluk ve hazzın arzu edilebilirliklerini nitelikleri itibariyle birbirinden kesin surette ayırmıştır; *mutluluk* bizatihi ve sadece *kendisi için* arzulanabilir olan en nihai erektir; haz ise mutluluğa bir *vasıta olarak* yahut psikolojik çağrışım nedeniyle sanki mutluluk kendisindeymişçesine *kendisi için* arzulanabilir olan zihinsel bir durumdur³⁶.

Bununla birlikte, insanların mutluluğu sadece kendileri için arzuladıkları, tecrübe ve gözlem ile tespit edilebilecek gayet açık bir gerçektir ve bunun ötesinde de kanıt getirilmesine gerek yoktur³⁷. O zaman insanlar kendi mutlulukları dışında diğer kimselerinin mutluluklarını da kapsayan genel mutluluğu (Bentham'ın deyiimiyle En Büyük Sayının En Büyük Mutluluğunu) niçin arzu etsin? Mill bu soruyu sormaktan kaçınmaz. Cevap olarak, insanın pür anti-sosyal yapıda bir varlık olmamasından ve doğasında duygudaşlık unsurları barındırmasından ötürü, olgusal olarak, genel mutluluğu da arzu ettiğini belirtir; bireyler genel mutluluğu sarsan

³⁴ Mill, "Utilitarianism", s.237 [ch.IV, par.9; **Faydacılık**, s.67].

³⁵ Mill, "Utilitarianism", s.234 [ch.IV, par.3; **Faydacılık**, s.61].

³⁶ Bu konuda geniş bir açıklama için bkz. Henry R. West, "Mill's Proof of the Principle of Utility", **The Blackwell Guide to Mill's Utilitarianism**, (Ed. Henry R. West), United Kingdom, Blackwell Publ., 2006, s.174-84, b.a.

³⁷ Mill, bilginin, daha öte bir kanıt getirilmesine gerek olmayan (aksiyom mahiyetindeki) öncülleri (*premises*) gibi, davranış (conduct/practical ends) ile ilgili de benzer öncüllerin olduğunu belirtir. Buna göre, insanın davranışı daha ötede kanıt gerektirmeyecek şekilde mutluluğa dönüşür. Söz konusu iki alana dair öncüller de insani deneyim (human experiment) alanından çıkarılabilir. Bu bilginin öncülleri duyumsal bilgilenimlerden, davranışın öncülleri ise istemeye/arzulamaya dair bilgilenimlerden çıkarılır. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.234-5, 237; West, **a.e.**, s.175.

eylem ve tutumlara da aynı sebeple tepki gösterir³⁸. Yine Mill'in meliorist³⁹ uygarlık görüşüne göre, toplumsallaşma daha ileri düzeye taşındıkça, kişilerin genel iyi ile olan bağı artmıştır ve artmaktadır⁴⁰. Ve fakat, bireyler toplumsal mutluluğa katkıyı ise ancak kendi eli altında bulunan mutluluk kaynakları ile yapabilir⁴¹. Mill'in bunu gerekçelendirmesi, gerekçelendirirken de (daha evvel bahsedilen) toplum çıkarının basit bir toplam olarak algılanışını da gerekçesine eklememesi, tatmin edicilik noktasında literatürde eleştiri sebebi olmuştur;

Genel mutluluğun niçin arzu edilebilir olacağı hususunda, her bir kimsenin erişilebilir olduğuna inandığı kadarıyla kendi mutluluğunu arzu ettiğinden gayri bir sebep yoktur... Her bir kimsenin mutluluğu o kimse için iyidir, bu yüzden genel mutluluk da bütün kimselerin toplamı için iyidir⁴².

Diğer yandan, David Brink ve Mark Vernon gibi bazı yazarlar, Mill'in her ne kadar bir erek olarak mutluluk (*happiness*) kavramını ağırlıklı biçimde kullansa da, bu kavramla ima ettiğinin (salt bireysel mutluluk değil) esenlik (*well-being*) olduğunu vurgularlar. Zira bu kavram, atomik ve bireyci bir bakış açısını yansıtan kişisel olarak mutlu olma durumu yerine çok daha sosyal içerikli ve kamusal gözle ele alınan refah halini kapsayan geniş çerçeveli bir kavramdır. Dolayısıyla mutluluk yahut esenlik, yani esas değer, kişiler ile alakalı sübjektif bir durum değerlendirmesi olmayıp, karakter varlıklarını ve bu varlıkların dış çevreye yansımalarını da içine alan bir değerlendirme ile iyi yaşamın tespiti halidir⁴³. Aksi takdirde bireyleri ilgilendiren bir mutluluk halinden ne ölçüde toplumsal mutluluğu esas alan bir mutluluk durumunun çıkarsanacağı hususu, içi doldurulamayacak boşluklar ortaya çıkarır.

³⁸ Mill, "Utilitarianism", s.248-9, [ch.V, par.20-1; **Faydacılık**, s.88]

³⁹ *Meliorism*: uygarlığın hep daha iyiye evrildiği düşüncesidir.

⁴⁰ Mill, "Utilitarianism", s.219, 231 [ch.II, par.19; **Faydacılık**, s.34]. Ancak belirtmek gerekir ki, Mill'in bu uygarlık tezi, kendinden sonra yapılmış sosyolojik ve antropolojik çalışmalar ile pek tutarlı görülmeyebilir. Örneğin Durkheim'ın uygarlık öncesi toplumları kapsayan mekanik dayanışma tezinde duygudaşlığın ve toplum yararına davranışın bu toplumlarda çok daha ileri boyutta olduğu kabul edilir.

⁴¹ Mill, "Utilitarianism", s.216 [ch.II, par.14; **Faydacılık**, s.28-9].

⁴² Mill, "Utilitarianism", s.234.

⁴³ Scarre, **Utilitarianism**, s.5; David Owen Brink, **Moral Realism and the Foundations of Ethics**, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, s.221; Mark Vernon, **Mutluluk için Felsefe**, (Çev. Elçin Karadoğan), İstanbul, Sel Yay., 2008, s.65.

Dolayısıyla Mill, mutluluk kavramını, hem daimiliği yani tüm hayatı içine alması hem de bireyler arası bir ilişki alanını konu edinmesi dolayısıyla, *geniş* biçimde ele almaktadır;

Neyin iyi olduğu hususunda faydacı ölçütü oluşturan *mutluluk*, eyleyenin mutluluğu değil, *ilgili olan herkesin* mutluluğudur. (v.e.)⁴⁴

İlgili olan herkes, tüm toplum da olabilir, toplumun ufak bir kesimi de, ancak bireyin kendi mutluluğu ile sınırlı bir anlayış (ahlaki bencillik) kastedilmediği kesindir. Mill'in mutluluğu geniş yorumlama biçimiyle ilgili olarak, insanın sadece kendisi ve yakın çevresinin mutluluğunu ön planda tutma pozisyonunun da ötesinde yetileri haiz olduğuyla alakalı bir gerekçelendirmeyi *Faydacılık*'ın beşinci bölümünde görürüz. Mill bu gerekçelendirmeyi insan doğası kavrayışı üzerinden yapar ve içgüdüsel bir özellik olarak gördüğü duygudaşlık (sympathy) ile açıklar. Buna göre insan algısal olanakları *gelişmiş bir varlık* olması dolayısıyladır ki, içinde yaşadığı topluluğa zararlı her edim onda sempatik bir içgüdüü uyandırır ve savunmaya götürür. Mill, insandaki adalet hassasiyetinin ve bunun içerisindeki cezalandırma arzusunun da bu özellikten kaynaklandığını iddia eder⁴⁵. İnsanın gelişmiş yahut buna elverişli bir varlık olmasının bir diğer boyutu ise, onun -ileride bahsedilecek olan- hazları nitelikleri açısından değerlendirebilecek kapasitede bir varlık olduğu iddiasını oluşturacaktır;

İnsanlar, hayvani iştahlardan daha yüksek yetilere sahip olduklarının bir kez bilincine vardıklarında, bu yetilerin tatminini gözetmeyen herhangi bir şeyi *mutluluk* olarak addetmezler. (v.e.)⁴⁶

Bentham'ın haz-acı üzerinden formülasyonuna göre mutluluk, bir zihinsel durumdur ve hazzın acı üzerinde dengedeki halini ifade eder (“the balance pleasure over pain”)⁴⁷. Mill'e göre ise, görünüşte, “isteklerin gerçekleştirilmesi” gibi algılanabilecek⁴⁸ olan mutluluk kapsamı itibariyle *bileşimseldir* (ingredient), ve bu bileşimsellik iki türdür. Mutluluğun bileşenleri yahut parçaları; (i) mutluluğa

⁴⁴ Mill, “Utilitarianism”, s.218 [ch.II, par.18; **Faydacılık**, s.32].

⁴⁵ Mill, “Utilitarianism”, s.248 [ch.V, par.20; **Faydacılık**, s.88].

⁴⁶ Mill, “Utilitarianism”, s.210-1 [ch.II, par.4; **Faydacılık**, s.16].

⁴⁷ Aktaran: Robert E. Goodin, **Utilitarianism As A Public Philosophy**, New York, Cambridge University Press, 1995, s.13

⁴⁸ Isaiah Berlin, “John Stuart Mill and The End of Life”, **Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty**, (Ed. Henry Hardy), United Kingdom, Oxford University Press, 2002, s.218-51, s.226.

araçsal değerleri içerir (ör. para kazanmak), (ii) diğer taraftan, salt araçsal olmaktan öte, kendi başlarına arzu edilebilen ve telaffuzları ile birlikte doğrudan mutluluğu çağrıştıran yüksek değerleri (ör. erdem, özgürlük vs.) kapsamına alır⁴⁹. Örneğin erdem (virtue) söz konusu -yüksek- bileşenlerden biri olmaya elverişlidir. Mutluluk için faydası (araçsal niteliği) olsa dahi kendisi için arzu edilen ve *per se* “iyi olan” bir mutluluk bileşenidir. Erdem, adalet, özgürlük gibi iyiler bu yüzden *per se* iyidir, zira doğrudan mutluluğu ve mutluluk açısından faydalı olanı çağrışırlar⁵⁰. Mutluluğun, daha doğrusu bu kez genel mutluluğun, diğer bileşimselliği ise, “mutluluk her birey için iyidir, genel mutluluk da bireylerin toplamı için iyidir” sözünden dolayıdır. Yani, genel mutluluğun bileşenleri de bireylerin tekil mutluluk halleridir⁵¹.

Faydacılığın, hem bir ahlak felsefesi olması dolayısıyla *bireysel hoşnutluğu* hem de bir kamu felsefesi olması dolayısıyla *genel mutluluğu* nihai erek olarak addetmesinin sorgulama yapmayı olanaklı kılan başkaca boyutları da söz konusudur. Bentham’ın hukuki yaptırımlar ve ceza politikasıyla yoğun biçimde uğraşması ile Mill’in etolojiye (karakter bilimine) ilgisi, onların metodolojik olarak bireyi ve bireyin biçimlendirilebilmesi fikrini merkeze almış olduklarını gösterir, yani birey serbest bırakılmamaktadır⁵². Gerçekten Mill’e göre de, bireylerin faydacılığın gayesine (yani geniş anlamda mutluluğa) ancak karakter asillğine erişmeleri ile varılabileceğini ileri sürmüştür⁵³: Bu açıklama, Mill’in faydacılığının altında yatan ideali de göstermektedir. En Büyük Mutluluk, ancak ve ancak, karakter olarak yetkinleşmiş bireylerin var olduğu bir toplumda mümkündür⁵⁴. Karakter olarak asil ve ahlaken yetkin kişilerdir ki, kendilerini kendi sınırlı alanlarında hoşnut edemeseler dahi en büyük mutluluğa vesile olurlar. Fakat bu bireyin biçimlenişi fikri salt şeklilikten ibaret de değildir, bireylerin karakter gelişimlerinin sağlanmasının ön

⁴⁹ Mill, “Utilitarianism”, s.235 [ch.IV, par.5].

⁵⁰ Mill, “Utilitarianism”, s.235-6..

⁵¹ West, “Mill’s Proof of the Principle of Utility”, s.176.

⁵² Bu nokta, Mill’i olumsuzla yoran okunmalara da kaynaklık etmiştir. Bu noktada en kayda değer çalışma olarak bkz. Joseph Hamburger, **John Stuart Mill on Liberty and Control**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1999.

⁵³ Mill, “Utilitarianism”, s.214 [ch.II, par.9].

⁵⁴ Bu noktada, bireylere kendilerini özgürce geliştirebilmelerinin asgari koşulları eğitim kanalıyla temin edilecek, gerisi bireylere bırakılacaktır. Mill özgürlük düşüncesine işte bu noktadan geçer. Öz-gelişim ideali, Mill’in faydacı teoriye kattığı idealist boyutu gösterir. Bu noktada Von Humbolt’un etkileri olduğu düşünülmektedir.

koşulu olarak (bozuk hukuksal, siyasal ve sosyal düzen ile eğitim kurumlarının) kurumsal dönüşümlerin sağlanması gerekliliği Mill tarafından vurgulanmıştır⁵⁵.

3. Psikolojik Göstergeler: Haz ve Acı Duyguları

Bilimsellik iddiasının faydacı filozofları yükümlemiş olduğu üzere, faydanın varlığı yahut yokluğuna dair muhakeme bazı nesnelliklere dayandırılmak zorundadır. Bu temel ise pek bilindiği üzere haz ve acı duygularında bulunmuştur. Nasıl harekete geçileceği, nasıl davranılacağı, nasıl bir politika güdüleceği yahut kanunların ne şekilde işler kılınacağı gibi sorulara verilecek cevaplar, ne üstün bir kişiliğin veya bir monarkın takdirine ne de sezgisel çıkarımlara bırakılmıştır. Faydacılığın bu sorulara vermiş olduğu tek cevap, evrensel iyiliğin en olası şekilde gerçekleştirilmesi için gerekli yani faydalı olanın takip edilmesi gerektiği şeklinde olmuştur. Bentham’a göre, buna uygun olan davranışlar, eylemler, yasalar ve politikalar gözlemlenebilmeye ve ölçümlenebilmeye elverişli olan bireylerdeki haz ve acı duygularına göre tespit edilebilmeye müsait addedilir. Dolayısıyla haz ve acı duyguları, hem birer motiftirler hem de yapılan edilen her şeyin test edilme ölçütlerini oluştururlar.

Doğa insanı iki egemen efendinin yönetimine bırakmıştır: *Acı* ve *Haz*. Sadece bu ikisi ne yapacağımızı belirlediği gibi, ne yapmamız gerektiğini de gösterir. Bir yandan doğru ve yanlış standartları, diğer yandan sebep ve sonuç zinciri bunlara tâbidir. Tüm edimlerimizde, tüm söylemlerimizde, tüm düşüncelerimizde bize hâkimdirler.⁵⁶ (v.e.)

Mill şöyle der; “Haz ve acıdan bağımsızlık, birer erek *gibi* arzulanabilir olan yegâne şeylerdir.”⁵⁷ Daha önce de değinildiği üzere, Mill’e göre haz ve acı, gerek fiziksel duyumsama gerekse zihinsel fenomenlerin yansıması yoluyla olsun, nihayetinde zihinde varlık kazanan duygulardır. Ve bu duygular, nesnel bir gerçeklik olarak, yaşamın esas ereği olan mutluluk haline dair psikolojik göstergeleri oluştururlar. (Genel bir ifadeyle şöyle de denilebilir: arzulan şey, temelde mutluluk olmasına rağmen, pratikte haz ve memnuniyet duygularına *dönüklük* söz konusudur.)

⁵⁵ Mill, “Utilitarianism”, s.215 [ch.II, par.12].

⁵⁶ Bentham, **Principles**, s.1

⁵⁷ Mill, “Utilitarianism”, s.210.

Fakat nihayetle zihni tümevarımsal biçimde işleyen akıllı bir varlık olarak insan, o ana kadar yaşadığı ile elde etmiş olduğu tecrübe nispetinde, haz ve acıları akılcı bir biçimde değerlendirir ve mutluluğa giden yolda (faydalı olan hususunda) tercih yetisini geliştirebilir. Dolayısıyla tekrar belirtmek gerekir ki, faydalı olan ile haz verici olan özdeş değildir. Mill'in hazlar arasında niteliksel ayrımlar yapması genel olarak haz kavramının fayda ile birebir özdeşleşmeyeceğini de ortaya çıkaracaktır. Akılcı değerlendirilmemiş, kısa vadeli ve bayağı bir hazzın takibi faydanın tersine zararlı sonuçlara sebep olabilir. Buna karşılık, bazı hazların daha büyük amaçlar uğruna yeri geldiğinde terk edilmesi de fayda doğurabilir. Bu düşünce tarzı Bentham'da da vardır, ancak söyleminde genel bir karmaşıklık söz konusudur. Hume ise açıkça doğal ve suni erdemlerin hazların ötesinde faydalılığını ortaya koymuştur. Mill de benzer şekilde, hem adaletin yerine getirilmesi hem de faydalılığı tecrübe ile kanıtlanmış kuralların takip edilmesi gerekliliği bağlamında, faydayı haz ile özdeş görmediğini dolaylı olarak ortaya koymuştur.

a. Haz ve Acı Nedir?

Peki Haz ve Acı Nedir? Duygu mudur, duyum mudur, yoksa etkinliğin bizatihi kendisi midir? Mill bahsine bu hususta felsefe literatüründe farklı yorumlar yapılagelmiştir. Bentham'da haz (*pleasure*) olarak ifade edilen, bazı eylemlerin sonucu olarak ortaya çıkacak zihni bir durumdur (mental state). Hazzın Mill'ce düşünülüş biçimi ise tartışmalıdır. Bazı yazarlar Mill'in hazzı, Benthamcı biçimde zihni bir durum olarak kavradığını ileri sürerken, bazıları onun hazzı Antik Yunan dilindeki *hedone* kelimesinin manası ile örtüşür biçimde kavradığını iddia ederler. *Hedone*, *pleasure* kelimesinde olduğu gibi bir netice olarak ortaya çıkacak mental durumu (mental state) değil, memnun edici (pleasurable/enjoyable) etkinliğin kendisini ifade eder⁵⁸. Yani “ırmakta sandal ile gezmek bana haz veriyor” dersek Benthamcı haz anlayışını (mental state) dile getirmiş oluruz, ancak “ırmakta sandal ile gezmek benim hazlarımdan bir tanesidir” dersek Antik Yunan'daki mana ile

⁵⁸ Ben Saunders, “Mill's Conception of Utility”, *Utilitas*, Vol:22, No:1, Cambridge University Press, 2010, s.52-69, s.53-4.

etkinlik olarak hazzı kullanmış oluruz⁵⁹. Bu sorun ile ilgili olarak, Mill'in şu pasajı önemlidir:

Tüm arzulanabilir şeyler (ki bunlar diğer sistemlerde olduğu gibi faydacılıkta da birden fazladır), ya haz *kendilerinde içkin* olduğu için, ya da hazzı arttırmaya yahut acıyı önlemeye *araç oldukları* için arzulanabilmelidirler.⁶⁰ (v.e.)

Görüldüğü üzere insani eylemselliğe öncül olan motifler açısından önem ihtiva eden *arzular*, haz ve acı deneyimlerine ve öngörülerine bağlı olarak gelişir. Yani arzuyu haz ve acı belirler. Şematize edersek, “Arzulanabilir şeyler”,

(i) Ya haz *kendilerinde içkin* olduğu için,

(ii) Ya da (a) hazzı arttırmaya,

(b) yahut acıyı önlemeye *araç* oldukları için arzulanmaktadırlar.

Burada görünmektedir ki; arzu nesneleri iki biçimde değerlendirilmektedir; birincisinde, Antik Yunan *hedone* teriminin manasında aktarıldığı gibi aktivitelere *içkin* bir hazdan bahsediliyor görünmektedir. Bu açıklama ve benzeri açıklamalar Mill'in hazzı antik manası ile kavradığı yorumlarına sebep olmuştur⁶¹. İkincisinde ise arzulanabilir şeylerin ve bunlara denk nesnelerin, olguların ve aktivitelerin netice olarak doğacak bir mental durumun (hazzın) arttırılması (veya hazzın tersi olan acının engellenmesi) açısından *araçsallığı* vurgulanmakta ve arzulanabilir şeyler ile mental durumlar ayrılmaktadır.

Ancak Mill'in, diğer çalışmalarında, hazzı ve acıyı birer *zihni durum* (mental state) olarak izah ettiği önemli bir pasaj daha vardır. *Logic*'in ilk kitabındaki bu

⁵⁹ Saunders, “Mill’s Conception of Utility”, s.54; Roger Crisp, **Mill on Utilitarianism**, London and New York, Routledge, 2003, s. 26 vd. Antik Yunan terminolojisinde *hedone*'nin bu neviden -hedonik objeye odaklanarak- idrak edilmesi fiziksel/bedensel (*physical*) gelenek ile ilişkilendirilmektedir. Bu fizikalist gelenekte, hedonik fenomenler genellikle fiziksel sebep, bağlantı ve bileşenleri vasıtasıyla açıklanır; hazzın ne olduğu noktasında, esasında bunun çok fazla detaya girmeden insani arzulanım ve yönelimlerden çıkarsanabilecek gayet açık ve ampirik gerçeklik olduğu yönündeki ifadeler bu geleneğin birer yansıması sayılabilirler. Bkz. ve Karş. David Wolfsdorf, **Pleasure in Ancient Greek Philosophy**, United Kingdom, Cambridge University Press, 2013, s.271.

⁶⁰ Mill, “Utilitarianism”, s. 210 [ch.II, par.2; **Faydacılık**, s.15].

⁶¹ Örneğin; Saunders, “Mill’s Conception of Utility”, s. 55; John Rawls, **Lectures on the History of Political Philosophy**, (Ed. Samuel Freeman), Cambridge, Massachussets and London, The Belknap Press of Oxford University Press, 2008, s.259; David O. Brink, “Mill’s Deliberative Utilitarianism”, **Philosophy & Public Affairs**, Vol. 21, 1992, s. 72–8. Söz konusu çalışmaların destek aldığı başka bir kaynak ise Mill'in otobiyografisindeki “*Şiir, hazlarımdan birisidir*” cümlesidir. Mill, şiir bana haz veren aktivitelerden birisidir dememektedir; ve bu haz aktivitenin kendisidir diye yorumlanmaktadır. Bkz. Saunders, “Mill’s Conception of Utility”, s.68.

pasajda Mill, haz ve acının Aristoteles kategorilerinden hangisinin içinde değerlendirilmesi gerektiğini tartışır:

Peki biz, umut, keyif ve endişe; ses, koku ve tat; *haz* ve *acı*; düşünce, yargılama ve kavrama gibi, duyumları, başka başka duyguları ve zihin durumlarını hangi kategoride konumlandıracağız? Muhtemelen, tüm bunlar Aristotelesçi Okul tarafından *actio* ve *passio* kategorilerine sokulacaktır.

Bunların bir kısmının bağıntısı, haklı olarak, nesnelere yönelik olarak aktif, bazılarının ise sebeplerine yönelik olarak pasif durumda olacak şekilde konumlandırılacaktır⁶². (v.e.)

Burada açık bir biçimde görünür ki, haz ve acı, bizzatihi bir *etkinlik* olarak kavranmamaktadır. “Etkinlik olarak haz” kavrayışı ihtimaline otobiyografisindeki ifadesinden başka delil oluşturabilecek bir açıklaması yoktur. Mill’in otobiyografisine karşın felsefi bir inceleme mahiyetinde kaleme almış olduğu *Logic*’teki açıklaması tam tersini ifade ederken, *Faydacılık*’taki açıklaması ikisini de içerir bir görüntü verir; ancak *Faydacılık*’taki açıklamasını mutluluğun parçalı (bileşenli) kavranışı ve psikolojik çağrışımıcılık ile birlikte değerlendirmek gerekir. Hatırlanırsa Mill mutluluğun soyut bir düşünceden ziyade bileşenleri olan somut bir bütün olduğunu belirtmişti. Dolayısıyla Mill’in nazarında, tecrübeler vasıtasıyla mutluluk durumunu çağrıştıran mutluluk bileşenleri bizzat kendileri için arzulanan hale gelirler. Dikkat edilirse hazzın da (i) kendisi için ya da (ii) araçsal olarak algılanışından bahsetmektedir. Yani bazı haz doğuran etkinlikler, psikolojik çağrışımlar vasıtasıyla haz içkinmiş gibi değerlendirilebilir⁶³, bazı etkinliklere ise araçsal olduklarının bilincinde bir şekilde girilir. Bu düşünce haz ve zıttı olan acının Benthamcı manada zihinde meydana gelen bir duygu (feeling) durumu (ki bu aynı zamanda mental durumlar arasında özel bir haldir) olarak değerlendirildiğine aykırı bir manaya gelmez.

⁶² Mill, **System of Logic-I**, s.47.

⁶³ Mill, *System of Logic*’in ikinci cildinde şöyle yazar; “Bir motif, her zaman yahut yalnızca, bir hazzın yahut bir acının umulması biçiminde anlamlandırılmamalıdır... Alışkanlıklarımızın biçimlenmesi süreci içinde, özel bir eylemin yahut özel bir davranış yolunun haz verici oldukları için istencimize bağlanmasında olduğu gibi, neticede onları haz verici olmalarına bakmaksızın da istemeye devam ederiz.” Bkz. Mill, **System of Logic-II**, s.842 [Book VI, ch.II, sect.4]. Bu çağrışımıcı düşünce, diğer faydacı düşünürler için de caridir. Örneğin, John Austin şöyle der, “Zamanla, keyif düşkünlüğümüz, onu temin eden para düşüncesiyle ayrılmaz biçimde birleşir.” Bkz. Austin, **Jurisprudence**, s.88.

b. J. S. Mill ve Hazlarda Nitelik Sorunu

Mill ayrıca hazların *nitelik* olarak üstün olan türlerinin olduğu düşüncesini ileri sürerek, nicelikler üzerine daha fazla odaklanmış olan Benthamcı haz düşüncesinden kendini farklı gösterir⁶⁴. Esasında hazların niteliksel farklılığı sorunu ise ilk defa Mill ile ortaya çıkmış bir sorun da değildir. Hazlarda nitelik tartışması, Mill'in öncesinde, Epiküros'tan Abraham Tucker ile David Hartley tartışmasına⁶⁵, Richard Cumberland'den⁶⁶ Francis Hutcheson'a kadar, çok defa ele alınmış bir tartışmadır.

Mill'in *Faydacılık*'ın ikinci bölümünde, hazların niteliği meselesine girmesinde Hutcheson'un önemli etkileri olduğu zikredilmektedir⁶⁷. Hutcheson'un, kitabı *A System of Moral Philosophy*'de (1755) yapmış olduğu haz sınıflandırmasına göre, hazlar, “*süreklilik ve yoğunluklarına göre hazlar*” ile “*onur (dignity) ile bağlantılı olarak değer yüklenen hazlar*” olarak ikiye ayrılır. O da, tıpkı Mill'de olacağı gibi, yüksek seviyede olmayan kişilerin aşağı derecedeki hazlara yönelimlerinin sebebi olarak, o kişilerin daha yüksek derecedeki hazları *henüz tecrübe etmemiş* olmalarını gösterir. Buna karşılık, yüksek hazları dikkate alan kişiler muhtemelen düşük derecedeki hazların bilgisine vakıf olmuş, bu ölçüde, hangi hazların aşağı yahut yukarı derecede hazlar olduğu hususunda yeterli yargı yetisine kavuşmuş ahlaki aktörlerdir. Dolayısıyla Hutcheson'a göre bu iki tür hazzı deneyimleyenler, hangisinin daha büyük bir kazanım (fayda) olduğunun bilincine varırlar. Hutcheson'a göre büyük kazanımlar olan bu yüksek hazların arasında toplumsal sevgi, ahlaki faziletin takdir edilmesi ve bilginin peşinden koşma gibi

⁶⁴ Mill, “Utilitarianism”, s.211-4 [ch.II, par.5-11]. Bentham'ın verdiği örnekte birbirlerine karşı niteliksel açıdan hiçbir fark görmediği şiir ile bir çocuk oyunu arasında Mill fark görür. Şiir daha yüksek bir hazdır. Diğer yandan, Bentham'ın, hazların nicelik yönünden ölçülebilmesi için ürettiği teori içerisinde, verimlik ve süre gibi koymuş olduğu ölçüm değerleri aracılığıyla, kendisinin de bir tür nitelik değerlendirmesi yaptığı iddia edilmiştir. Bkz. Rosen, *Classical Utilitarianism*, s.177-9.

⁶⁵ Tucker'ın savunmuş olduğu görüş, Hartley'in görüşüne karşıt olarak, haz ve acı türleri arasında niteliksel farklılıklar olmadığı yönünde olmuştur. Hartley tarafından ise “yüksek düşünsel hazlar” olarak adlandırılan etkilenimler (affections) esasında ahlaki duyum, tanrı korkusu veya duygudaşlık düşünceleri ile ilintili olan çağrışım zincirlerine karşılık gelir. Hartley'e göre, yüksek düşünsel hazlar aklın daha aşağı hazlarına göre daha faydalı olanlardır, oysa ki Tucker'a göre bu, nitelikten ziyade nicelik biçiminde de okunabilir. Bkz. Häyry, *Liberal Utilitarianism*, s. 23, 24-5.

⁶⁶ Cumberland, *De Legibus Naturae* (1672) isimli eserinde yapmış olduğu doğal mutluluk (natural happiness) ile ahlaki yetkinlik (moral perfection) ayrımında da bu mesele tartışılmıştır. Bkz. Häyry, *a.g.e.*, s.55.

⁶⁷ West, *An Introduction*, s.48

durumların oluşturacağı hazlar gösterilebilir ve bunlar, ona göre, hiç de duyumsamayı, iştahı (appetite) ya da istenci törpüleyen hazlar değildirler⁶⁸. Mill'in niteliksel olarak üstün gördüğü hazlar ise, akıl (*intellect*), duygu (*feeling*), tasavvur (*imagination*) ve ahlaki hissedişler (*moral sentiments*) ile ilgili hazlardır⁶⁹.

Mill'in, faydacılığın (kendi deyimiyle Epikürosçu öğretinin) nitelik yönünden üstün hazlar olduğu düşüncesini dışlamadığı yönünde yaptığı savunmalar, sanıldığından aksine Bentham'a yönelik olarak yapılmamıştır. Daha çok dönemin önde gelen entelektüellerinden Thomas Carlyle ve benzeri faydacılık karşıtlarını hedef almıştır⁷⁰. Mill'in niteliği işin içine sokması, aynı zamanda, faydacılığın hedonist yönü itibarıyla bir *domuz öğretisi* olduğu biçiminde eleştirilmesine vermiş olduğu yanıtıdır⁷¹. İnsanların insan olmalarından ötürü daha yüksek hazları ve bunların kaynak aldığı yetileri bulunmaktadır, bu yetiler ise insanın midesinden yahut diğer bedeni yönlerinden değil, onurundan, akliliğinden, zekâsından, duygu ve tasavvurlarından gelmektedir⁷². Mill'e göre, hiçbir insan, daha aşağı varlık olduğunu hissettiği dereceye düşmek istemez. Fiiliyatta ızdırap çekseler bile böyle bir duruma düşmek istemezler ve dolayısıyla yetkinliğe ulaşmış bireyin daha yüksek olan hazlara yöneleceği hususunda sarsılmaz bir inancı vardır, Mill'in⁷³. Bunu ise, insanların duyumsamakta oldukları insan onuruna (*sense of dignity*) bağlamaktadır⁷⁴.

İki hazdan birisini, bunların ikisini de deneyimlemiş olanların hepsi veya hemen hemen hepsi, hiçbir ahlaki yükümlülük duygusuna bağlı olmaksızın bunlardan

⁶⁸ West, **a.g.e.**, s.51-2.

⁶⁹ Mill, "Utilitarianism", s.211 [ch. II, par.4; **Faydacılık**, s.17].

⁷⁰ Rosen, **Classical Utilitarianism**, s.180. Rosen'a göre, Bentham'ın (Mill'in "*Bentham*" makalesindeki ifadesiyle) *detaycı* bir filozof olması, detaylı haz sınıflamalarına ve ölçümlerine girişmesi, belki de kendisi üzerinden bazı genel çıkarımların yapılabilmesinin önüne geçmiştir ve niteliği külliye dışlayan bir faydacı olduğu izlenimini üretmiştir. Bu izlenim, o gün olduğu gibi bugün de sürmektedir.

⁷¹ West, **An Introduction**, s.48; Fred Feldman, **Etik Nedir?**, (Çev. Ferit Burak Aydar), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 2012, s.56; Michael J. Sandel, **Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?**, (Çev. Mehmet Kocaoğlu), Ankara, BigBang Yay., 2013, s. 72-74. "Domuz Öğretisi" nitelemesi, faydacılığın psikolojik hazcılığının, etik hazcılık olarak algılanmasından kaynaklanır. Mill bunu bir yaftalama olarak değerlendirir. Buna karşı vermiş olduğu cevap olarak gösterilen meşhur cümlesi; "Tatmine ermiş bir domuz olmaktansa memnuniyetsiz bir insan olmak, bahtiyar bir budala olmaktansa, muzdarip bir Sokrates olmak iyidir." Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.212 [ch.II, par.6; **Faydacılık**, s.20]

⁷² Mill, "Utilitarianism", s.210-1 [ch. II, par.4]; West, **An Introduction**, s.49

⁷³ Mill, "Utilitarianism", s.212 [ch.II, par.6; **Faydacılık**, s.19]; Gray, **Liberalizmin İki Yüzü**, s.58.

⁷⁴ West, **An Introduction**, s.50; Mill'e göre, ızdırap çekilse bile aşağı hazların seviyesine inmemek istencine sebep, özgürlük ve bağımsızlık aşkı, gurur duygusu, iktidar yahut coşkunluk sevgisi olabilir; ancak Mill'e göre en güçlü neden onur, haysiyet duygusudur. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.212 [ch.II, par.6].

hangisini tercih ederse, tercih edilen haz en fazla arzu edilen hazdır. Eğer bu iki hazdan birisi, her iki hazla da *yetkin* bir şekilde *tanışık* kimselerce diğerini [diğer hazzı] tercih etmekten çok daha üstün tutuluyorsa, bunun çok daha büyük oranda memnuniyetsizlikle meşgul olmak anlamına geleceği biliniyor olsa bile, doğası daha ulaşılabilir olan diğer hazzın en ufak bir miktarı uğruna dahi [ilkinden] vazgeçilmiyorsa, birinci hazzın karşılaştırıldığında [ikincisinden] nicelik yönünden daha ufak miktarda olsa dahi nitelikteki üstünlüğü gereği tercihe değer olduğu noktasında kanaate varabiliriz⁷⁵.

Mill bu pasajıyla birlikte deneyimleme ve yetkinleşme üzerinden ahlaki doğruluğun saptandığı biçiminde, doğruluğu belirlemede *yetkinliği takip etme* gibi *elitist* bir öneriyi ortaya atar ve onun açısından bunun evrenselliği söz konusudur⁷⁶.

Entelektüel, bilimsel ve sanatsal eğilimleri içeren hazlar, nitelikleri gereği daha değerlidir. Nitelik olarak daha yüksek olan hazların takibi, kısa vadede olmasa bile, uzun vadede çok daha fazla faydaya vesile olur⁷⁷. Nitelik açısından üstün nitelikte hazların gösterge olacağı fayda idraki üzerinden kamu politikaları izlenecek olursa, buna paternalist ve elitist bir sistem öngörüldüğü biçiminde itirazlar gelebilir; ki Mill'in niteliksel hazzcılığına getirilen itirazlardan biri de budur. Nitekim Mill uzun vadeli ve yüksek derecedeki hazların takibini önerirken, bunların faydalılığının ancak eğitilmiş, üstün hazları aşağı hazlardan ayırabilecek bilgi ve tecrübeye sahip kişilerce idrak edilebileceğini de söyleyerek, dolaylı olarak elitist bir yönetim modeli önermiş olmaktadır⁷⁸.

Yalnız bu nokta üzerinden yapılan tartışmalar sübut etmiş değildir. Yüksek hazlar ile bunları saptayabilmeye ehil deneyimli yargılayıcı arasındaki bağıntı ne tür bir bağıntıdır? Bu eğer *ölçütsel* ise, bilgisine dayalı olarak hazlar arasında seçimde bulunan *yargılayıcının seçimi her ne ise o yüksek haz demektir*. Yok eğer bu bağıntı

⁷⁵ Mill, "Utilitarianism", s.211 [ch.II, par.5].

⁷⁶ Häyry, **Liberal Utilitarianism**, s.59. Bu yetkinliği takip tezi, dönemin orta sınıfının kendini alt sınıfların yol göstericisi olarak konumlandırması eğilimlerini de ortaya serer.

⁷⁷ Norman P. Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, 3.b., (Çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin), Ankara, Liberte Yay., 2012, s.223.

⁷⁸ Häyry, bu elitizmin esasında Geore Edward Moore'un ideal faydacılığı ile Mill'in niteliksel hazzcılığının ortak boyutunu ifade ettiğini belirtmektedir. Bkz. Häyry, **a.g.e.**, s.61-2. Öte yandan, Mill'in özgürlük etiği ile herkesin kendi seçtiği yaşam yolunu -başkalarına zarar vermedikçe- özgürce izleyebileceğine dönük ortaya attığı düşüncesi, düşük seviyedeki insanların kendi mutluluklarına dönük olarak gördükleri görece düşük nitelikleri hazları takip etmelerinin hoşgörü içerisinde değerlendirileceği sonucu da çıkarılabilir. Bundan dolayıdır ki, Mill bir değer-çoğulcu olarak da nitelendirilmiştir. Bkz. Rosen, **Classical Utilitarianism**, s.167; Gray, **Liberalizmin İki Yüzü**, s.33.

bulgusal ise, yüksek hazlar deneyimli yargılayıcının bile hataya düşebileceği *bağımsız birer konu nesnesi* oluştururlar⁷⁹. Dolayısıyla bu hususta Mill'in ampirizmi ile de yakın bir bağ söz konusudur: Yeni deneyimler ve eylemler ile insanların 'iyi' tasavvurları ve inandıkları doğrular değişebilir. Mill, söz konusu ikilemin iki yönünü de nazara alır; *Faydacılık*'ın ikinci bölümünde, nitelik olarak üstün olan hazzın deneyim olarak yetkin öznenin tercihi ile anlaşılabilceği şeklinde açıklama yapmasına rağmen⁸⁰, aynı eserin son sayfalarında, toplumsal gelişimin eski iyi, hoş ve faydalı algılamalarının sürekli yıkılması ile işleyen bir yetkinleşme olduğunu belirtmesi, felsefesinin "an açısından" yetkinliği nazara alan ölçütsel kimlikte, ancak "tümel olarak" bulgusal bir karakterde olduğunu gösterir⁸¹.

Mill, haz ve acıların seçiminde kişilerin olgusal bir gerçek olarak daha düşük hazlara yönelebildiği gerçeği üzerinden yapılan itirazlara da yanıt vermeye çalışır;

Asil duygulara [yönelme] kapasitesi, çoğu yaratılmışta oldukça hassas bir bitkidir, sadece hasmane tesirlerle değil, kendisini hayatta tutan besleyicilerin eksikliği halinde bile kolayca öldürülebilir. Gençlerin çoğunluğunda, onların yaşamdaki hal ve koşullarını hasrettikleri iş ve uğraşları, ve onları [=gençleri] bunların [=bu uğraşların] içerisine iten toplum, bu yüksek kapasiteleri etkin tutmaya uygun değilse, bitki çabucak ölüverir⁸².

Dolayısıyla Mill, yetkinlik kazanan insanların *bile isteye* daha üstün hazlar dururken kısa vadede ulaşılabilirliği daha yüksek, fakat düşük değerdeki hazlara yönelmeyeceklerine inanmayı sürdürmektedir. Yüksek hazlara bağıllıkta ısrarını sürdürmenin de herkes için kolay bir şey olmadığını ekler.

⁷⁹ Gray, **Liberalizmin İki Yüzü**, s. 57-8. Gray, haklı ve yerinde olarak, Mill'in bulgusal bakış açısına daha yakın olduğunu düşünmektedir. Buna göre, Mill'in etik kuramı, klasik yararcılık ile değer çoğulculuğu arasında kalmış bir halde düşünülebilir. Yani Gray'in tabiriyle liberalizmin ikiye bölünmüşlüğü Mill de sürdürür; bir taraftan bütün insanlar için geçerli olacak *tek* ve en iyi yaşam biçiminin (ahlaken yetkin ve özerk bireyin yaşamı) varlığı inancını taşır, bir taraftan da hakikatin çokyönlü olduğunu iddia ederek çeşitliliği ve çoğulluğu övmeye devam eder. Bkz. **A.g.e.**, s.59-60. Mill insan eylemlerinin sınırlanması gerçeğinin toplumdan topluma, zamandan zamana değişebileceğini *Özgürlük Üstüne*'nin giriş bölümünde belirtmiştir. Bkz. Mill, "On Liberty", s.220. Dolayısıyla bu sınırlamalara sebep oluşturacak 'fayda' ve 'zarar' düşünceleri de değişken olacaktır. Mill'in bu noktada tek biçimciliği savunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Onun tekçiliği insan denen varlığın yetkinleşebilmesinin -dolayısıyla özgürleşebilmesinin- her yerde ve her zaman, onun insan olması dolayısıyla yarar getireceği biçiminde olduğu ise düşünülebilir.

⁸⁰ Mill, "Utilitarianism", **C.W.10**, s.211, [ch.II, par.5]. Ayrıca Mill, yönetsel karar alış açısından önem ihtiva edecek şekilde, tercih nesnesini oluşturan iki farklı hazdan hangisinin nitelik olarak diğerinden üstün olduğu ile ilgili olarak, onları deneyimlemiş olan *yetkin öznelere* çoğunluğunca yapılan tercihin önemli olduğunu da belirtir. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.213 [ch.II, par.8].

⁸¹ Karş. Mill, "Utilitarianism", s.211, 259 [ch.II, par.5; ch.V, par.36].

⁸² Mill, "Utilitarianism", s.213 [ch.II, par.7].

Ancak Mill'in bu şekilde hazları ayrıştırması ve nitelik açısından entelektüel hazları daha üstün haz sayması ve bunların aşağı hazlara tercih edilmesi gerektiği gibi bir görüş beyan etmesi halinde faydacılık *a posteriori* bir ahlak teorisi olmaktan da çıkacaktır. Çünkü kişilerin tecrübesine dayalı bir ahlaki değerlendirme değil, *a priori* bir 'iyi' göstergesi üretilmiş olmaktadır⁸³. Oysa ki Mill'in teorisi ampirik bir teori ise, insanlar tarafından, nitelik açısından düşük yahut üstün, her türlü hazzın ayırım yapılmadan tecrübe edilmesinin bir fark oluşturmaması, bu noktada bir 'ideal olan' belirtilmemesi gerekirdi. Mill'in nitelik ile alakalı beyan ettiklerinin, kendisine ait diğer görüşler ile en örtüşmediği nokta da muhtemelen budur.

C. FAYDACILIĞIN GENEL SORUNLARI BAĞLAMINDA J. S. MILL'İN FAYDACI FELSEFESİ

1. Faydacılıkta İnsan Doğası Sorunu ve Mill

Faydacı felsefe, belli bir insan doğası tezinden hareket eder. İnsan doğası sorunda, Tutchydides ve Augustinusçu kötücül çizgiyi izleyen ve bunun üzerine çok vurgulu bir sosyal ve siyasal felsefe ortaya koymuş olan Thomas Hobbes (1588-1679), kendinden sonraki İngiliz ve İskoç ahlak düşünürlerinin büyük bir bölümüne ciddi derecede etki etmiştir. Özellikle faydacı yazarlar ciddi bir Hobbes etkisi altında teorilerini geliştirmişlerdir⁸⁴. Gayet bilindiği üzere, Hobbes, kötücül-bencil insan doğası düşüncesinin belki de en önde gelen düşünürüdür. Kötücül, çıkarıcı ve bencil insan doğası, Bernard Mandeville (1670-1733) gibi başkaca düşünürler tarafından da benimsenmiştir. Fakat benzer şekilde insan doğasının olumsuz yönlerinden hareket eden Hobbes ve Mandeville'nin farklı neticelere vardıkları vurgulanmalıdır. Hobbes, insan denen bu doğal-kötücül yaratıkların, doğal-serbestlik halinin beraberinde getirdiği doğal-güvensizlik durumu nedeniyle itaat etmekte sözleştikleri bir üstün güç tarafından uyumlulaştırıldıklarını ve yönetildiklerini, bunun da ancak böyle mümkün olabileceğini savunur. Mandeville ise aynı kötücül ve bencil insan doğası tezinden

⁸³ Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, s.103-1.

⁸⁴ Plamenatz, **The English Utilitarians**, s.2; Gürbüz, **a.g.e.**, s.29-41; Hobbes, **Leviathan**, s.99-103 .

çok daha farklı bir sonuç çıkarır. Doğal kötülüklerin neticede ve toplamda herkes için iyi olanı üreteceğini iddia eder. Bu görüşünü sunduğu ünlü *Arılar Masalı*'nda, bencil arılar kovanı fiksiyonu üzerinden hareket ederek, arılardaki doğal bencilliği engelleyen ahlaki kurallar doğal düzene yapay biçimde enjekte edilmediği müddetçe, bencilliğin çatışmacı ve yarışmacı doğasının neticesinde, bu bencil kovanın gelişeceğini ve zenginleşeceğini, bunun da son tahlilde tüm arıların iyiliğini oluşturacağını iddia eder⁸⁵. Dolayısıyla Hobbes'un tam tersine yetkeyi değil yetkesizliği, kendiliğindenliği ve *doğal akışı* önerir. Bentham, James Mill ve John Stuart Mill gibi son dönem klasik faydacılar ise ne Hobbesçu manada özünde monarşi olan tam otoriter bir devleti, ne de pür Mandevillian bir kendiliğindenliği savunurlar.

Faydacılar, çıkarı doğrultusunda hareket eden bencil insan doğası tezini kabul etmiş olmakla birlikte, insanın sempatik yahut sosyal yönlerinin hiç olmadığına dair iddiada bulunmazlar. Bu noktada David Hume ve Adam Smith gibi başkaca öncüleri takip etmektedirler. Faydacılar arasında belki de en Hobbesçu düşünürün Bentham olduğu söylenebilir; Mill ise -Bentham'a nazaran- insana ve onun sosyal bir varlık olduğuna dair çok daha ılımlı görüşler beslemiştir⁸⁶.

Faydacıların insana dair nispeten “ortacı” bakış açıları, politik görüşlerine de yansımıştır. Faydacılığın Hobbesçu çizginin dışında kalması, faydacıların liberal düşünce içinde konumlandırılmaları açısından da önem ihtiva eder. Ancak, kendiliğindenliği yalnızca ekonomik düzlemde görmeleri, bunun dışında devlete ve kamu otoritelerine önemli misyonlar yüklemelerinden ötürü Hume-Smith-Hayekçi klasik liberal çizgiden ayrı bir pozisyon edinirler. Öyle ki, Bentham'ın sosyal planlamacılığı ve panoptik tasarımları her ne kadar ekonomik alanda *laissez-faire* öğretiyi savunuyor olsa da gayet yetkeci ve özgürlüğü örseleyici bir bakış açısını

⁸⁵ Mandeville'e göre, ne zamanki bencilliğin ve şahsi erdemsizliklerin genel iyiliğe dönük akışının önüne ahlaki engeller dikilirse, gelişimi duran kovan başka kovanların müstemlekesi haline gelir. Mandeville, bu yüzden, iktisadi düşünce ve *laissez-faire* öğretisi açısından çok önemli bir düşünürdür. Faydacı düşünürlere de ciddi biçimde tesir etmiştir. Faydacılardaki Mandeville etkisi ile alakalı olarak ayrıca bkz. Halévy, **The Growth of Philosophical Radicalism**, s.15-6; Rosen, **Classical Utilitarianism**, s.78-84; Copleston, **İngiliz Görgücülüğü**, s.244-6.

⁸⁶ Bu tutum, Bentham ve Mill öncüllerinde de görülür. Hutcheson, insanın bencil olduğu kadar özgeci olan yönlerinin de bulunduğunu düşünmüştür. Helvetius, insanın pür kötücül değil ancak çıkarı yönünde hareket eden bir varlık olduğu önkabulünü benimser. Bkz. Gürbüz, **a.g.e.**, s.46-7, 57; Donner, Fumerton, **Mill**, s.84.

yansıtır⁸⁷. Mill'in bu açıdan özgürlüğe -Bentham'a nazaran- daha fazla paye vermesi, onun liberal düşünce açısından daha fazla benimsenmesine neden olmuştur. Hatta Mill, öncülünü, bu yetkeci tutumu nedeniyle ciddi şekilde eleştirmiştir. Mill'e göre Bentham'ın bu düşünsel tavrı, onun hatalı ve sığ insan doğası düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Mill'in kendi öncülü Bentham'ı ve faydacılığı Benthamcı bir biçimde ele alanlara getirdiği eleştirinin başlıcası, onların, hem teoride hem de pratikte, insanın ahlaki yönünü ve duygularını kendi arzusu doğrultusunda geliştirebileceği gerçeğini algılayamamış olmalarıdır⁸⁸. Bentham'ın tasavvurundaki insan "hiçbir zaman, ruhi mükemmeliyeti, kendi başına bir erek olarak arzulayamaz"⁸⁹. Dolayısıyla Bentham'ın kuramı yalnızca maslahata ve pratik işlere yönelik bir rota çizmiş, fakat toplumun ortalamasını aşma gayretinde olabilecek insanları kapsam dışı bırakmıştır⁹⁰. Dolayısıyla yetkeci, bireysel gücü önemsemeyen, sığ ve sınırlı bir kuram hüviyetinde kalmıştır. Mill'in bu eleştirilerine göre Bentham - Scarre'nin tabiriyle- kendi limitlerinde büyük bir filozoftur ancak o limitler geniş değildir⁹¹. Yani Bentham'a göre, insanlar idare edilmelidir, zira onlar toplumsal iyiliği göz önüne alarak hareket edebilmeleri yeteneğinden, şayet bu yetiler onlara çeşitli vasıtalarla yüklenmemişse, yoksundurlar. Bu tutum, Bentham'ın insana dair bu olumsuz bakış açısında insanın özbenliğinin (self) onun arzularının toplamından müteşekkil olduğu biçimindeki Hobbesçu eğilimleri barındırmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden insan yönetilmelidir, serbestlik onu bencil arzularının boyunduruğuna bırakır. Keza, arzuların yöneticiliği (ve temelde hazzın ve acıdan uzaklığın arzulanması) insanın biçimlendirilmesinin yollarını da gösterir. Mill ise,

⁸⁷ Atilla Yayla, **Liberalizm**, 6.b., Ankara, Liberte Yay., 2011, s.92; Ayrıca, Helvetius ve Bentham'ın, bu noktada, Hume ve Adam Smith'ten ayrılması hususunda bkz. Rosen, **Classical Utilitarianism**, s.86-8.

⁸⁸ Mill, **Autobiography**, s.115; Scarre, **Utilitarianism**, s.84.

⁸⁹ Mill, "Bentham", **C.W.10**, s.93-5.

⁹⁰ Bu insan felsefesinin, süje olarak, sağduyuda ifadesini bulan ortalama insanı esas alması İngiliz felsefesinin köklü bir özelliğidir. Benzer biçimde bkz. Özcan, "Locke'da Hukuk ve Devlet", s.26. Mill, bu noktada Bentham'ı eleştirse de, bunun özde romantik bir eğilimi yansıttığı, esasında kendi fenomenalistik ve psikolojist epistemolojisinin de insanın bilme ve idrak olanaklarını sağduyuda sabitlediği söylenebilir.

⁹¹ Bkz. Scarre, **Utilitarianism**, s.88; Copleston, **Yararcılık ve Pragmatizm**, s.77; Rawls, **Lectures**, s. 256; Bentham, bu bakış açısıyla paralel olarak her türlü sosyal yahut hukuki normun arka planında var olduğu düşünülen göreneksel kurum ve adetlerin de esasında basit alışkanlıklardan geldiğini düşünerek tarihsel neden bulma faaliyetlerine karşı küçümseyici bir tavır almış; bu yönü Mill tarafından bir zayıflık olarak değerlendirilmiştir. Bkz. Sabine, **Yakın Çağ**, s.59-60.

bireyin değerini ve onda saklı gücü öne çıkarmış, bireysel öz-gelişimin olanaklı olduğu bir insan doğası portresi çizmiştir⁹².

Mill de bir şekilde Hobbesçu insan doğası tezini kabul eder⁹³, fakat bunun sınırlı bir kabul ediş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mill'in bu ihtiyatlı tutumunun sebebi, Comte ve benzeri düşünürlerden aldığı ilerlemeci uygarlık ve muhtemelen Hume felsefesinden aldığı duygudaşlık düşünceleridir. Uygarlık doğal ve vahşi durumdan bugüne evrilmiştir ve toplumsallaşma açısından daha ideal olana evrilme eğilimindedir⁹⁴. Yani Mill insanın ahlaken gelişebileceği ve hatta bugüne göre daha da yetkinleşebileceğini savunur; faydacılığın da diğer ahlak teorileri arasından bu yetkinleş(tir)me maksadına en etkin biçimde kanalize olmuş ahlak teorisi olduğunu iddia eder⁹⁵. Mill'e göre, toplumsallaşma daha ileri düzeye taşındıkça, kişilerin genel iyi ile olan bağı artacaktır. Bunda eğitim, göreneksel ahlak, kamuoyu, yasama politikası ve hukuk gibi kurumsal olanakların da ciddi önemi söz konusudur⁹⁶. Ancak bireyin toplumsal duygudaşlığının tam hale gelmesi henüz ilerleme sürecinde olan insanlığın içinde bulunduğu zamanda mümkün addedilemez; dolayısıyla

⁹² Özbenlik sorunu aynı zamanda insan özgürlüğünün de epistemolojik ön-koşulunu meydana getirir.

⁹³ Mill, Hobbesçu kendi çıkarının peşinden koşan bencil ve kötücül insan doğasının bir gerçekliği olduğunu pek çok farklı eserinde yansıtır. *Faydacılık*'ın üçüncü bölümünün son iki paragrafı Hobbesçu insan doğası tezini kabul ettiğini fakat buna mutlak bir bağlılık gütmeyi açıkça gösterir. Hatta bir gerçeklik olarak insanın bencil duygularının sempati duygularından çok daha fazla olduğunu beyan eder. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s. 231-3 [ch.III, par.10-1; *Faydacılık*, s.55-9]. Bununla birlikte hukukun insan doğası gereği iyi bir varlıkmiş gibi de tasarlanmaması gerektiğini buyurur. Misal, kocalar sanki her zaman karılarının iyiliğini gözeticekmiş gibi tasarlanan yasalar, bu gerçekliğe uymamakta ve kadınların ezilmesine olanak sağlamaktadır. Zira insanda her halükarda belli nispetlerde "bencillik tohumları" saklı bulunmaktadır. Bkz. Mill, "Subjection", *C.W.* 21, s.289.

⁹⁴ Mill'in bu melioristik tarihselci eğilimi onun Felsefi Radikaller ile farklılaştığı noktalardan biridir. Genel olarak klasik faydacı düşüncede toplumların tarihsel olarak evrimler yaşadığı ve benzer evrelerden geçtiği düşüncesi söz konusu değildir. Mill'in toplum felsefesindeki toplumların tarihsel evrimi düşüncesi, 19.yy. ile birlikte önem kazanmıştır; Hegel'in tarih felsefesi, Comte'un 'üç hal yasası', Turgot ve Condorcet'nin toplumsal evrimciliğinin İngiltere uzantıları J.S.Mill ve Herbert Spencer olmuştur. Bu düşünce biçimlerinin gelişimlerinde 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan devrimlere karşı oluşan tepkilerin önemli rolü bulunmaktadır. Bkz. Sabine, *Yakın Çağ*, s. 50-1, 95-6.

⁹⁵ Mill, "Utilitarianism", s.219 [ch.II, par.18; *Faydacılık*, s.33]. Bu yüzden Mill faydacılığın nihai noktasını Nazareth'li İsa'nın iki ilkesi üzerinden vermiştir: (i) komşunu kendin gibi sev, (ii) başkasına, kendine davranılmasını istediğin gibi davran. Modern toplumda her bireyden bu iki ilkeye göre hayatlarını biçimlendirmelerini istemek gerçek dışı bir istek olacaktır; bu yüzden bir nevi "hem kendini hem başkasını düşün" diyen faydacılık, Mill'in tasavvurunda, en ideal model olarak belirir. Mill, "Utilitarianism", s.218 [ch.II, par.18; *Faydacılık*, s.32]

⁹⁶ Fitzpatrick, eğitim mevzuunda Mill'in Lockeçu geleneği takip ettiğini vurgulamıştır. Bkz. ve karşı. Fitzpatrick, *Starting with Mill*, s.14; Winch, *Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe*, s.90-1. Bentham ve James Mill'e göre, genel iyinin sağlanması yani mutluluk yolunda en etkin araçlar, yasama ve eğitimidir. Mill bu araçların etkinliğine itiraz etmez. Bilhassa kendisi de bu araçlara değinir. Onun öncüllerine itiraz ettiği nokta, onların insan doğasını çok indirgemeci biçimde ele alarak kuramlarını geliştirmiş olmalarıdır. Bkz. Berlin, "John Stuart Mill and The End of Life", s.222.

Bentham'ın ahlaki duygudaşlık teorilerine karşı dile getirdiği yetersizlik savını, kendisi de benimser görünür. Yani Mill, içinde bulunduğumuz zamanda artık her bireyde kökleşmiş bir toplumsallık algısının ve duygudaşlığın bulunduğunu yadsımamaktadır⁹⁷; ve Hobbesçu tezin körü körüne benimsenmesi Mill'in uygarlık düşüncesine göre anlamsızdır;

İnsan doğasının zaten güçlü bir ilkesi olan ve şükür ki doğrudan telkin olmadan da gelişmekte olan uygarlığın etkileriyle daha da güçlü olabilecek ilkelerden biri olan, hemcinslerimizle birlik içinde olma arzusu. Toplumsal durum insan için o kadar doğal ve o kadar gereklidir ve o kadar alışıldık bir hal almıştır ki bazı sıra dışı durumlar ya da bilinçli bir soyutlama çabası dışında, insan kendisini asla o yapının dışında düşünemez... Bunun sonucunda insanlar, kendilerinin, diğer insanların çıkarlarına hiç saygı duymamanın olanaksız olduğunu düşünerek yetişirler... Neredeyse içgüdüsel olarak kendisini başkalarına doğal olarak saygı gösteren bir varlık olarak görür. Başkalarının iyiliği onun için doğal ve zorunlu olarak hesaba katılması gereken bir şey haline gelir.⁹⁸

Her bireyde bugün iyice kökleşmiş bir biçimde kendisinin toplumsal bir varlık olduğu kavrayışı mevcuttur. Ve bu onu şöyle hissetmeye meylettirir; hemcinslerinin duyguları ve gayeleri ile kendisinininkiler arasında bir *uyum (harmony) olmalıdır*. Eğer zihnî gelişim ve kanaat farkı onların bu duygu paylaşımını imkansız kılıyorsa, yine de *en azından* kendi gayeleriyle diğerlerinin *çatışmaması idrakine ihtiyaç duyar*.⁹⁹ (v.e.)

Dolayısıyla pür bencillik durumu ile özgeci (altruist), *süpererogatif*¹⁰⁰ ve haddi aşkın derecede optimist bir duygudaşlığa bağlı ahlak öğretileri ve insan doğası tasavvurları arasında gerçekçi ve orta yolcu bir ahlak ilkesi gerekliliği fikri, *fayda*

⁹⁷ İnsan doğasının bencil yönleri olduğu gibi sosyal yönleri de vardır. Mill bu yön üzerinde hiç durmayan ve insanın özde kötülüğü üzerinden teolojisisini kuran Kalvinist öğretiyi de bu açıdan eleştirmektedir. Bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.115-7.

⁹⁸ Mill, "Utilitarianism", **C.W. 10**, s.231-2. Nicholas Capaldi, Mill'in, bu düşüncesiyle, *toplumsal epistemolojiyi* kabul ettiğini gösterdiğini belirtir. Hegel'e atfedilen bu teoriye göre, insanlar öğrenme süreçleri içerisinde sosyalleşirler. Bkz. Capaldi, **John Stuart Mill**, s.352, 356 (dn.28).

⁹⁹ Mill, "Utilitarianism", s.233 [ch.III, par.11; **Faydacılık**, s.58-9].

¹⁰⁰ *Supererogation* kelimesinin tam Türkçe karşılığını vermek güçtür. Etik gerekliliğe mükemmel derecede bağlılığı ifade eden bu kavramın etimolojik anlamı "gerektiğinden fazlasını yapmak, gerektiğinden fazla özverili olmak" biçimindedir. Latince, "üst", "öte", "ötesi" anlamlarına gelen "super" öneki ile "ödemek", "vermek", "efor sarfetmek" anlamına gelen "erogare" terimlerinin birleşimidir. Bkz. Klein, **a.g.e.**, s.1543; De Vaan, **a.g.e.**, s.600-1.

ilkesine bağı bir teoriyi ortaya çıkarmıştır¹⁰¹. Mill “hiç değilse çatışmamalıdır” görüşüyle bireyler ölçeğinde faydacı düşüncenin uygulanabilirliğine bir farklı açılım daha getirir. Bu onun faydacılığının dolaylı (indirect) bir faydacılık olduğu şeklinde yorumlanmasına sebep olacaktır. Davranış ve tutumlar, en azından zarar üretici olmamaya birlikte fayda ilkesine uygun olur.

Özetlemek gerekirse, faydacılığın insan doğasına ilişkin aksiyomatik kabullerinin;

- (i) insanda doğası gereği belli nispette bir bencilliğin olduğu ve
- (ii) yine insanın doğası gereği haz ve acı duygularına göre hareket ettiği kabullerinden ibaret olduğu söylenebilir.

Mill, ilkin, toplumsallık ve duygudaşlık fikirleri ile birlikte Bentham’a nazaran daha ılımlı bir biçimde benimsemiştir. İkincisi hususunda ise, insanın haz ve acı duygularını yetkinleşmesi ölçeğinde daha iyi tahlil edebileceğini, nitelik olarak üstün hazları düşüklere tercih edebileceğini iddia eder. Yine ilk ön-kabulün yanlış algılanmasından dolayı fayda ve çıkar kavramlarının, dolayısıyla da bencillik öğretileri ile fayda öğretilerinin birbirlerine karıştırıldığının, keza ikinci ön-kabülün yanlış algılanması nedeniyle de hazcılık ile faydacılığın birbirlerine karıştırıldığının tekrar altını çizmekte yarar vardır. Son olarak belirtilmesi gereken ise, bu iki ön-kabul üzerinden beliren insan doğası kavrayışlarının, faydacıların yönetim felsefesi ve devlete biçtikleri roller açısından belirleyici olduğu söylenebilecektir.

¹⁰¹ Bentham, Yasamanın İlkeleri’nde, fayda öğretisine karşıt akımlar olarak çileciliği ve kendinden vazgeçiş gösterir. Bkz. Jeremy Bentham, **Yasamanın İlkeleri**, (Çev. Barkın Asal), İstanbul, On İki Levha Yay., 2011, s.7-11. Yine John Austin de benzer şekilde şöyle der; “Şayet her bir birey, diğerlerinin çıkarlarını takip etme ve arttırma uğruna kendisininkini ihmal etseydi, esasında ilerisi için bizzat kendisinin de dâhil olduğu ereği cahilce ihmal etmiş olurdu. Sonuç olarak da her bireyin çıkarı beceriksizce yönetilmiş olurdu. Ve böylelikle, bireysel faydalanımların toplamı olan genel yahut kamusal iyi, onları kuran ve oluşturan bireylerin iyilikleri ile birlikte azalmış olurdu.” Bkz. Austin, **Jurisprudence**, s.96.

2. Faydacılığın Teleolojik ve Aksiyolojik Boyutları

a. Değerler Sistemi

Faydacılık, sonuçsalci etik teoriler arasında sınıflandırılır, geleceğe dönük (future-looking) ve ileriye hedef tutan bir model sunar¹⁰². Ayrıca tamamen pratiğe dönük bir teori olan faydacılıkta ahlak düşüncesi (deontolojik teorilerin tersine) ileri neticelere dönük bir neticenin elde edilmesi hususunda bir araçsallık niteliğini bünyesinde barındırır¹⁰³. Sonuçsalci yönü itibarıyla deontolojik ahlak teorileri gibi *isteme*, *saik* yahut *niyetin* ahlakılığı, mesele edilmez; ahlaken doğru veya yanlış olan, olguların ve eylemlerin sonuçlarından bağımsız değildir¹⁰⁴. Bu açıdan faydacılık davranış ve eylemler gibi somut olguların sonuçlarının değerlendirilmesi koşuluna bağlı olarak ahlaki davranış yönergesi sunduklarından ötürü, *deneyimci* (experimental) bir niteliği haizdir¹⁰⁵. Çünkü ahlaken sonuçların önem arz etmesi akıl sahibi bir varlık olarak insanın öngörüsünü, bu öngörü ise deneyimini önemli bir konuma taşır.

Teori bir sonuca (amaca, ereğe, ‘telos’a) yöneliktir, bu ise daha önce de zikredildiği üzere “mutluluk”tur¹⁰⁶. Ancak bu mutluluk ereğinin “bireysel mutluluk”

¹⁰² Nigel E. Simmonds, **Central Issues in Jurisprudence**, 3.ed., London, Sweet & Maxwell, 2008, s.18-19.

¹⁰³ Karş. William Frankena, **Etik**, (Çev. Azmi Aydın), Ankara, İmge Kitabevi, 2007, s.71.

¹⁰⁴ Mill, “Utilitarianism”, s.221 [ch.II, par.20; **Faydacılık**, s.36]; Hasan Yücel Başdemir, **Liberalizm: Ahlaki Değerler**, Ankara, Liberte Yay., 2009, s.230, 244; Raymond Wacks, **Philosophy of Law: A Very Short Introduction**, New York, Oxford University Press, 2006, s.62 [Kitabın Türkçesi için bkz. Raymond Wacks, **Hukuk Felseesine Kısa Bir Giriş**, (Çev. Engin Arıkan), İstanbul, Tekin Yay., 2013]

¹⁰⁵ Ancak deneyimci bir gösterim üzerinden *genel* davranış önermelerini belirtmenin beraberinde normatif bir yapının tesis edilmesinin söz konusu olması halinde, *konum göreceliği* gibi itirazlar sonuçsalci teorilerin tekçi sonuçları var edebilme iddiası karşısında önemli birer engel halini alacaktır. Amartya Sen’in Shakespeare’in *Othello*’sunun karakterleri üzerinden verdiği örnek ile konuyu açar isek, Othello’nun, Desdemonia’nın hem aşığı, hem kocası hem de katili olduğu durum, -belki de herhangi bir ölüm vakasına kıyasla, Desdemonia’nın ölümünün çok farklı bir acı şeklinde yaşanmasına sebep olur ve bu kahramanların *konum farklılığından* kaynaklanır. Bkz. Sen, **Etik ve Ekonomi**, s. 66. Ancak konum farklılığı itirazı olarak isimlendirilen ve faydacılığın tek-tip birey kurgusu üzerinden bir normatif sistem tasarladığı eleştirisine Bentham *Yasamanın İlkeleri*’nde “Duyarlılığı Etkileyen Koşullar” başlığı altında ölçütler sunmuş olduğu söylenebilir. Bkz. Bentham, **Yasamanın İlkeleri**, s. 41-54. Mill’de ise bu mesele, ileride ayrıntısıyla belirtileceği üzere, bireyselliğe çok daha yoğun bir vurgu ile yanıtlanacaktır.

¹⁰⁶ Ahmet Cevizci, **Etik Giriş**, İstanbul, Paradigma Yay., 2002, s.201-2. Etiğin epistemoloji ile alakalı olduğu “etikte temellendirme” bahsinde, ilkçağ etiğinin doğruluk ölçütü genel olarak

ile sınırlandırılmış olduğu söylenemez¹⁰⁷. Çünkü bireysel mutluluk olanakları çoğunlukla diğer kimselerin mutluluk halleriyle de bir şekilde irtibatlıdır ve bu gerçek özellikle modernite ile birlikte daha çok üzerinde durulur bir konuma gelmiştir. Bu nedenden ötürü de faydacılık “toplumsal esenliği” erek olarak ortaya koyan ve bu ereğe uygunluğun (faydanın) tüm ahlaki niteliklerin denetçisi ve meşruiyet ölçüsü kılındığı *objektivist* bir ahlak teorisi olarak kendini göstermiştir¹⁰⁸.

Diğer yandan bir temel erek olarak mutluluğun ortaya konulması, faydacılığın mutluluğa dönük diğer tüm şeylerin değerlendirilmesi problemini ortaya çıkarır. Faydacılıkta *ahlaki değer*, belli hal, eylem, duygu veya olgulara (onların sonuçları değerlendirmeye alınarak, fayda ilkesine referans ile) yapılan yüklemelerdir. Eylem ve davranışların tercihinde veya tasvibinde onların değerlilikleri rol oynar. Değer ise, Mill’e göre, temelde haz ve acı duyguları ile, tecrübelerle bağlı olarak, psikolojik yasalara göre belirlenebilir¹⁰⁹.

Değer teorilerinde, ahlaki değerler ile alakalı olarak, sübjektif/objektif, kesin/şartlı, aslî/talî gibi pek çok sınıflandırma yapılmıştır. Faydacılığın mutlulukçu ahlak öğretileri içerisinde değerlendirilmesi ve mutluluğu temel erek kabul etmesi, mutluluğun aslî bir değer olarak kabul edildiğini gösterir. Çünkü sadece kendisi için arzu edilen “kendinde amaçlar” aslî değerleri tanımlar. Aslî değer olan Mutluluk için

toplumsallık (yurttaşlık erdemi) iken (ki burada hazcılar ayrı bir konumdadır), ortaçağda bu, ilahi buyruğa göre biçimlenmiş teolojik bir karakter kazanır. Yeniçağ ile birlikte ise temele konulan doğruluk ölçütleri iyice farklılaşmıştır. Mutlulukçu etik ortaçağda dini kaynakları nedeniyle dünya ve ahiret mutluluğuna yönelikken, yeniçağda dinden bağımsızlaşarak dünyevi bir nitelik kazanmıştır. Bkz. Osman Elmalı, **George Edward Moore’da Etik**, Arı Sanat Yay., 2007, İstanbul, s.10. Faydacılığın haz ve acı üzerinden psikolojik bir temelle ele alınması ahlakın dünyaya indirgenmişliğinin bir diğer boyutudur. Scarre, **Utilitarianism**, s.25

¹⁰⁷ Bu yüzden William Frankena, faydacılığı *etik evrenselci* bir teori olarak adlandırır ve sadece bireysel mutluluğunun istenmesi anlamındaki *Etik Bencilik*’ten ayırır. Bkz. Frankena, **Etik**, s.39.

¹⁰⁸ Scarre, **Utilitarianism**, s. 6-10; Joel Feinberg, **Problems at the Roots of Law: Essays in Legal and Political Theory**, New York, Oxford University Press, 2003, s.149. Bentham’ın Hume’cu sempati ve antipati ilkelerine karşı durması faydacılığındaki objektivist tonu gösterir. Ona göre, fayda ilkesini temel olarak kabul etmeyen ve yalnızca sempati ve antipati ilkelerine göre yapılan ahlaki değer-biçişler, öznel değerlendirmelerden ve kişisel beğenilerden asla öteye geçemeyecektir. Bu yüzden fayda ilkesi düşüncesinden kopuk biçimde tek başlarına ele alınan ve benimsenen sempati ve antipatiler, değişmez ve güvenilir rehberler değildir. Bkz. Bentham, **Yasamannın İlkeleri**, s. 8-13. Ayrıca Plamenatz da objektivizm çerçevesinde Hume ile Bentham’ın ve haleflerinin arasındaki farklılığı belirtir. Aktarımına göre faydacılar iki biçimde sınıflandırılmaktadır: Birinci sınıfta, ahlakın kriterinin objektif olduğunu söyleyenler vardır. İkinci sınıfta ise eylemlerin, onlar üzerinde düşünen insanların çoğu yahut hepsi tarafından tasvip edilmesine veya edilmemesine göre doğru veya yanlış olacağını iddia edenler vardır. Hume açık bir biçimde ikinci sınıftadır. Bentham ve onun halefleri ise ilk sınıfa dâhildir. Bununla birlikte Plamenatz söz konusu sınıflandırmanın yeterliliği noktasında şüphelerini de ilave eder. Bkz. Plamenatz, **The English Utilitarians**, s.7.

¹⁰⁹ Donner, Fumerton, **Mill**, s.19.

çalışmak, göç etmek veya para kazanmak ise söz konusu girişilen aktivitelerin *talî değer* olduklarını gösterir¹¹⁰. *Sorun*, özgürlüğün veya erdemli olmanın mutluluk için istenip istenmeyeceği noktasında doğmaktadır. Bu soruna dönük olarak Mill felsefesinde şöyle bir açıklama bulunmaktadır: Mutluluk faydacılığın temel ereği ise onun “*temel aslî değeri*” söz konusudur. Özgürlük kendisi için istenen aslî bir değerdir ama onu mutluluk için de arzulanması mümkündür. Ancak bu, özgürlüğü, spor yapmak veya taşınmak gibi alelâde bir aktivite ve talî değer niteliğine indirgemez ve onun aslî değerini etkilemez, çünkü onlardan farklı olarak kendisi için de arzu edilebilirdir¹¹¹. O, *temel aslî değere* yönelik “*aracı*” bir *aslî değer* olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla bu “*temelci (foundationalist) yaklaşım*”, ahlaki değerleri, temel aslî değer (mutluluk), ‘aracı’ aslî değerler (örn. özgürlük, erdem) ve talî değerler (örn. para kazanmak, spor yapmak, tatile çıkmak, şiir okumak) olarak üçe ayırmaktadır. Mill, “*Bentham*” makalesinde bu görüşe tamamen uygun bir açıklamada bulunur:

Biz, fayda, yahut mutluluğu, çeşitli ikincil erekların ara birim olarak araçlığı olmadıkça, araştırılması çok fazla karmaşık ve belirsiz bir erek olarak görüyoruz; ki bu hususta, esas standartları noktasında farklılaşan kişiler arasında mutabakata varılabilir, hatta sıklıkla da varılır¹¹².

Bu esas standartlarda kişiler arasında denklik olmaması, bizatihi insanın doğası ve düşünce dünyası açısından farklılıkları içinde barındıran, karmaşık bir varlık olmasından kaynaklanır. Kimine göre, mutluluğa giden yol, iktidardan, zenginlikten, kimine göreyse özgürlükten yahut erdemden geçer. Bentham tüm bunları indirgemeci bir insan doğası tasavvuru ile birlikte haz başlığında toplama yanlısına düşmüştür¹¹³. Ancak Mill’e göre, kişilere mahsus mutluluk idrakleri ikincil ereklar üzerinden şekillenmektedir. İkincil erekların bireyler arası ilişkilerde olası çatışma hallerinde ise, çatışmanın çözülmesinde yine tek çözüm ilkesi olan fayda ilkesi dikkate alınacaktır¹¹⁴.

Mill, temel aslî değer olarak gördüğü mutluluğa aracı olarak düşünülebilecek olan diğer asli değerler, yani kendinde gayelerin (örn. Erdem), insan idrakinde

¹¹⁰ Tartışma için bkz. Başdemir, **Liberalizm: Ahlaki Temeller**, s.125-6.

¹¹¹ Karş. Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, s.131-2.

¹¹² Mill, “*Bentham*”, s.110

¹¹³ Değerlendirme için Bkz. Berlin, “*John Stuart Mill and The End of Life*”, s.226.

¹¹⁴ Fitzpatrick, **John Stuart Mill’s Political Philosophy**, s.111.

mutluluğun bir bileşeni olarak düşünölmeye meylettiğini ve doğrudan mutluluğa dönük bir çağrışım ürettiğini ileri sürer¹¹⁵. Mill'in deyimiyle bunlar, "araç olmanın yanında, hem de amacın bir kısmı olmak bakımından arzulananlardır, arzulananlardır"¹¹⁶. Bu yüzdendir ki, erdem, "kendinde iyi" olarak düşünölmeye de müsait hale gelir. Erdemin mutluluk ile alakalı olduğu çağrışımı oluştukça erdem başka bir değere ulaşma araçsal olarak değil kendisi için arzu edilen bir değere ulaşır. Mill, çıkarsız izlenen erdemin bu yönde değerlendirilmesinin neticede başkalarına zarar verici olmadığını dolayısıyla erdemciliğin faydacı öğretiyi geçersiz kılma manasına gelmediğini zikreder. Sorun olan ise, yine çağrışım yoluyla para kazanma tutkusu, iktidar yahut başarı arzusu gibi diğer tutku ve arzuların kendinde gaye olarak takibi bilincinin oluşmasındadır¹¹⁷. Bunlar çıkarsız bir şekilde takip edilebilecek erdemden farklı olarak genel mutluluk idealine zarar getirebilecek mahiyette motifler meydana getirirler, ki çıkarsız takipleri de zaten mümkün değildir¹¹⁸.

İlaveten belirtmek yerinde olacaktır ki, aksiyoloji açısından, deontolojik ahlak teorileri, sabit ve genel-geçer ahlaki değer teorisini ve dolayısıyla da ahlaki değer yargılarının metafizik bir temele dayanmasının zorunluluğunu savunurken, faydacılık gibi sonuçsalcı ahlak teorileri ahlakın pratik bir sorun olduğunu vurgulayan geleneği takip eder. Dolayısıyla faydacı ahlaki değerde ve değerlendirmelerde sübjektif ve hipotetik unsurlar ağırlıktadır.

¹¹⁵ Mill, "Utilitarianism", s.236 [ch.IV, par.7].

¹¹⁶ Mill, "Utilitarianism", s.235 [ch.IV, par.5].

¹¹⁷ Mutluluğun soyut bir düşünce değil parçalı (parçaları ve bileşimleri) olan bir bütün olduğuna dair Mill'in görüşü daha evvel dile getirilmişti. Bkz. yuk., s.64-9. Mill faydacılığın erdeme bakışı bahsinde, erdemin mutluluğun bir bileşeni olmaya elverişli olduğunu dile getirir, onun orijinal ve doğal bir bileşen olduğunu değil. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.235 [ch.IV, par.5], Yani bileşen telakkisi farklı unsurları da içine alabilir. Mutluluğun parçalı yapısı içine zenginliği, gücü ve başarıyı da alabilir ve aksiyolojik tutumlar bir çağrışım meselesi olduğundan insanların değer gördükleri arasında faydacı öğretiye uygun olmayan motif kaynaklarını da almaları olasıdır.

¹¹⁸ Mill, "Utilitarianism", s.236-7 [ch.IV, par.7].

b. Değer Taşıyıcılar: Eylemler ve Kurallar (Eylem Faydacılığı-Kural Faydacılığı Ayrımı)

“Temel Aslî”, “Aslî” ve “Talî” gibi ilkeler bazında farklı değer sınıflandırmaları konuyu kavramak için önemliyken özünde pratiğe dönük olan bir ahlak felsefesinde talî değerlerin *taşıyıcıları* da ayrıca önem ihtiva eder. Ki bu husus çerçevesinde faydacılık farklı sınıflara da bölünmüştür. Bunların en önemli ikisi *Eylem Faydacılığı* ve *Kural Faydacılığı*’dır. Eylem faydacılığında değer taşıyıcıları, (sonuçları itibariyle mutluluğu sağlayacak olan) tek tek eylemler iken, kural faydacılığında bu eylemlere yön veren kurallara değer yüklenmektedir. Yani mesele, eylemler üzerinden mi bir ahlaki değerlendirme yapılacağı, yoksa kurallar üzerinden mi yapılacağıdır. Bunlar, asli değerlere erişim açısından doğru yahut yanlış, iyi ya da kötü değerdedir.

(1) Eylem Faydacılığı (Act-Utilitarianism)

Eylem Faydacılığı (Act-Utilitarianism) olarak izah edilen faydacılık, kişinin bir durumda yapabilmesi muhtemel alternatif eylemlerinden hangisinin, evrende, kötüye kıyasla en büyük oranda iyiyi üreteceği yahut üretmesinin muhtemel olduğu ile ilgilenir. Dolayısıyla öncelikle ahlaki değerlendirme için değerlendirmeye konu olarak bir *eylem* odaklanılır. Bu değerlendirme ise *tekil* ve *duruma bağlı* (situational) bir perspektiften ilerler. Tekil bir perspektifi olmasından kasıt, eylem faydacısının bir eylemde bulunmadan evvel “*herkes* böyle bir *durumda*, bu tür bir *eylemde* bulunursa, genelde kötüye kıyasla iyiliğin durumu ne olur?” sorusunu değil, “*ben* böyle bir *durumda*, bu tür bir *eylemde* bulunursam, genelde kötüye kıyasla iyiliğin durumu ne olur?” sorusunu sormasıdır. Yani ahlaki değerlendirme, kendi eylemime ve benim yapıyor olmama, dolayısıyla özne açısından bir genelliğe değil, tekilliğe yöneliktir. Ayrıca söz konusu eylemi değerlendirmede o anlık koşullar dikkate alınır¹¹⁹. Bu, “*Durum Etiği*” olarak da isimlendirilmiştir: “Bir eylem, verili koşullar altında, ancak ve ancak öznenin onun yerine yapabileceği daha faydalı başka

¹¹⁹ Frankena, **Etik**, s.73.

bir eylem yoksa doğrudur.” Bu, eylem faydacılığının temel formülasyonudur. *Sonuçsalcı* ve *teleolojiktir*, aynı zamanda *hedonist* bir eğilim içerdiği de söylenebilir. Bir eylemin normatif ahlak açısından statüsünü, alternatiflerinin yol açacağı acı ve hazzı kıyasla ne kadar hazzı ve acıya yol açacağına dayalı hale getirmektedir¹²⁰.

Yani ahlaki değerin belirlenmesinde hareket noktası *eylemdir*. Bununla birlikte, eylem faydacılığı hatalı bir biçimde Bentham’ın “*en fazla sayıdaki insanın (mümkün olan) en büyük mutluluğu*” ilkesi ile özdeşleştirilmektedir ve eylemin neticesi itibarıyla değerlendirilmesine böyle bir koşul öngörülmektedir¹²¹. Ancak Bentham’ın pozisyonu, sosyal bir amacın eklemlenmiş olduğu bir eylem faydacılığına uygundur, sadece mutluluğun çoklaştırılması (maximizing) değil, bunun mümkün olduğunca çok sayıya dağıtılması (distribution) da mevzu bahistir. Örneğin bir haz hesaplamasında, bir eylemin toplamda 4 kişiye aynı yoğunlukta ve etkide, kişi başına 100 birim haz verdiğini ve hiç acı vermediğini düşünelim. Böylece bu eylemin toplam hazzı (4×100) 400 birimdir. Söz konusu eyleme alternatif olan bir diğer eylem ise toplam 150 kişiye, aynı etki ve yoğunlukta, kişi başına 2 birimden toplamda (150×2) 300 birim haz vermekte ve hiç acı vermemektedir. Bu durumda hangi eylem tercih edilecektir? Eğer “*en fazla sayıda insan*” klozu devreye girerse *ceteris paribus* ikinci eylemin tercihi doğru olacaktır, ki Bentham’ın fayda ilkesi (principle of utility) tabirine ilaveten bununla “en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu”nun kastedilmiş olduğu açıklamasını ilave etmesi, sunulan örnekteki gibi bir durumda olası yanlış anlaşılımları engellemek amaçlı olmuştur¹²².

¹²⁰ Feldman, **Etik Nedir?**, s.47.

¹²¹ Cevizci, **Etik Giriş**, s.193.

¹²² Bentham fayda ilkesi ile başladığı ana ilkenin isimlendirilmesinde daha sonradan bazı değişikliklere gitmiştir. Zira faydanın soyutluğu nedeniyle, kastedilenin daha da netleştirilmesi ihtiyacını hissetmiş, “en büyük sayının en büyük mutluluğu” ifadesini daha sıklıkla kullanmıştır. Bkz. Bentham, **Principles**, s. 2, (Bentham’ın 1822 tarihli dipnotu); Bentham notunda gerekçe olarak, fayda (*utility*) kavramının tek başına, mutluluk (*happiness/felicity*), haz ve acı düşüncelerine açıkça işarette bulunmadığını, ayrıca etkilenen insanlar olarak *sayı* hususunda da herhangi bir ifade içermediğini belirtir. Ayrıca bkz. Güriz, **Faydacı Teoriye göre Ahlak ve Hukuk**, s. 46; John Hill Burton, “Introduction to the Study of the Works of Jeremy Bentham”, in **Works of Jeremy Bentham**, vol.1, (ed. John Bowring), New York, Russell and Russell Inc., 1962, s.17-8.

(2) Kural Faydacılığı (Rule-Utilitarianism)

Kural Faydacılığı (Rule-Utilitarianism) olarak ortaya çıkan diğer bir faydacı anlayışta ise¹²³, klasik eyleme dayalı faydacı anlayıştan farklı olarak, tekil eylemler doğrudan fayda ilkesine referans ile düzenlenmez ve buna göre eylem alternatiflerine değer biçilmez. Bu noktada eylem faydacılarınca dışlanan şu soru tekrar gündeme getirilir: “herkes böyle bir *durumda*, bu tür bir *eylemde* bulunursa, genelde kötüye kıyasla iyiliğin durumu ne olur?” Buna göre, bazı genel kurallara göre davranışlara değer biçilir ve onlar tercih edilir. Bu kurallar ise meşruiyetlerini en temel olarak fayda ilkesinden alırlar. *Dolaylı olarak* da fayda ilkesi ile tercihler arasında ara konumda yer alan ikincil kuralların (Mill’in tabiriyle ikincil prensiplerin) ahlaki değerleri mevzu bahis olacaktır. Ancak deontolojik teorilerdeki gibi, bu kurallara “doğası gereği (*intrinsic*) doğru” varlıklar olarak bakılmaz; onlar işaret edicidir, hatırlatıcıdır, klâvuzdur (*aides-mémoire*) ve geçerlilikleri, değerlilikleri fayda ilkesine bağlıdır¹²⁴.

Örneğin ticari bir sistemin düzgün (dolayısıyla herkesin faydasına olacak bir şekilde) işleyişi açısından, bu sistemin içindeki aktörlerin verdikleri sözlerde durmaları gerektiği kuralının fayda ilkesine göre değer ifade ettiğinden ve bu kurallara *prima facie* bir güvenle hareket edilmesi gerektiğinden kural faydacıları namına söz edilebilir. Bu tip bir hareket ediş, ahlaki aktörleri tekil eylemlerin her vakada tek tek değerlendirilmesi zorluğundan (ve hatta -görece- olanaksızlığından) kurtarır. Geneli içeren bir tecrübe birikimiyle faydalılıkları test edilmiş olan bu tip kurallara *prima facie* bir güvenle harekete geçme, kural faydacılarına göre daha gelişkin, olanaklı ve uygulanabilir bir sistem teminini sağlar. Diğer bir deyişle kurallara uymanın meziyeti, mutluluk hesaplayıcısı olması gerekmesine rağmen

¹²³ Kural Faydacılığı’nın başlıca temsilcileri, yakın dönem filozoflarından R. M. Hare ve Richard Brand’tır. David Hume, fayda sağlayan alışkanlıkların kurallaştığı ile ilgili argümanı gereğince bu akıma etki etmiştir. Yine J.S.Mill’in de kuralların (kendi ifadesiyle, ikincil prensiplerin) faydacılıktaki önemi üzerinde durması, onun kural faydacılığının öncülerinden biri değerlendirilmesine sebep teşkil etmiştir.

¹²⁴ Bkz. Scarre, **Utilitarianism**, s.14. Bu noktada kural faydacılığının iki ana damara bölündüğü zikredilmektedir. Bunlardan birincisi olan İdeal Kural-Faydacılığına göre, genel olarak uygulandığında faydanın maksimizasyonunu sağlayan kurallara göre davranılmalıdır. Diğeri ise Aktüel Kural-Faydacılığı olup, buna göre, içinde yaşanılan toplumda faydayı maksimize ettiği genel olarak kabul edilen kurallara riayet edilmesi gereklidir ki bu anlayışa bir nevi tutuculuk olduğu gerekçesiyle eleştiriler yöneltilmiştir. Bkz. Simmonds, **Central Issues in Jurisprudence**, s. 35-36.

kanun koyucunun elinde bulunmayan kolektif bilgelik kurallarda tecessüm ettiği fikrine dayanır¹²⁵.

Bentham'ın eylem faydacısı olduğu konusunda bir görüş birliği söz konusudur. Ancak Mill'in eylem ve kural faydacılığı açısından konumu tartışmalıdır¹²⁶. Birçok yazar, Mill'in moral kuralların önemi üzerinde yoğunlaştığı, dolayısıyla bir kural faydacı olduğu iddiasında bulunmuştur¹²⁷. Mill'in kuralların (yani kendi deyimiyle, temel ahlak ilkesi olan Fayda İlkesi dışındaki, *ikincil prensiplerin*) ahlaki açıdan önemini yadsımadığının eserlerinde pek çok kanıtı söz konusudur.

Ahlakın esaslı ilkesi olarak hangi ahlak ilkesini kabul edersek edelim, uygulamalarda ikici derecede bir takım ilkeler gereklidir... Bu ikincil ilkelerin mevcut olmadığını ciddi biçimde iddia etmek, geçmişte ve şimdide insanlığın yaşam tecrübelerinden hiçbir genel sonuç çıkarmadığını iddia etmek demektir; ve bence bu, felsefe tartışmalarında hiç düşülmeyecek kadar saçma bir hataya düşmek anlamına gelir¹²⁸.

İnsanlar, fayda üzerinde bir ahlak ilkesi olarak birleştiklerinde, onların faydalı olan üzerinde bir şekilde mutabakata varmayacaklarını ve de bunu gençliğe öğretmeyeceklerini, hatta hukuk ve kamuoyu aracılığıyla dayatmayacaklarını söylemek saçma olur.¹²⁹

Mill'e göre, bu dayatım kurallar vasıtasıyla yürür. Söz konusu ikincil prensiplere göre davranmak, hiçbir prensibin olmamasından iyidir. Bunların olmayışı, tüm ihtimalleri ahlaki eyleyenin manevralarına bırakır. Bu ise, Mill'e göre, başıboş bir bilgicilikten (sophistry) başka bir şeye yaramaz. Oysa ki bireysel çıkarların, en temel olanlarının da dâhil, güvenliği kamusal kuralların varlığına

¹²⁵ Kurallar yönünde gelişen bu faydacı eğilimin karşısında konumlandırılan ve *Pür-Eylem Faydacılığı* olarak zikredilen düşünceye göre ise, deneyimlerden doğan genelleştirmeler ve kuralların ahlaki değerlendirmede hiçbir ehemmiyeti bulunmamaktadır. Buna göre, tüm eylemler verili koşullara göre toplam iyiliği üretmesi açısından her seferinde yeni baştan hesaplanmalıdır. Bkz. Frankena, **Etik**, s.74. Ayrıca bkz. Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.225.

¹²⁶ Frankena, **Etik**, s.74; Roger Crisp gibi bazı yazarlar Mill'i eylem-faydacısı olarak değerlendirirken, bazıları onu kural-faydacılığına daha yakın bulur. Henry West gibi bazı yazarlar ise bu iki eğilimin de Mill'de olduğunu düşünmektedirler. Bkz. West, **An Introduction**, s.75, 84.

¹²⁷ Urmson, "The Interpretation of the Moral Philosophy of J. S. Mill", s.17; Lyons, **Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory**, s.74-5; Fitzpatrick, **John Stuart Mill's Political Philosophy**, s.86, 91.

¹²⁸ Mill, "Utilitarianism", s.225 [ch.II, par.24; **Faydacılık**, s.44-5].

¹²⁹ Mill, "Utilitarianism", s.224 [ch.II, par.24]

bağlıdır¹³⁰. Ki zaten hiçbir ikincil ilkenin konusuna girmeyen bir ahlaki sorun da yoktur; her sorun mutlaka en azından bir ikincil ilkenin konusuna girer. Birden fazla ikincil ilkenin konusuna girmesi durumunda ise ikincil ilkeler arasındaki olası çatışma halleri fayda ilkesine göre çözülebilir¹³¹. Yani kuralların test edicisi fayda ilkesidir.

Ancak Mill'in nazarında bu ikincil ilkeler, yani kurallar, mutlak değildir. Ayrıca, söz konusu kuralların izlenmesi gereken haller dışında, kuralların olmadığı yahut faydasız kaldığı, dolayısıyla doğrudan eylemlerin fayda ilkesine göre sınanmasını gerektirecek durumlar da vardır¹³². Dolayısıyla Mill, kuralların önemine dikkat çekerken, eylem faydacılığını ve eylemlerin değerlendirilmesi izleğini terk etmemiştir.

3. Faydacılığa İçkin Nitelikler: Hesaplama, Mukayese ve Azamileştirme

Ahlaki değerlerin birbirleriyle mukayesesi, somut duruma göre birbirlerine yeğlenmesi faydacılığın doğasında vardır¹³³. Mukayese ve yeğlemede ilke “en çok sayıda en büyük mutluluk” yani fayda ilkesidir. Büyüklük-küçüklük, çokluk-azlık ise nicel ifadelerdir. Yani faydacılık mutlulukların/elemlerin ve bir anlamda bunların ölçütleri mahiyetindeki hazların ve acıların ölçülebilirliği fikri üzerine kuruludur¹³⁴. Öyleyse her eylemin öncesinde onun muhtemel sonuçlarının hesaplanabilirliğinin gerçeklikte payı nedir? Mill buna “Peki her yapıp etmeden evvel İncil’e açılıp bakılıyor mu?” diye cevap verir. Yani deneyimlerimiz bu tahminleri yapabilmemize olanak sağlar, çoğu zaman da bu hemen mümkün olur. Ayrıca geçmiş deneyimlerin bünye bulduğu yerleşik kurallar da -sabit ve mutlak olmamakla birlikte- yol gösterici vasıftadırlar¹³⁵. Mill başka bir yazısında ise şöyle yazar;

Bir eylemin sonuçlarından bazıları rastlantısaldir (accidental); diğerleri ise evrenin bilinen yasalarına göre onun doğal sonucudur. İlki, çoğunlukla öngörülemez; fakat

¹³⁰ Mill, “Whewell on Moral Philosophy”, **C.W.10**, s.192.

¹³¹ Mill, “Utilitarianism”, s.225-6 [ch.II, par.25; **Faydacılık**, s.45-6].

¹³² Bkz. West, **An Introduction**, s.90.

¹³³ Başdemir, **a.g.e.**, s.230.

¹³⁴ Cevizci, **Etîfe Giriş**, s. 203; Gürler, **Ahlak ve Adalet**, s.48.

¹³⁵ Mill, “Utilitarianism”, s.224 [ch.II, par.24; **Faydacılık**, s.42-3].

insanın yaşam sürecinin bütünü ikincisine göre [bilinen yasalara göre öngörülebilirliğin üzerinde] temellenmiştir¹³⁶.

Tüm bunlar, onun ahlaka dair olan her şeyi, sosyal bilimlere biçtiği tıdolojik (eğilimbilimsel) özelliğin içinde düşündüğünü gösterir. Ki eylemlerin ahlaken doğruluğunu ve yanlışlığını, mutluluk yahut tersini üretme eğilimine göre tanımladığı klasik cümlesi de yine her şeyi eğilim üzerinden kavradığının göstergesidir:

Fayda yahut ‘En Büyük Mutluluk İlkesi’ni ahlakın temeli olarak kabul eden itikat, eylemleri, mutluluğu artırma *eğiliminde* (*tend to promote*) oldukları oranda doğru, mutluluğun zıddını ürettikleri nispette ise yanlış addeder¹³⁷.

Bunların dışında Benthamcılarca, hesaplamanın, bir metot olarak zaman ve mekandan bağışık yani *evrensel* olduğu iddia edilir. Ancak her bireysel eylem çeşidinin doğruluğunu ya da yanlışlığını tayin etme anlamında bir evrensellikten bahsedilemez, somut olaya özgün sonuçlar çıkabilir¹³⁸. Hesaplama, her rasyonel eylemin genel bir özelliğidir; hem bireyler hem de yönetici akıl için cariliği söz konusudur¹³⁹. Bununla birlikte doğruya ve iyiye gitme olasılığını arttırabilmek için haz ve acıların sınıflandırılması ve hesaplama ölçütlerinin tespit edilmesi gerekir. Bentham’ın nesnel bir ahlak bilimi tasarlamasını zorunlu kılan da budur. Bir eylemin doğuracağı haz ve acıları tartmayı bilen, gelecekte gerçekleşecek daha büyük ve uzun vadeli hazlar için küçük ve geçici hazlardan vazgeçebilen kişi mutluluğa rastlantısal değil, rasyonel biçimde ulaşmış olur¹⁴⁰.

Hesaplayıcılık, İngiliz düşüncesinde uzun geçmişi olan ve çok fazla üzerinde durulan bir meseledir. Plamenatz’ın tabiriyle, Hobbes ile Bentham’da bir erdemden bahsedilecek ise, bu, çok iyi hesap yapabilmedir¹⁴¹. Zira Bentham, faydacılığa karşı yöneltmiş olan klasik itirazlardan biri olan, faydacılık ile erdemin örtüşmediği çünkü erdemin ödevlerimiz uğruna çıkarlarımızın terk edilmesi anlamına geldiği düşüncesine karşı yanıt verir. Ona göre, erdem, daha küçük bir menfaatin daha

¹³⁶ Mill, “Sedgwick’s Discourse”, **C.W.10**, s.63.

¹³⁷ Mill, “Utilitarianism”, s.210 [ch.II, par.2; **Faydacılık**, s.15].

¹³⁸ J. G. Riddall, **Jurisprudence**, New York, Oxford University Press, 2006, s. 159.

¹³⁹ Riddall, **Jurisprudence**, s. 156; Özkurt, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁴⁰ Akarsu, **Mutluluk Ahlakı**, s. 169

¹⁴¹ Plamenatz, **The English Utilitarians**, s.12

büyüküne, anlık olanın daimi olana, şüpheli olanın ise kesin olana feda edilmesi anlamına gelir¹⁴².

Ayrıca Bentham’a göre, memnuniyet, mutluluk, tatmin ve sevinç gibi olumlu hallerin adeta birimi mahiyetindeki hazlar, mukayeseye elverişli duygu durumlarını oluştururlar. Faydacı geleneğin öncülerinden Hume’un hazlar hususunda, halk güruhunun aldığı değil uygar insanın aldığı hazları önemsemesi gibi seçici ve seçkinci tutum Bentham faydacılığında yoktur. Bentham, radikal görüşleri besleyen politik ve sosyal reformcu yönüyle de, faydacılığa seçkinci bir yön vermeyi değil, bilakis evrensel-eşitlikçi ve objektif bir yön vermeyi yeğlemiştir. Bentham açısından, bir çocuk oyunu da bir şiir kadar iyidir, hiçbir haz diğerinden niteliksel olarak üstün olmadığı için öncelikliliği söz konusu değildir¹⁴³. Dolayısıyla hazlar ve faydalar arasında niceliksel bir hesap ve mukayese söz konusudur ve Bentham tüm bunları parasal bir dile çevirir¹⁴⁴. Mill’de ise bu eşitlikçi yön, yeniden bir tür seçkinciliğe doğru evrilmiştir. Bu, onun nitelik açısından üstün hazların olduğu, bunların insan onurundan doğduğunu ve uzun vadeli iyi sonuç doğurduğunu, ayrıca ahlaki eyleyenin yetkinleşmesi ölçüsünde niteliksel hazların daha iyi anlaşılıp takip edileceğini iddia eden cümlelerinden gayet açık şekilde anlaşılabilir. Dolayısıyla hazlar arasında niceliksel değil aynı zamanda niteliksel bir mukayese de söz konusudur.

Azamileştiricilik klasik faydacılığın genel karakteristiklerinden biridir. Bununla kast olunan “mutluluğun en fazlalaştırılması”, Bentham’da çok açık şekilde görülmektedir. Mill’in konumu ise tartışmalıdır¹⁴⁵. Ayrıca bazı faydacı kuramlarda hazzın yahut mutluluğun en çoğaltılması yerine acının en azaltılması gibi tersine

¹⁴² Bentham, **Yasamanın İlkeleri**, s. 20.

¹⁴³ Billington, **Felsefeyi Yaşamak**, s.181; Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.216.

¹⁴⁴ Bu açıdan Bentham Hume’u yaklaşımdan da ayırır. Bentham mukayese ölçüsünü objektif bir birime, yani paraya endekslerken, Hume mukayese ölçüsünü tercih üstünlüğüne ve psikolojiye yükler, bu yüzden Bentham’a göre sübjektiflik çukuruna düşmüştür. Bkz. Korkut, “Temel Hak ve Özgürlüklerin Bir Sınırlama Nedeni Olarak Kamu Yararı Kavramı”, s.81. Mill’in bu açıdan Hume’a yakın olduğu söylenebilir.

¹⁴⁵ Fred Berger ve onunla paralel görüşteki pek çok yorumcu Mill’i azamileştirmeci bir faydacı olarak görmez. Berger’e göre, bunun sebebi Mill’in, bir ayrım olarak, insanın sadece kendisini ilgilendiren (*self-regarding*) eylem alanını başkalarını ilgilendiren (*other-regarding*) eylem alanından ayırmasıdır. Bunun olağan sonucu ise söz konusu *self-regarding* eylemlerin cezalandırılmaya ve düzenlenmeye konu olamaması nedeniyle ahlaki doğru-yanlış da önkoşul olamayacağı, dolayısıyla da toplamı ilgilendiren bir azamileştirme meselesini ilgilendirmediğidir. Bkz. Firtzpatrick, **John Stuart Mill’s Political Philosophy**, s.54.

(negatif) bir tutum benimsenmiştir. Özellikle Karl Polanyi tarafından vurgulanan bu negatif faydacılıkta, kamusal politikaların “hazzı en çoğalt” değil, “acıyı en azalt” ilkesini takip etmesi gerektiği vurgulanmıştır. İyilikleri arttırma yerine kötülükleri engelleme üzerinden biçimlenen *negatif faydacılığın*, Mill tarafından da bir şekilde kabulü söz konusudur¹⁴⁶. Ancak bu bakış açısının, Mill’inki ile bir noktada uyuşsa da, Klasik Faydacılığa asli görüntüsünü veren fikriyat olduğu söylenemez. Negatif Faydacılık olarak isimlendirilen bu yaklaşıma gayet yakın bir ayrım daha yapılmıştır. John R. Fitzpatrick ve Rem B. Edwards tarafından Mill’i de nitelemek bağlamında yapılan bu tespit *minimalist etik* yaklaşım olarak isimlendirilir. Buna göre, kural ve eylem faydacılıkları özleri itibariyle azamileştiricidir. Minimalist etik ise bunun tersi bir izleği takip eder. Urmson’un da içlerinde bulunduğu bu yazarlar, Mill’i, seleflerinin tersine, minimalist bir faydacı olarak değerlendirirler. Tekil bireyden tüm toplumu ilgilendirecek mükemmel karar ve tercihler beklenemez, bu yüzden etiği aşırıcılığa (*moral extremism*) döndürecek tasarımların manası yoktur. Bu yorumlara göre, Mill, tekil ahlaki eylemler ile toplam refahın azamileştirilemeyeceği gerçeğini görmüştür. O yüzden bu tip ahlaki eylemlerin ancak kamusal derecede iyilik bahsedebilen (devlet gibi) konumdakilerin istisnai eylemleri ile mümkün olduğunu belirtmiştir¹⁴⁷. Diğer her halde önemli olan, bireysel fayda ekseninde tercihlerde bulunmakla birlikte, aynı esnada en azından diğer kimselere zarar vermemeye dönük, yani toplam mutluluğu azaltmamaya dönük tercihlerde bulunmaktır. Yani mesele, negatif faydacılıkta olduğu gibi toplam iyiliği arttırmak değil, azaltmamış olmaktır. Bunun için önemli olan (şematize edecek olursak);

- (i) diğer kimselere zarar vermemek (harm-principle),
- (ii) ve onların kendi yaşam yollarını belirleyebilmelerindeki asgari olanaklarına (özgürlük, güvenlik, temel eğitim ve sağlık vs.) halel getirmemektir.

¹⁴⁶ Mill, arzulanabilir bir hayatın, sıkıntılardan ve çeşitli musibetlerden kurtularak, bunlara karşı mücadele edilerek elde edilebileceğini söyler. Bu acı kaynaklarının tümünün tüketilmesinin mümkün olmamasına rağmen, birçoğunda tedavinin mümkün olduğunu belirtir. Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.216 [ch.II, par.14; **Faydacılık**, s.28]; Bu tip negatif bir faydacılığın ilk izleri, Epikür’ün durağan (katastematic) hazzılığında görülebilir. Aristippus’ta devinimlilik ile ilişkilendirilen hazzı (*kinetic pleasure*), Epikür durağanlılık (*katastematic pleasure*) ile ilişkilendirir. Bu yüzden sarsılmazlık ve acının olmaması hali gibi durgunluk hazlarını Epikür daha önde hazlar olarak görür.

¹⁴⁷ Mill, “Utilitarianism”, s.220; Ayrıca Bkz. Fitzpatrick, **John Sturat Mill’s Political Philosophy**, s.92; Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.87.

Mill'i etik minimalist addeden bu yoruma göre, kişiye ait bir hak da ancak söz konusu koşullardan birine aykırılık ile birlikte çiğnenmiş olur¹⁴⁸.

Faydacılığın *toplamacı* (aggregative) boyutu, bireysele ilişkin haz durumlarının toplamından bir toplumsal esenlik fonksiyonu oluşturma yönelimini ifade eder¹⁴⁹. Ama bunun tespiti nasıl olacaktır? Kamusal bir soruna dair çözümün yahut kamu yararı saikiyle konmaya çalışılan bir yasanın gerçekten *en büyük mutluluk* halini oluşturup oluşturmadığıyla ilgili bireylerin tek tek haz ve acı halleri nasıl öngörülecektir? Salt eylem faydacılığı üzerinden hareket eden bir yasakoyucu, alternatif regülasyonlardan hangisinin en fazla fayda getireceğine dair bir öngörü ile hareket ederse ve buna cevaz olacaksa, güvenli bir tartı mekanizmasının mevcut olmadığı bir ortamda yasa koyucu aşırı serbest bırakılmış olacaktır. Yok eğer, yasakoyucunun, o toplumda oturmuş kuralları dikkate alması gerekli ise, o kurallar yeri geldiğinde maslahata dönük idari eylemlere engel oluşturabilecektir. Ayrıca mevcut kuralların çatışması halinde çözüm, yine yasakoyucunun çatışan kuralların yakın neticeleri üzerinde öngörüsüne binaen yapacağı tercihine kalacaktır. Bu konuda karar verici öznenin yapısının değiştirilmesi, yasamanın temsili bir model üzerinden işler kılınması ve demokratikleştirilmesi de faydanın tespitine dair bir çıkar yol olarak düşünülmüş olabileceği de gayet mümkündür.

¹⁴⁸ Fitzpatrick, **John Sturat Mill's Political Philosophy**, s.92, 98. Edwards ve Fitzpatrick'e göre Mill'in minimalist etiğine şekil veren bu iki şartın yanında bir özellik daha bulunur. Buna göre Mill, diğer kimseler zarar vermeme ve onların asgari yaşam olanaklarına saygı gösterme şartlarına ilaveten, diğer insanlara karşı asgari bir iyilikseverlik gösterilmesini de olumlar. Ancak bu üçüncü özellik "hak" alanına dâhil değildir. İlk ikisi ahlaki yükümlülüklerdir, bu yüzden mukabil hak boyutları da vardır. Üçüncüsü ise ahlaki bir erdemdir. İlk ikisi tam ödev (perfect duty) alanına dâhil iken, üçüncüsü eksik ödev (imperfect duty) alanındadır. Yani Mill iyilikseverliği, alicenaplığı ve süpererogatif eylemleri cesaretlendirir ancak bir ahlaki yüküm konumuna taşımaz. Bkz. Fitzpatrick, **a.g.e.**, s. 96-8.

¹⁴⁹ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.227

4. Bir Ahlak Teorisi ve Yönetim Kuramı Olarak Faydacılık

a. Faydacılığın Ahlaki Boyutu ve Çıkmazları

(1) “İyi”-“Doğru” Sorunu

Faydacılığa ilişkin kolaylıkla netleştirilemeyen bir nokta, ahlaki “iyi” ve “doğru” kavramlarının faydacılıktaki yansışılarıdır. Ahlaki doğruluk, doğru olarak nitelendirilecek eylem yahut davranışlara önsel ilkeleri gerektirir, ki ikincil vasıflı eylem ve davranışların nitelikleri bunlara göre doğru yahut yanlış olsun. Dolayısıyla ahlaki ödev kuramına uygun olan doğruluk formu, ahlaki ödevlere uygun hareketlerin niteliğini gösterir. Faydacılıkta ise davranışlara ve eylemlere doğruluk niteliğini veren tek durum, onların fayda ilkesine uygun oluşlarıdır. Bu ilke de zaten objektif ‘iyi’yi gösterir¹⁵⁰. Mill, *Faydacılık*’ın pek çok yerinde eylemlerin doğruluğundan ve yanlışlığından bahsederken, ilkeye uygun olup olmadıklarını kasteder¹⁵¹.

Dolayısıyla Faydacılık, mantıksal açıdan iyiyi doğru olana önceleyen bir teoridir diye ifade edilir¹⁵². Ancak doğruluk, iyiyi gösteren fayda ilkesine uygunluktur, diğer bir ifadeyle doğruyu ‘iyi’ belirler. Bu yüzden esasında şöyle demek daha uygundur: faydacılık deontolojik kuramlar gibi bir öncelliğe -örneğin bir ödev- yahut *a priori* bir ilkeye bağlı olarak bir ‘doğru’luk sorunu ile uğraşmaz. İyi olan doğru olandır.

Faydacılık, iyiyi de en geniş soyutlama ile çatışma hallerinin bir *uyum* noktasında neticelendirilmesi olarak görür¹⁵³. Faydacı felsefe, bu doğrultuda, çatışmacı ve olumsuz bir insan doğası düşüncesinin bir aksiyom olarak kabulünden başlayarak, toplumsal mutluluğun, gönencin ve düzenin nasıl tesis edileceğinin yollarını çizmeye çalışmıştır. Doğruyu önceleyen deontolojik teorilerden farklı

¹⁵⁰ Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, s.55.

¹⁵¹ Buraya bir not eklemekte fayda vardır: Türkçe tercümede, orijinal metinde *right* ve *wrong* olarak yazılı ifadelerin çoğu, terminolojik olarak çok dikkat edilmesi gerektiği halde, ahlak felsefesinde anlamları çok farklı olan *iyi* ve *kötü* kavramları olarak çevrilmiştir.

¹⁵² Scarre, **Utilitarianism**, s. 10.

¹⁵³ Simmonds, **Central Issues in Jurisprudence**, s. 21.

olarak faydacılık, örneğin bir sözü çiğnemeyi yahut bir kimsenin malının çalınmasını ahlaken doğru olanın ihlali veya ahlak yasalarının çiğnenmesi anlamında *kendinde yanlışlık* (*intrinsic wrongness*) olarak değerlendirmez, neticeleri dolayısıyla beşeri esenliğe olumsuz etkileri olması, bu eylemleri ahlaken yanlış addeder¹⁵⁴. Örneğin bir sözün çiğnenmesi *kendiliğinden* yanlış değildir; fayda ilkesine uygun olmayacaksa yanlış olacaktır. Örneğin, Bentham, bir sözün tutulmasını gerekli kılanın, o sözü tutmanın toplumun çıkarına uygun olması olarak öngörmüştür. Toplumsal sözleşme kuramları da aslında buna, yani faydaya dayanır¹⁵⁵. Mill de keza söze uymayı yine faydacı paradigma içerisinde değerlendirir ve bunun mutlak (absolute) bir yükümlülük doğurmadığını, daha faydalı olan uğruna verilmiş olan sözün bozulmasının faydacı ahlak ve adalet anlayışına ters olmadığını zikreder¹⁵⁶.

Faydacı felsefede iyyinin bir diğery boyutu, onun olgusal gerçeklik üzerinden anlamlandırılmaya uğraşılmasında görölür. Eylem ve davranışları belirleyen ve hatta değeryli kılan, iyi yahut kötü olarak değerylendirilmesine sebep oluşturan şey, haz yahut acı verici olup olmadıklarıdır. İyi ve kötüye dair haz ve acı duyguları üzerinden yapılan bu görüngüsel saptama Hume ile birlikte artık açıklık kazanmış bir hale gelmiştir; bir eylem özel bir biçimde haz yahut acı verici olarak göröldüğünden ötürü ahlaksal açıdan iyi yahut kötü olarak değerylendirilir. Fakat gerek Hume gerekse Mill için, bu duygular -daha evvel de zikredildiğı üzere- basit bir biçimde bedensel tepkimelere indirgenemez, bunlar üzerinden olanaklı hale gelen değerylendirme sürecinin arka planında yer alan görgöl gereklilikler de yadsınamaz. Dolayısıyla faydadan gayrı mutlak ahlaki ilkelerin ehemmiyeti söz konusu değildir.

Fayda ve *İyi* kavramlarının özdeşliği hususunda faydacılığa (ki bunun içine Mill de dâhildir) yönelik iki farklı eleştiri William Frankena ve George Edward Moore tarafından dillendirilmiştir. Frankena'ya göre, fayda ilkesinin temelinde ondan daha köklü bir ilke olan *iyilik ilkesi* yatmaktadır; bu ise ölçüm ve hesap

¹⁵⁴ Scarre, **Utilitarianism**, s. 13.

¹⁵⁵ Söz verme yahut sözleşme, kral ve uyruklarının arasında karşılıklı çıkarlara ve nihayetinde toplamın faydasına dayalı bir ilişkidir. Kral, kendi sınırları içinde hareket etmeli ve uyrukların mutluluğunu gözetmelidir, uyruklar da kral böyle davrandığı müddetçe ona itaat etmelidir. Herkes kendi çıkarlarına ve toplamın faydasına olan bu şartlarda sözünde durmalıdır. Bkz. Jeremy Bentham, **A Fragment on Government**, (Ed. with An Introduction by F. C. Montague), Oxford, Clarendon Press, 1891, s.159-162.

¹⁵⁶ Mill, "Utilitarianism, s.242-3 [ch.V, par.8; **Faydacılık**, s.76].

konusunun dışındadır¹⁵⁷. Moore’a göre ise, “İyi” gibi kavramlar, kompleks ahlak önermelerinin altında yatan ve artık çözümlemeye gidilemeyecek, analiz edilemeyecek olan atomik ifadeleri oluştururlar¹⁵⁸. Mill’in hatası bunu algılayamaması ve “iyi olan istenilen şeydir; istenilen şey, mutluluktur (haz/acının yokluğudur); dolayısıyla iyi, mutluluktur (haz/acının yokluğudur)” biçiminde basit bir çıkarımda bulunmasıdır. Moore ise, “birader, erkek kardeştir” ve “fayda, hazdır” yahut “fayda, iyidir” gibi sinonim verbal açıklamaları analitik felsefede gerçekliğe ulaşma yöntemi olarak benimsememektedir. Çünkü iki taraftaki sinonim sözcükler (yani açıklanan/*analysandum* ile açıklayan/*analysans* sözcükler) aynı anlama gelmediğinde, hatta küçük anlam farklılıkları bile olduğunda, söz konusu kavram analizi doğru olmayacaktır. Örneğin “haz iyidir” önermesi verbal yöntemle analiz edildiğinde varsayılan, hazzın iyiyle sinonim olduğudur. Bu sinonimlikten dolayı da “haz hazdır” önermesi “haz iyidir” önermesine eşit olmalıdır. Oysa ki öyle değildir, “haz iyidir” diyen kişi “haz hazdır” demek istememiştir. Moore’a göre, buna dikkat etmeyip, bilakis tersini yapmalarının nedeni, başkalarını -kendi görüşleri doğrultusunda- bir şekilde ikna etmektir¹⁵⁹. Dolayısıyla, Moore’a göre, Mill’in de diğer faydacılar gibi yapmış olduğu hata, ahlaken atomik kavram olan ‘iyi’nin, doğalcı bir yanılgıyla, psikolojik olguların (haz-acı) oluşturduğu bir dil üzerinden tarif edilmesi yolunu tutmuş olmasından kaynaklanır¹⁶⁰.

(2) “Olan”-“Olması Gereken” Sorunu

Faydacılığa yöneltile en bilindik itiraz, bu teorinin nesnel ve pozitif öncüllerden hareket etme gayreti neticesinde esasında mantıki olmayan bir yol izleyerek olandan olması gerekeni çıkarttığı itirazıdır.

¹⁵⁷ Frankena, **Etik**, s.90.

¹⁵⁸ Bu görüşü söz konusu atomik etik kavramların bilinmesi ile ilgili olarak Moore’un sezgici olduğu yorumlarına sebep olmuştur. Bkz. Cevizci, **Etîğe Giriş**, (2002), s.334-5. Ancak bazı yazarlara göre ise Moore, bu kavramların bilinebileceğini ileri sürerken bunların (sezgi ile yahut başka bir yolla) nasıl bilinebileceğine dair bir iddiada bulunmamıştır. Moore yalnızca, iyi ve kötü gibi etik kavramların herhangi bir koşula bağlanarak belirlenemeyeceğini ya da her hangi bir doğal durum veya fenomenle tanımlanamayacağını savunur. Bkz. Elmalı, **George Edward Moore’da Etik**, s.46-7.

¹⁵⁹ Elmalı, **a.g.e.**, s.30-1.

¹⁶⁰ Elmalı, **a.g.e.**, s. 80-1; Häyry, **Liberal Utilitarianism**, s.60-1.

Ancak bu sorun hususunda faydacılığın, ahlakın pratik yönü üzerinde durduğunu unutmamak gerekir. Bu pratik inşa ise “olan” zeminler üzerinden ampirik biçimde yapılmaya çalışılmıştır. Değer önermeleri ve olgu önermeleri her ne kadar birbirlerinden farklı alanlar oluştursa da; ve değer önermeleri her ne kadar duygular ile alakalı öznellikleri meydana getirirse de; bu değerler üzerine oluşan yargılar kınama, takdir etme, beğenme veya beğenmeme biçimlerinde -ama nihayetinde diğer insanların algılayabileceği şekilde- bir çeşit nesnellığe bürünürler. Böylece ahlak alanında da çalışmaya müsait nesnel zemin pek tabii söz konusudur, yahut en azından faydacılar böyle düşünmüşlerdir. Üstelik tekil ve aktüel olanın, olası tüm nesnellikler üzerinden iyi yahut kötü olarak değerlendirilebilmesinin de bilimsel olarak mümkün olduğu inancını taşımışlardır.

Dolayısıyla faydacı düşünceleri, olandan olması gerekeni ürettikleri biçiminde eleştirmek, ya ezbere bir eleştiridir ya da sadece deontolojik bir bakış açısının üretimi bir eleştirinin getirilmiş olduğu manasını taşır¹⁶¹. Derdi, olandan olması gerekeni elde edebilme olan bir teorinin, buna girdiği için yargılanması acele bir yargılama olur. Kaldı ki, söz konusu teorinin, kati biçimde, *a priori* bir ilkenin kurduğu ahlaki değerler sistemini analitik bir doğruluk zinciri üzerinden işletme derdi de hiç olmamıştır. Bilakis faydacı felsefede, *a priori* vasfının yüklenebileceği olası tek kavram fayda ilkesidir, o da ‘olan’dan kök alır. Tümevarımsal, natüralist ve ampirik kökler ve yöntemlerden, yani ‘olan’dan hareket ederek, onların sonuçları vasıtasıyla, pratik bir ahlak ve yönetim teorisi geliştirme maksadı söz konusudur. Yani ahlaki alanda ileriki adımların atılmasının şu anki sorgulamasını, ahlaki eyleyenlerin önceki adımlarının neticeleri yaptıracaktır.

Öte yandan, Mill’in bilim ve sanat ayrımı da “olan/olması gereken” sorununa verilmiş bir yanıt olarak düşünülebilir. Haz ve acı ekseninde işleyen psikolojik olgulara dayalı olarak ortaya çıkan ahlakilik ve ahlaki iyi ve doğru yargıları, bunların genel tecrübelerle dönüşümü ve toplumda yükümlülükleri oluşturan kurallar haline gelmeleri, *ahlaki açıdan ‘olan’ın* tespitine dair ahlakın bilimsel boyutunun konusuna girerken; buradan bir takım ahlaki ve politik rotalar çizmek, sanat olarak ahlakın alanına girecektir. Yani bu noktada Mill’in Yaşam Sanatı (“Art of Life”) olarak

¹⁶¹ Oysa ki bu çok kere yapılmıştır. Bkz. Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, s.129; Gürbüz, **a.g.e.**, s.120.

oluşturduğu genel çatının altına giren ahlak, politika ve estetik sanatlarının tüm alt başlıklarının, birer sanat oluşturmalarının yanında, bunların bilim yönlerinin de olduğunu belirtmesi unutulmamalıdır. Mill’in bu şekilde yapmış olduğu bilim-sanat ayrımı, iktisat alanında *Ricardo Günahı*’ndan, ahlak alanındaysa *Hume Çatalı*’ndan teorisini sakınma eğilimini gösterir¹⁶².

b. Bir Kamu Felsefesi Olarak Faydacılık

Bu başlıkta, faydacılığa ilişkin çok önemli bir problem tartışılacak ve Mill’in buna ilişkin yaptığı açıklama aktarılacaktır. Bu başlığın tezi: Faydacılığın tek bir ilke üzerinden hem ahlak hem de politika alanını kurgulamayı amaç edinen bir felsefe olduğudur. Bunun gerekçelendirilmesi ise faydacılığın odak ve erek sorununa nokta koyabilmeyi gerektirecektir: Odak ve erek nedir? Odağı aynı zamanda ereği midir? Bu birey midir, yoksa toplum mudur? Dolayısıyla öncelikle faydacılığın metodolojisi ve teleolojisi açılarından birey ve toplumun nasıl konumlarda bulunduğundan bahsedilmesi gerekir.

Faydacılığın *metodolojik* olarak bireyci olduğundan şüphe yoktur, yani tüm teori birey üzerine odaklanmış biçimde işler, her teorik açıklama birey üzerinden yürümektedir. Ancak teorinin teleolojisi açısından çok derin görüş farklılıkları bulunmaktadır. Örneğin toplumsal refah koşullarının gerçekleştirilmesi veya ulusal birliğin sağlanması gibi kolektif hedeflerin gerçekleştirilmesi bile en nihayetinde bireylerin yaşamları açısından olumlu sonuçlar doğurduğu için mi iyidir? Yahut kişisel mutluluğun diğer kimselerin mutluluklarıyla bağıntılı olduğunun bir gerçek olarak kabulüyle birlikte, mümkün olduğunca en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu, yine de esas olarak kişisel mutluluk için mi gözetilecektir? Yani başkalarının mutluluğu son tahlilde kendi mutluluğumuz için mi önemlidir? Eğer buna evet denilecek ise faydacılığa yöneltilen “*rasyonel egoizm*” nitelendirmelerinin

¹⁶² David Ricardo’nun kuramındaki bir sakatlığı ifade etmek için kullanılan “*Ricardo Günahı*”, daha önce de söylenildiği üzere, iktisadi olgulardan (‘olan’dan), “iktisadi olması gereken”in çıkarılması, Mill’in terminolojisiyle iktisadın bilim ve sanat yönlerinin karıştırılmasıdır. Bkz. yuk., s.47; “*Hume Çatalı*” tabiri ise Hume’un bilgi alanına sınırlar getirmek isteyişinden kaynaklanan ve bilgileri *ideler ilişkileri* ile *olgular ilişkileri* olarak iki ayrı alana girecek şekilde ayrıştıran anlayışını ifade etmek için kullanılan bir deyimdir; *a priori* ile *a posteriori* bilginin birbirinden kesin suretle ayrıştırılmasını ifade eder.

haklılığı ortaya çıkar¹⁶³. ‘Evet’ cevaplarının muhtemel gerekçesi şu olacaktır: hazzı duyumsayan ve mutluluğu yaşayabilen insandır, dolayısıyla ahlakiyatta birey önemlidir¹⁶⁴. Ancak tam tersine, faydacılığın en büyük sayıda insanın mutluluğunu kişisel mutlulukların önüne koyduğu (yani toplumu öncelediği) biçiminde görüşler de vardır. Örneğin Amartya Sen, faydacılığın, insanı, başlı başına bir tekil bir özne olarak değil, refah düşüncesi içerisinden ve kamusal otoritenin gözünden ele aldığını iddia eder¹⁶⁵. Bu durumda, Hobbesçu bir egoizm ve insan doğası anlayışının olgusal bir gerçek olarak benimsenmesinden hareketle, ‘bencil’ insanları birbirleriyle uyumlu kılacak ahlaki ilke ve kuralların (kısaca faydacılığın) gerekliliği, neticede tekrar insanın bencilliğine yönelik ve onu tatmin eder bir olumlu geri-dönüşü mü gösterir? Bu noktadaki fikir ayrılıkları tek bir mühim noktanın tespiti ile çözülebilir. Bu tespit faydacılığın, bireylerin birbirleri arasındaki eylemlerini ilgilendirir bir düzenleyici teori olarak doğrudan bireye dönük bir teori mi, yoksa ayrıca yönetim tarafından da takip edilmesi gereken bir teori olarak mı ele alınacağı sorusuna verilecek yanıtın ne olduğu ile ilgilidir¹⁶⁶. Bentham özelinde bu soruya verilebilecek yanıt şu olabilir:

Ahlak ve siyaset arasındaki farklılığın tümü, birisinin hükümetin işlemlerini, diğerinin bireylerin tutumlarını yönlendirmesinden [ileri gelir]; ama ortak konuları, saadettir. Siyasal olarak iyi olan, ahlak bakımından kötü olamaz, meğer ki büyük sayılar için doğru olan aritmetik kuralları küçükleri için yanlış olsun¹⁶⁷.

Yani fayda ilkesinin aslında kurucu bir yönetim ilkesi olarak yönetici akıl tarafından işletilmesi söz konusudur. İşletim, yasama faaliyeti ve kamu politikası üzerinden yürür; bu tespit faydacılık üzerine literatürde pek çok kere zikredilmiştir¹⁶⁸. Dolayısıyla bu ilke üzerinden kurumları tesis edilmiş bir sistem

¹⁶³ Başdemir, **Liberalizm: Ahlaki Temeller**, s. 126.

¹⁶⁴ Simmonds, **Central Issues in Jurisprudence**, s.19; Karş. Güriz, **a.g.e.**, s.56.

¹⁶⁵ Bkz. Sen, **Etik ve Ekonomi**, s. 54. İnsanın tekil bir özne olarak görülmemesinin eleştirisini yapan Sen’e göre bu eleştirinin nasiplenicisi refahçılık da aslında faydacılığın 20.yy.’da belirmiş yüzlerinden biridir.

¹⁶⁶ Ken Binmore, “Naturalizing Harsanyi and Rawls”, **Justice, Political Liberalism and Utilitarianism: Themes from Harsanyi and Rawls**, (Eds. Marc Fleurbaey, Maurice Salles, John Weymark), New York, Cambridge University Press, 2008, s. 303-34, s.310.

¹⁶⁷ Bentham, **Yasamanın İlkeleri**, s. 20-1.

¹⁶⁸ Bentham, Helvetius’un yönetimlerin mutluluğu olabildiğince evrensel ve olabildiğince eşit bir biçimde gerçekleştirecek yasaları tesis etmeleri gerektiği yönündeki görüşünü paylaşır; Devletler, *hukuk ve akıl* eliyle bir saadet yapısı oluşturmakla görevlidir. Bkz. Scarre, **Utilitarianism**, s. 23; Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s. 87. Ayrıca siyasal ve hukuksal düzen inşasında fayda ilkesinin yani en büyük sayının en büyük mutluluğunun gözetilmesi ve haz-acı hesaplaması yapılması hususunda yasa-koyucunun yahut egemenin görevli olduğu hususunda bkz. Riddall,

içerisinde, bireylerin ahlaki davranış ilkesi ile sistem ilkesinin birliği söz konusu olacaktır¹⁶⁹. Robert Goodin, “*Utilitarianism as A Public Philosophy*” isimli eserinde, henüz giriş kısmında, faydacılığın temelde bir kamu felsefesi ve fayda ilkesinin de esasında bir yönetim ilkesi olarak ele alındığının, bireye mahsus özel değil topluma ve onu idare edene dair genel bir sözü olduğunun ve bu yönde bir ilgiyi belirttiğinin altını özellikle çizer. Ona göre, Faydacılık, 20.yy. ile birlikte, özüne en az uygun biçimi ile birlikte, şu şekilde ele alınmıştır: “kişisel davranış kanunu”. Ancak faydacılığın, kişisel davranış kanunu yahut bireyin yoluna ışık tutan bir ahlak ilkesi sunan bir düşünce olarak algılanması, çok güçlü karşı-argümanlarla çatışmak zorunda kalacaktır. Goodinbu hususta devam eder; “Hiç kimse, Dickens’ın iyi bir faydacı parodisi olan Gradgrind gibi yaşamını sürdüren biri olmak istemez. *Ve hatta böyle olamaz da.*” (v.e.)¹⁷⁰

Görülmektedir ki, faydacılığın özünden yani -Goodin ve daha pek çok kimsenin iddia ettiği üzere- bir kamu felsefesi olmasından çıkarılarak salt bireye özgü etik bir teori addedilip, yıkılması daha kolay hale getirilmesi, Dickens’ın zamanından beri var olan bir gerçektir. Mill, bu sorunu saptamış ve bunun üzerinden faydacılığın savunuculuğunu üstlenmiştir; Ona göre faydacılık, özünde, ne her türlü sorunu salt hazzı indirgemeci, pür hedonist bir ‘Domuz Felsefesi’dir, ne de faydanın hazzın yanlış bir şekilde önüne konduğu kuru, soluk ve zevksiz bir yaşam

Jurisprudence, s. 156; Özkurt, **a.g.e.**, s. 48; Hart, “Bentham’s Principle of Utility and Theory of Penal Law”, s.Iv.; Goodin, **Utilitarianism as A Public Philosophy**, s.4.

¹⁶⁹ Bu hususta Bentham’ın temel eserinin isminin “*Principles of Morals and Legislation*” olduğu da her daim hatırd tutulmalıdır. Yönetim ilkesi bireysel davranış ilkesi olarak kendine yeniden biçim verir, dolayısıyla bireylerin içinde yaşadıkları sisteme göre kendilerini biçimlendirmeleri zaruri olarak ve kendiliğinden meydana gelecektir. Aksi takdirde her türlü sapma yine o sistemin araçları tarafından yaptırımılandırılacaktır. Bentham’ın ceza hukukuna özel olarak eğilmesinin ardında bu düşünce aranmalıdır. Bentham’ın başlıca esin kaynağı olan Helvetius da benzer bir görüşle tek bir ilkece oluşturulan, yasama ve ahlak bütünlüğü oluşturan bir sistemin felsefi altyapısını tesis etmeye girişmiştir. Plamenatz, **a.g.e.**, s.48-9; Gürbüz, **a.g.e.**, s.58. Mill de Bentham’ın felsefesini değerlendirdiği erken tarihli bir yazısında, Bentham’ın ahlaktan ziyade yönetim (ve tabii yasama) alanı üzerinde bir tasarım yaptığının altını çizmiştir. Bkz. Mill, “Remarks on Bentham’s Philosophy”, **C.W.10**, s.7. Yine 1863 tarihli başka bir yazısında Mill, John Austin’in hukuk felsefesi, Bentham’ın ise ondan farklı olarak *Yasama Felsefesi* yaptığını belirtir. Bkz. Mill, “Austin on Jurisprudence”, **C.W.21**, s. 168.

¹⁷⁰ Goodin, **Utilitarianism as A Public Philosophy**, s.7. Mr. Thomas Gradgrind karakteri, Charles Dickens’in 1854 tarihli romanı *Hard Times*’ın [“*Zor Zamanlar*”] ana karakteridir. Dickens bu karakter üzerinden o dönem etkili olan faydacı düşünceye cephe almaktadır. Bütün hayatını, getirili olan işlere, olgusallıkların ve sayıların çılgınlık düzeyinde hesaba alınmasına adanmış bu karakter aracılığıyla faydacıları hicvetmektedir. Bkz. Charles Dickens, **Zor Zamanlar**, (Çev. Füsun Elioğlu), İstanbul, Oda Yayınları, 2009.

düşüncesidir¹⁷¹. Ona göre, faydacılığın ilkesi olan “en büyük mutluluk ilkesi”nin rehber olduğu, kendisi için arzu edilebilir tek gaye olan mutluluğa dair değerlendirmede, “gerek kendimizin iyiliğini, gerekse de başkalarının iyiliğini dikkate almamız” gerektiğidir¹⁷². Dolayısıyla mutluluk peşinden koşmanın temelde bencil bir özelliği barındırdığına dayalı eleştirilerin Mill’e yöneltilmesi durumunda, Mill’in vereceği olası cevap da, faydacılığın, öncelikli olarak ahlaki failin salt kendi kişisel mutluluğu ile değil, hep birlikte en büyük mutlulukla alakalı bir teori olduğu biçiminde olacaktır. Ayrıca münhasır çıkarlar da toplumsal alanda inşa edilir yani ahlaki davranışın altında da salt kişisel güdülenimler değil, nesnel çıkarımlar yatar¹⁷³. Bu nesnellik, haliyle toplumdan kopuk olmayacaktır. Dolayısıyla etik yargıların, kişinin salt kendine değil, hem kendine hem de topluma dönük olduğunda ahlaki olacağı vurgulanır. Ancak bu noktada toplumun mutluluğu adına bireyin mutluluğundan vazgeçilebilip vazgeçilemeyeceği (örneklendirmek gerekirse, masum bireyin kamu mutluluğu uğruna kurban edilmesi yahut cezalandırılması) sorusu, tüm ihtişamı ile faydacı teorinin önüne çıkmaktadır.

Esasında, faydacılığın Mill’ce vurgulanan bu kimliği, Bentham’da da bir şekilde yer almaktadır. Bentham fayda ilkesine karşıt teori olarak, bireyin kendini daha büyük iyiler olarak addettiği şeyler uğruna feda ettiği çileciliği gösterir¹⁷⁴. Diğer yandan hiçbir zaman faydacılığı bencillik derecesinde kişisel hazza yönelik biçiminde de yansıtmamıştır¹⁷⁵. Yani çileciliği reddetmesiyle beraber insan doğasına aykırı olduğunu düşündüğü bir teoriyi reddeder; bencilliği onaylamayı ve en büyük sayıda insan mottosunu dile getirişi ile birlikte de insan doğasına dair bencil kökenleri toplum açısından olumsuz vaziyette bırakmayıp olumlu düzeye çekerek toplumsal bireyi inşaya çalışır. Dolayısıyla, ahlaki davranış da iki ayak üzerinde

¹⁷¹ Mill, faydacılığa yöneltilen ve gariptir ki birbirine tamamiyle zıt bu iki saldırıyı Faydacılık’ın “Faydacılık Nedir?” başlıklı ikinci bölümünün girişinde ele alır ve her iki yaklaşımın da hatalı değerlendirmelerle dolu olduğunu belirtir. Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.209-11.

¹⁷² Mill, “Utilitarianism”, s.214 [ch.II, par.10; **Faydacılık**, s.23].

¹⁷³ Billington, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁷⁴ Bentham gibi Mill de çilecilik gibi kendinden vazgeçiş öğretilerinin aslında neyin yapılması gerektiğini göstermediğini, fakat kişinin (çilecinin) neyi yapmaya muktedir olduğunu göstermeye dönük içi boş ve esasında solipsist (tek-benci) nitelikte olduğunu ima eder. Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.217 [ch.II, par.15; **Faydacılık**, s.31].

¹⁷⁵ Hatta cezalandırma, “toplumu (en büyük sayıyı) savunmak gerekir” perspektifinden hareketle, toplumsal çıkarları gözetmeyen ve bu yüzden topluma zararlı olan bencilliklerin önlenmesi ve düzeltilmesi içindir. Güriz, **a.g.e.**, s.55; Karş. Nicole Lacey, **State Punishment: Political Principles and Community Values**, Londonand New York, Routledge, 1988, s.29.

durur: Bunlardan biri kişinin kendi mutluluğu (yani çileci olmaması), diğeri de en büyük sayıda insanın mutluluğudur (yani bencil olmamasıdır)¹⁷⁶. Bu ikisine birden uygun olan davranış ahlakidir. Öte yandan faydacı ilke yönetimce izlenen bir ilke olması dolayısıyla da toplumsal sistemi inşa edecektir ve ilkeye uygun olmayan davranışlar yaptırım ile uyumluluğa zorlanacaktır. Dolayısıyla ortaya çıkacak olan, hem ahlakı hem yasamayı belirleyen tek bir ilkenin hükümleridir.

Dolayısıyla şöyle bir çıkarım yapmamız mümkündür; Hem yasama hem ahlak, hem kamusal hem de bireyi ilgilendiren özel yönergeleri olan bir felsefe söz konusudur. Bu yüzden faydacılık, politikaya ahlaki temel arayışlarının uğrak yerlerinden biri olmuştur¹⁷⁷. Ahlaki ve özel yönü itibarıyla özel şahıslara çizilen rota bellidir: Hem kendisi hem de en büyük sayı için “iyi olan” (Mill açısından “en azından zararlı olmayan”) eylem ve tutum, faydacı ahlaka ve fayda ilkesinin kurguladığı politik yapıya uygun olacaktır. Peki faydacılığın kamusal felsefe yönü ne olacaktır? Yani yönetimin ve devletin takip etmesi gereken fayda ilkesi nasıl bir mutluluğun sağlanması gerektiğini buyurur? Buna verilecek cevap, aynı zamanda, az evvel sorduğumuz “masumun cezalandırılması” probleminin çözümü için de bir veri sağlayacaktır. Mill bu soruna *Faydacılık*’ta çok ama çok önemli bir yanıt getirir:

Faydacı etiğe göre, mutluluğun çoklaştırılması erdemin maksadıdır; fakat (yüzde birlik bir oran haricinde) her hangi bir kimsenin bunu gerçekleştirme kudretine sahip olması, diğer bir ifadeyle, kamusal iyilikçi (public benefactor) olması gayet istisnai bir durumdur; işte bu istisnai durumdaki o kişi kamusal faydayı (public utility) dikkate almaya davet edilir. Diğer hallerde ise, özel fayda (private utility), [yani] bazı az sayıda kişinin çıkarı yahut mutluluğu, dikkate alınacaktır¹⁷⁸.

Dikkat edilirse, Mill, yönetim mekanizmasını eline geçiren az sayıda kişi ile bu istisnai hal dışında kalan diğer herkes için fayda ilkesinin takibini ayırmaktadır. Kamusal iyilik sunma kudretini haiz olabilecek az sayıda kişi, kamusal faydayı takip etmeli, her türlü faaliyetinde en büyük sayının en büyük mutluluğunu esas

¹⁷⁶ Benzer görüş için bkz. Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.213-4. Barry’nin anlatımıyla, Bentham’a göre, insanların hem genel mutluluk hem de kendi mutluluklarının peşinden koşmaları icap eder.

¹⁷⁷ Bu hususta bkz. Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s.230. Karş. Başdemir, **Liberalizm: Ahlaki Temeller**, s.244-59.

¹⁷⁸ Mill, “Utilitarianism”, s.220 [ch.II, par.19; **Faydacılık**, s.35].

almalıdır¹⁷⁹. Diğer herkes ise özel faydayı takip edecektir. David Lyons'un değerlendirmesine göre de, Mill'in fayda kavramı, bazı hallerde genel mutluluk uğruna öznel menfaatlerin feda edilmesini makul görmesine rağmen, bunun *genel bir kural* olarak telakki edilmesini içermez¹⁸⁰. Ayrıca belirtmek gerekir ki Mill yukarıdaki açıklamasında *özel çıkar* değil *özel fayda* tabirini kullanmaktadır. "Bazı az sayıda kişinin çıkar yahut mutluluğu" demekle çıkar ve mutluluk alanını mutlaka genele temas etmesi şart olamayacak şekilde daraltmıştır, belki de sadece ilgilileri içine almaktadır. Ancak bunun tekillikle sınırlı olmadığı kesindir ve kişi kendine dışsal olan alanı dikkate almaya devam edecektir, ilgililerin mutluluğunu dikkate alır, bu ilgililer sınırlı sayıda kişi de olabilir, kişi alanı tüm toplumu içerecek şekilde genişleyebilir¹⁸¹. Ayrıca bir önemli nokta da, kamusal iyilikçinin yani devlet erkinin *kamusal faydayı* takip etmesi gerektiğini belirten cümlesidir. Bentham, bu durumda, devletin çoğunluğun (yani toplumun en büyük sayısının) faydasını takip etmesi gerektiğini dile getirmekteydi¹⁸². Mill "çoğunluk" kelimesini kullanmaktan daima kaçınmıştır, "kamusal fayda" terimini kullanmıştır. Bu, hem onun "çoğunluğun tiranlığı" tehlikesine dair Tocquevilleci hassasiyeti ile örtüşür, hem de kamu yararı düşüncesi açısından modern liberal değerlerle daha fazla uyumluluk gösterdiği kanaatini uyandırır¹⁸³.

¹⁷⁹ Bu noktada bireylerin iyi hallerinin kamusal iyiliğe feda edilmesi, hiç şüphesiz "kendinde amaç olarak birey" düşüncesini ilke edinen Kantçı perspektifin hedefinde kalacaktır. Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.237.

¹⁸⁰ Bkz. Lyons, **a.g.e.**, s.63

¹⁸¹ Francisco Vergara, Mill'in bu ayrımını muhtemelen gözden kaçırmıştır. Genel mutluluğu gözetmenin faydacı öğretisi tarafından sadece kamu görevlilerine yüklendiği yorumunu, faydacıları yanlış anlama olarak yorumlamıştır. Ona göre, faydacılar, tek tek bireylere de en büyük mutluluğa göre davranma ögüsünde bulunmuşlardır. Bkz. Vergara, **Liberalizmin Felsefi Kökenleri**, s.66-7. Ancak görüldüğü üzere, Mill'in pasajı açıktır. Mill bireylere genel faydaya uymalarını tavsiye etmemektedir, bireyden olağanüstü beklentileri yoktur yani *minimalisttir*, ve hatta gerçekçi bir tutum aldığı da söylenebilir. Bununla birlikte bireylere "çıkarlarınızı takip edin" de dememektedir. "Özel fayda, bazı az sayıda kişinin çıkar yahut mutluluğu, dikkate alınacaktır" demektedir. Zira başka bir yerde de, başkaları için iyiliği ve adaleti istemenin öncelikle ve doğal olarak yakınları kapsadığını, ancak ahlakiliğin bu alanın genişletildiği oranda ortaya çıktığını zikretmektedir. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.250 [ch.V, par.23]. Yine başka bir yerde Mill şöyle bir söz, daha söylemektedir: "Neyin iyi olduğu hususunda faydacı ölçütü oluşturan mutluluk, eyleyenin mutluluğu değil, *ilgili olan* herkesin mutluluğudur." Mill, "Utilitarianism", s.218 [ch.II, par.18] Tüm bunların birlikte okunması, Mill'in düşüncesini tam olarak ortaya çıkarmaktadır.

¹⁸² Bentham, "mutluluklar arasında çatışma olduğunda, her bireyin mutluluğu diğerlerininkine eşit olduğundan, çok sayıdaki insanın mutluluğunu az sayıdaki insanın mutluluğuna tercih et" demiştir. Aktaran; Güriz, **a.g.e.**, s.59-60.

¹⁸³ Öncelikle belirtmek gerekir ki, hukuki manası son derece önemli olan "kamu yararı" kavramındaki "kamu" (public) sözcüğünün kapsamı hususunda kesin bir uzlaşma varılmış olduğundan

D. J. S. MILL'İN DOLAYLI (INDIRECT) FAYDACILIĞI

Mill'in ahlak teorisi faydacı bir kimlik ile sınırlı değildir, onun ahlak düşüncesinin diğer bileşenleri faydacılık ile uyumlu olduğunu iddia ettiği özgürlük ve adalet gibi ahlaki kavramlardan müteşekkildir. Bu ise Mill'in faydacı öğretiden ayrıldığı biçiminde pek çok değerlendirmeye neden olmuştur. Oysa ki, Mill, 1834 tarihinde Thomas Carlyle'a yazdığı mektupta, artık kendisini Benthamcı oluşundan ayırıyor olsa bile, diğer faydacılar arasında kendine has bir faydacılığının olduğunu iddia etmeye başladığı görülmektedir¹⁸⁴. Kendi faydacılığını, yer yer gelenek (Benthamcılık) ile örtüşen yer yer ise ayrılan noktalarını belirterek, *Faydacılık*'ta özetlemiştir. *Faydacılık*'ta adalet ile faydanın ortaklığının altını çizerek, *Özgürlük Üstüne*'de özgürlüğün değerini fayda düşüncesi ekseninde izah etmektedir. Dolayısıyla, Mill'e göre gerek özgürlük, gerekse adalet gibi pek çok düşüncenin değeri fayda mefhumundan kaynaklanmaktadır.

Mill'in faydacılığı ile ilgili belki de en kapsamlı niteleme, kural faydacılığı yahut negatif faydacılık değil "Dolaylı Faydacılık"(Indirect Utilitarianism) olacaktır. Mill'in faydacı ilkeyi dolaylı yoldan takibi esas aldığı üzerinden beliren bu yorum David Lyons, John Skorupski ve Henry West gibi son dönem Mill araştırmacılarınınca savunulmaktadır¹⁸⁵.

bahsedemeyiz. Kamu kavramının içerisine tek başlarına bütün toplumun mu yoksa çoğunluğun mu gireceği, yoksa toplumun yanında devletin ve kurumsal çıkarların da mı dâhil olduğu hususunda tartışma konusudur. Bkz. Tekin Akıllıoğlu, "Kamu Yararı Kavramı Üzerine Düşünceler", "Kamu Yararı Kavramı Üzerine Düşünceler", **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, S.1-3, 1988, s.11-22, b.a. Ancak bireyin öne çıkarıldığı liberal değerlere göre biçimlenen modern kamu yararı görüşlerine göre, sayıca az olan topluluğun hatta tek bir kişinin çıkarı (ör. yaşam hakkı, düşünce özgürlüğü) bile, çağdaş değer ölçütlerine göre, kalabalıkların mutluluğundan ve buna dönük çıkarlarından (ör. eğlence hakkı) üstün olabilir. Dolayısıyla modern kamu yararı görüşleri, kamu yararını, "çoğunluğun menfaatine dönüklük" ile eş tutmaz. Bkz. Uyanık, **Ekonomik Kamu Yararı Kavramının Türk İdare Hukukundaki Anlam ve İşlevi**, s.12. Dolayısıyla, Bentham'ın kamu yararı görüşü, toplumu bireylerin toplamından oluşan bir faraziye olarak tanımlamasından dolayı, görece eski ve sorunlu bir bakış açısını yansıtır. Mill'in hazları niteliksel ayrıma tabi tutması ve bireyi ön planda tutan düşüncesi bu modern bakış açısıyla muhtemel bir benzerlik oluşturur.

¹⁸⁴ John Stuart Mill, "To Thomas Carlyle (12th January 1834)", **The Earlier Letters (1812-1848)**, (Ed. Francis Mineka), Collected Works of John Stuart Mill, Vol:12, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1963, s.207.

¹⁸⁵ Lyons, **Rights, Welfare and Mill's Moral Theory**, s.17, 113; Henry West, "Mill's Case for Liberty", **Mill's On Liberty: A Critical Guide**, (Ed. C. L. Ten), New York, Cambridge University Press, 2008,s.22; West'e göre, bu sınıflama ilk kez Leonard Wayne Sumner'ın "The Good and the

Söz konusu Mill okumaları ekseninde Mill'in dolaylı faydacılığını şu şekilde unsurlarına bölebiliriz:

(i) Öncelikli olarak faydanın arttırılması değil, zarara mani olunması önemlidir. Bu noktada iki farklı tür ahlaki yükümlülük ortaya çıkmaktadır ve Mill bunlardan birincisi olan “zarar vermeme/zararlı olmama” yükümlülüklerini, diğer yükümlülük türü olan “faydalı olma” yükümlülüklerinden ayırır ve birincil addeder¹⁸⁶. Ayrıca alternatif eylemler arasında faydalı olanın seçimi değil, ahlaki yükümlülük çatışmalarında bir derecelendirme -yükümlerde evleviyet- konu edilmiştir¹⁸⁷.

(ii) Yalnızca *ikincil erekler* (adalet, özgürlük, erdem gibi asli değerler) yoluyla asıl erek (temel asli değer: Mutluluk, Fayda İlkesi) izlenebilir. Çünkü mutluluk bileşimsel bir bütünlük arz eder. Tek bir güzergâh üzerinden bir ve tek değer olarak mutluluğun tanımlanabilmesi ve izlenebilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, aynı zamanda mutluluğun ilkesi olan fayda ilkesi, özgürlük, erdem ve adalet gibi çeşitli asli değerlerle uyumlu olmaktan öte, onları içerir.

(iii) Kuralların (Mill'in ifadesiyle *ikincil ilkelerin*) takip edilmesi de yine aksine dair bir kanıt ortaya çıkmadığı sürece faydaya dönüktür. Bu da Mill'in kural-faydacı yönünü ve kurallara verdiği değeri gösterir. Mill'e göre kurallar, hiç şüphesiz, geçmiş nesillerin tecrübelerinin ve birikimlerinin ürünleridir, ancak kadir-i mutlak olarak kabul edilmeleri de sakıncalıdır. Bu minvalde kurallar üzerinde yapılabilecek her türlü değerlendirmenin makul zemini yine fayda ilkesi olacaktır. Mill, gerek 1938 tarihli “*Bentham*” makalesinde, gerekse 1861 tarihli *Faydacılık*'ta, fayda ilkesinin ancak ikincil ilkeler vasıtasıyla dolaylı takibinin söz konusu olabileceğinin altını çizmiştir¹⁸⁸. Doğrudan eylem pratiklerinin üzerinden -refahçı ve azamileştirmeci bir biçimde- fayda ilkesinin takibinin sürdürülebilmesi mümkün değildir. Mill o yüzden ikincil prensipler -yani kuralların- üzerinden dönen bir faydacılık önerisinde bulunmuştur¹⁸⁹. Bunda ampirizminin, William Wordsworth ve

Right” makalesinde yapılmıştır. Bkz. Leonard W. Sumner, “The Good and the Right.” **New Essays on John Stuart Mill and Utilitarianism**, (Eds: Wesley E. Cooper, Kai Nielsen, and Steven C. Patten), Canadian Journal of Philosophy, Supp.Vol:5, 1979, s. 99–114, s.112-3.

¹⁸⁶ Bu konu, Mill'de Adalet Kavramı başlığı altında tartışılacaktır. Bkz. a.ş., s.127 vd.

¹⁸⁷ Lyons, **Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory**, s.61.

¹⁸⁸ Bkz. Fitzpatrick, **a.g.e.**, s.111.

¹⁸⁹ Lyons, **Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory**, s.106.

diğer muhafazakar yazarlardan geleneğin ve tecrübelerin değerine ilişkin etkileneimlerinin payı olabilir. Bu kendisinin, geleneğe ve geçmişin yapılarına savaş açan koçbaşı Bentham’dan ciddi biçimde farklılaşmasına yol açmıştır¹⁹⁰.

(iv) Mill’in negatif mutlulukçu tutumu (*negative utilitarianism*), yani öncelikle önemli olanın faydanın dinamik bir biçimde mutluluk olanaklarının arttırımı değil, acı kaynaklarına karşı mücadelenin sürdürülmesi biçimindeki görüşü ve *minimalist etik yaklaşımı*, orijinali maksimalist olan faydacı düşünce karşısında, Mill’in dolaylı faydacılığının diğer yönlerini oluşturur.

Tüm bu başlıklarda, Mill’in faydacı tutumu gelenekten farklılaşmamış ve kendine has bir hal almıştır; ancak erek noktasında gelenek ile fikri bütünlüğünü her daim sürdürmüştür. Dolayısıyla hedefi farklı ve dolaylı yollardan izlemesi söz konusudur.

Ayrıca Mill’in “Yaşam Sanatı” kavramı üzerinden üçlü bir ayırım yapması ve ahlak alanını, çıkar takibini ve sonuç elde etmeye dönük (expedient) ilke edinen ihtiyat ve politika alanından ayırması önemlidir. Ahlaki alan, ahlaki hak ve mukabil yükümlülükler üzerinden belirlenebilir.

Mill’in düşüncesinden başka ne çıkarılabilir? Mill mutluluğun parçalı yapısını ve bu parçaların, asli değerde fakat (temel asli değerdeki erek olan mutluluğa göre) ikincil erekler olduğunu söylemekle mutluluğu görecelileştirmiş olmaktadır. İnsanın gelişmekte olan bir ağaç olduğu benzetmesini yapar sıklıkla. Bu gelişimde özgürlüğün de etkisi olacaktır (kendisi öncelikli olarak bunun üzerinde durmuştur), erdemin de, adalet duygusunun da, pratik olarak eğitimin de. Fakat her şeyin sınavıcısının ve mukayese ölçütünün nihayetinde “En Büyük Sayının En Büyük Mutluluğu” İlkesi olarak belirlenmesi, etik olanın genel biçimde ahlakîleştirilmesi ve nesnelleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu ise toplumun ve zamansal koşulların değişimi gerçeği ile birlikte yine göreceliliği ifade etmektedir.

¹⁹⁰ “Koçbaşı” (battering ram) benzetmesini Mill yapar. Mill’e göre Bentham, eski kurumların surlarını onarmak yerine yıkmayı üzerine düşünen zamanın eğilimine ayak uyduranlardandır. Bununla muhtemelen Bentham’ın eskiye ve geleneğe dönük küçümseyici ve yıkıcı tavrını imâ etmektedir. Bkz. Mill, “Austin on Juisprudence”, **C.W.21**, s.168; Bu küçümseyici görüşler Bentham’a bir başka hata daha yaptırır; motif sınıflamaları içerisinde toplumsal motifleri hiçbir şekilde dikkate almayarak Mill nezdinde hataya düşer; dikkate alınmamış olan bu unsurlar törel bilinç, görev duygusu gibi motiflerdir. Mill’in mutlaklık payesi biçmemekle birlikte ciddi derecede önem verdiği bu göreneksel motifler, Bentham’ın nazarında basit alışkanlıkların neticesidir. Bkz. Rawls, **Lectures**, s. 256; Sabine, **Yakın Çağ**, s.59-60.

Yine kuralların mutlak olmadığını söylemekle de bu göreceliliği perçinler. Kurallar da uygarlığın gelişimi ile birlikte değişebilir. Tecrübe birikimlerini ifade etmeleri nedeniyle kıymetleri vardır, ancak zaman onların faydalılıklarını da sorguya açar.

BÖLÜM III- JOHN STUART MILL'İN FAYDACILIĞININ İZLEĞİNDE GENEL FAYDAYA DÖNÜK İKİ KAVRAM: ÖZGÜRLÜK VE ADALET

A. GENEL OLARAK J. S. MILL'DE İKİ AHLAKÎ KAVRAM: ÖZGÜRLÜK VE ADALET

Bir önceki bölümde Mill'in faydacılığı işlenmişti. Söylenildiği üzere, fayda kavramı Mill açısından sadece ahlak alanına değil, estetik de dâhil çok geniş bir bilim-sanat sahasına hükmetmektedir. Ayrıca kendisinin ahlak felsefesi salt fayda kavramı üzerinde de tesis olunmamıştır. Onun ahlak felsefesi hususunda düşünceleri faydadan başka özgürlük, adalet ve erdem gibi kavramlar ekseninde şekillenmektedir. Ve tüm bu kavramların altında yine bir faydacı perspektif yatmaktadır. Bu bölümde Mill'in özgürlük ve adalet kavramları ele alınacaktır. Bu kavramların üzerinde durulmasının nedeni, Mill'in ahlak teorisini yönetim faaliyeti ve hukuk politikası düşüncelerine bağlayan kavramlar olmalarından dolayıdır. Erdem kavrayışına ise özel olarak başlık açılmamıştır, zira Mill'e göre erdemli olma bireyin ahlaki yetkinliği ile alakalı etik bir değerlendirme konusudur. Bu ise hem faydacılığının esas izleğini (bireylere karakter olgunluğunun kazandırılması) hem de özgürlük düşüncesindeki gayesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla erdem kavrayışına söz konusu başlıklar içerisinde zaten girilmiştir. Özgürlük ve adalet kavrayışının ise genel çerçevesinin çizilmesi hem son bölüm için kurucu nitelikte olacak hem de son tahlilde bizleri Mill'in ahlak felsefesinin asli unsurlarının tamamının aktarımı neticesine ulaştıracaktır.

Mill'in ahlak felsefesinin özgürlüğe dair boyutu, faydacı gelişim gayelerinin ancak ve ancak özgürlük koşulları altında mümkün olabileceği fikrine dayanmaktadır; özgürlük fayda getirir. Adalet boyutu ise, faydacı düşüncenin işlerliğinin bağlı bulunduğu ahlaki hak ve yükümlülüklerin ihlallerinin yaptırımlandırılması ile ilgili bir konu alanı oluşturur. Özgürlüğü var eden güvenlik sorunu da söz konusu hak ve yükümlülüklerle riayet sorunu üzerinden biçimlenen

adalete dair bir tartışmadır. Ayrıca adalet düşüncesine de etkinlik kazandıran yine fayda düşüncesidir. Zira adaletin olmadığı ve kamu makamlarınca gözetilmediği bir toplumda, bireysel yahut toplumsal hiçbir gelişim ideali neticeye varamayacaktır.

Dolayısıyla özleri itibarıyla birbirlerine karşıt gibi görülen özgürlük ve fayda düşüncelerinin hangisinin Mill nazarında ön planda tutulduğu ile ilgili tartışmaların pek de bir önemi kalmamaktadır. Çünkü Mill, karşıt kavramlar gibi görünen fayda, özgürlük ve adaleti kendi ahlak teorisi içerisinde birbirlerine uyumlu kılmanın hesabını yapmıştır. Ancak asli karakteri faydacı kalmaya devam etmiştir, yahut en azından kendi iddiası bu yöndedir. Bölümün içeriği en kısa biçimde bu şekilde özetlenebilir. Ayrıntılandırılması ve gerekçelendirilmesi ise söz konusu iki başlığın oluşturduğu izlekler üzerinden yapılacaktır.

B. J. S. MILL'İN ÖZGÜRLÜK KAVRAMI

1. Genel Olarak Faydacılık ve Özgürlük Kavramı

Mill'in özgürlük bahsini açtığı temel eseri *Özgürlük Üstüne*'dir. Kendinden sonra gelen pek çok yazar Mill'in bu kitabının *Faydacılık* kitabı ile bağdaşıp bağdaşmadığını tartışmışlardır. Geleneksel okumalar bağdaşmadığı ve Mill'in tutarsızlığa düştüğünü iddia etmişlerdir. Revizyonist okumalar ise, bağdaştığını, hatta Mill'in bu bağdaşım üzerinden faydacılığa yeni bir vizyon getirmeye çalıştığını, bunda da nispeten tutarlı olduğunu iddia etmişlerdir¹.

Mill'in ahlak düşüncesini bütünlüklü ve sağlıklı bir biçimde kavrayabilmek için *Özgürlük Üstüne*'si (1859) ile *Faydacılık*'ını (1861) birlikte okumak gerekir. Söz konusu iki yazının Mill'in düşünsel olarak artık olgunlaşmış olduğu dönemde ve birbirlerine yakın tarihlerde kaleme alınması, Mill'in iki yıl içerisinde görüşlerini değiştirmiş olamayacağı hususunda bir kanı ile hareket etmemizi makul kılabilir. Ve hatta çok da derinlikli incelenmeye gerek olmaksızın, Mill'in *Faydacılık*'ta sunduğu faydacı düşüncesiyle *Özgürlük Üstüne*'deki özgürlük savunusu arasında bir bağ

¹ Isaiah Berlin, Gertrude Himmelfarb ve C. L. Ten geleneksel yorumcular arasında zikredilir. John Rees, Alan Ryan, Fred Berger ve John Gray gibi yazarlar ise revizyonistler olarak gösterilirler. Bkz. Hamburger, *John Stuart Mill on Liberty and Control*, s.4.

kurmaya çalıştığı görülebilir. Hatta *Özgürlük Üstüne*'nin giriş kısmında da söz konusu kitaptaki tezinin ayrıntılarına geçmezden evvel faydacı bir bakış açısını sürdürdüğünü yineler:

Şunu söylemek yerinde olur ki, ben “fayda”dan bağımsız bir şey olarak, “soyut hak” fikrinden iddiam lehine ortaya çıkabilecek olan her türlü avantajdan vazgeçiyorum. Bütün etik konularda faydayı başvurulacak en üst/nihai (ultimate) ölçü olarak görüyorum².

Yani öncelikle Mill'in özgürlük savunusunu bir faydacı olarak yaptığını düşüncemizin bir bölümünde sabitlememiz gerekir. Hatta bu hususta fayda öğretisine o denli güvenmektedir ki, doğal hak teorisi üzerinden kendi teorisi lehine çıkabilecek her türlü argümanı baştan reddetmektedir; nazarında her şey fayda kavramı ile gerekçelendirilebilir. Bunun dışında, özgürlüğün pek çok açılımını Mill'in özgürlük düşüncesi içerisinde bulmak da mümkündür. İktidarın Sınırlandırılması, Seçim, Tercih, Karışılmama yahut Dış-Müdahalenin Yokluğu (Negatif Özgürlük), Kişinin Kendisi Üzerinde Egemenliği ve Yapıp Edebilme Kudreti (Pozitif Özgürlük), Hoşgörü, Bireysellik ve Farklılık gibi pek çok kavram onun özgürlük düşüncesinin içeriğini meydana getirmektedir. Bunların hepsini derinlemesine ele almak tezin kapsamını aşmak manasına geleceğinden ötürü, özet biçimde fakat bütünü resmi çizilmeye çalışılacaktır.

Öncelikle belirtilmesi gereken husus, Mill'in *liberty* ve *freedom* terimlerini farklı manalarda kullanmamış olduğudur³. Oysa ki, iki terim farklı manalar içerir. *Liberty*, x'i yapmaya *de jure* kabiliyeti, *freedom* ise x'i yapmaya *de facto* kabiliyeti gösterir⁴. Hukuk, genel olarak, bir kimsenin serbestliğini (*liberty*) etkiler, özgürlüğünü (*freedom*) değil. Örneğin şehirlerarası hız limitini aşma hususunda serbestliğimiz (*liberty*) yoktur, hukuk bunu sınırlamıştır, örneğin hız limitini 80 km/hız olarak belirlemiştir ve aşmaları yaptırım tehdidi altında bırakmıştır. Fakat bu hukuki düzenleme özgürlüğümüze (*freedom*) karışamaz, misal, aracımız söz konusu hızı aşmamıza elverişli ise istersek bu kuralı ihlal edebiliriz. Ancak aracımız 75

² Mill, “On Liberty”, s.224 [*Hürriyet Üstüne*, s.51].

³ Don A. Habibi, *John Stuart Mill and The Ethics of Human Growth*, Dordrecht, Springer-Science+Business Media B.V., 2001, s.117. (Bundan böyle, kısaca; Habibi, *Human Growth*)

⁴ Thaeddus Mason Pope, “Counting The Dragon’s Teeth and Claws: The Definition of Hard Paternalism”, *Georgia State University Law Review*, Vol:4, No:3, Spring-2004, s.3. (http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=387361)

km/hızı aşabilecek kadar hızlı değilse bu noktada özgürlüğümüzün (freedom) de olduğundan bahsedilemez. Yani hukuki lisanda *liberty* teriminin formal, *freedom* teriminin ise maddi bir içeriği vardır⁵. Ancak Mill söz konusu iki içeriği, her iki terim ile birden, herhangi bir ayırım yapmadan kullanır. Bizim de özgürlük kavramını kullanımımız mecburen Mill'inkine paralel olarak *kuşatıcı* biçimde olmuştur ve olacaktır; dolayısıyla *freedom* ve *liberty* kelimelerine karşılık olarak *özgürlük* terimi genel kullanımımızı oluşturmuştur, farklılığı belirtmek icap ettiğinde ise kelimelerin ne manada kullanıldığı özellikle vurgulanacaktır.

Mill, eskilerin, özgürlük denildiğinde öncelikle anladıkları şeyin, kendilerini idare eden ve çoğu zaman zulmeden monarka yahut oligarşik yapılara karşı, onları sınırlandırarak elde ettikleri *kazanım* olduğunu belirtir⁶. Ancak iktidarların eskiye nispetle daha fazla sınırlandırılmış olduğu 19.yy. itibariyle, özgürlüğü kısıtlayıcı başkaca soruların çok daha belirgin hale geldiğine de dikkat çeker. Buna göre, devlet eliyle bireysel özgürlüğün sınırlanması probleminin yanında *toplum baskısı* da bir özgürlük sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Üstelik toplum, devletin maddi gücünden çok daha etkin, maneviyatı boğan, zor araçlarına da sahiptir⁷. Demokratik yönetimlerin yaygınlaşması ve çoğunluğun iradesine göre hareket etme eğilimi ise, toplumu daha da tiranlaştıracak tehlikeleri içinde barındırmaktadır. Mill'in bu yüzden *Özgürlük Üstüne*'de getirmiş olduğu ilkenin amacı, *bireyin özgürlüğü lehine*, onun *özgürlüğüne müdahalenin meşru sınırını bulmak*⁸, ve bu sınırı hem devlete (yasal müdahaleye ve maddi güce) hem de topluma (kamuoyunun manevi baskısına) karşı korumaktır⁹.

Isaiah Berlin'e göre, Mill, özgürlüğü, insanın *seçim yapabilme kapasitesi* üzerinden kavrar. Berlin'in aktarımıyla, Mill'e göre insanı insan yapan özellik seçebilme kapasitesidir. Hakikatin peşinden de bu seçimleri doğrultusunda gider,

⁵ Pope, "Counting The Dragon's Teeth and Claws" s.3-4.

⁶ Dışsal iktidara sınır koymak anlamında özgürlük, özgürlüğün siyasal açıdan kavranışıdır. Mill'e göre tarih, özgürlüğü, yönetimin halka yaptığı zulüm karşısında konumlandırmıştır. Halkın kendi içine dönük yürütebileceği zulümler hiç düşünülmemiştir. Bkz. Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.40-1.

⁷ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.43.

⁸ Mill, hiçbir sınırlamanın olmadığı liberteryen bir tutum sergilememektedir. Bilakis, "Herhangi bir insana yaşamayı değerli kılmak, diğer insanların eylemleri üzerine konan sınırlamalara bağlıdır. Bu bakımdan, öncelikle kanun yoluyla, onun elvermediği durumlarda da kamuoyu yoluyla bazı zorunlu davranış kuralları konabilir." Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.44.

⁹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.50.

kendi kendini bu seçimler aracılığıyla meydana getirir, geliştirir, yetkinleştirir (self-realization/self-development); ve bu noktada insanın yanılabilirlik ve hata yapma hakkı da her daim saklıdır. Kant'ın ifadesiyle, “*insanlığın eğri büğrü kerestesi dışında, düzgün yapılmış bir şey yoktur.*” Berlin’e göre, Mill bu imgelemi, kendi tefekkürünün ana ilkesi gibi benimsemiştir. Dolayısıyla, hiçbir hakikat algılayışının, sanki tek hakikat oymuş gibi, farklı düşünenlere ve farklı yaşam yolu seçmişlere yükletilmemesi gerekir. Bu yapıldığı takdirde, toplum da, onun üyeleri de, Mill’in terimiyle “bodur, sakat ve kilitlenmiş” hale getirilmiş olur. İşte özgürlük tam da bu noktada değerini gösterir¹⁰. Öte yandan, insanın mutluluğu da özgür tercih ve seçimlerine bağlıdır. Mill’in deyiimiyle, tüm bitkiler aynı ortamda nasıl büyüyemiyorsa, insanlar da farklı oldukları için farklılığı arzu ederler. Özgürlük, farklı zevkleri ve farklı endişeleri olan bu insanların, istedikleri yönde tercihlerini yapmaları ve takip etmelerini ve de istediklerinden kaçınmalarının olanağıdır¹¹. Bu noktada, özgürlüğün insanları geri dönülmesi zor ve olumsuz sonuçlara götürebileceği kuşkusunu pek tabii ileri sürülebilir. Mill, bu soruya, özgürlük bahsinde söylediği her şeyin yetileri gelişmiş insanlarla alakalı olarak söylendiğini belirtir; çocuklar, başkalarının gözetilmesi gereken kimseler ve uygarlaşmamış toplumlar onun özgürlük savunusuna dair ürettiği ilkelerin dışındadır¹².

Yine Mill açısından *bireyselleşme* ile özgürlüğün birbiriyle yakından ilişkileri söz konusudur. Toplumsal iyinin, kendi seçtikleri yolda yaşamlarını sürdürebilen bireylerin mevcudiyeti ile oluşacağını düşünür. Bu, hem bireylerin kendileri için iyidir, hem de toplumu ileriye götürecektir dehaler ancak bu bireyler arasından çıkabilir. Mill’in bu iyi kavrayışının karşısında ise, geleneklerin tahakkümü, baskılayıcı reform düşünceleri, aynılaştırma edimleri ve konformizm (uymacılık) yer alır¹³.

Herhangi bir şeyi adet olduğu için yapan kimse, hiçbir tercihte bulunmuş sayılmaz...

Nasıl ki kaslar kullanıldıkça gelişiyorsa, insanın manevi yanları da kullanıldıkça

¹⁰ Berlin, “John Stuart Mill and The Ends of Life”, s.237-8.

¹¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.123.

¹² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.50-1.

¹³ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.123-30.

gelişme imkânı bulur. Birşeyi sırf başkaları istiyor diye yapmakla ya da başkaları inandığı için bir şeye inanmakla yetenekler kullanılmış olmaz¹⁴.

Hiç şüphesiz, gelenekler bir fayda düşüncesi üzerinden inşa olunmuştur; fakat daha ileri faydalara erişebilme açısından mevcut düzeni aşma gereksinimleri muhakkak ortaya çıkacaktır. Bu ihtiyaçlara rağmen sorgusuz bir kısıtlama fikri, Mill'in "*gelenğin istibdadı*" dediği durumu meydana getirir ve bu durumda birey geleneğin altında ezilir, kaybolur. Geleneği değiştirmeye odaklı reform düşünceleri ve bunların yıkıcılığa uzanan türleri de bireyi görmezden gelir ve ciddi baskı düzenleri meydana getirir. O yüzden Mill reformu değil, özgürlüğü vurgulamaktadır. Mill'in karşısında durduğu tüm bu eğilimler, bireyselleşmeyi bir sapma ve tehlike olarak algılar ve aynılaştırmayı buyurur. Aynılaştırma ise, toplumu ileriye götürmez. Çünkü ileriye dönük alternatif gelişim olanakları tüm bireylerin aynı olduğu bir toplumda üretilemez. Hatta Mill, karşısında durduğu aynılaştırma zihniyetinin içerisine demokratik ve eşitlikçi siyasal eğilimleri de dâhil eder. Bu onun demokrasiye karşı şüpheli konumunu da gözler önüne serer. Sınıfsal yapıların çözülmesi, devletin içerisinde halkın konuşlandırılması, eğitim, ulaşım, ticaret ve üretimin artışı gibi etmenler, Mill'e göre, insanlardaki benzeşme düzeyini artırır. Sınıfsal farklılıkları pozitif bir bakış açısıyla ele aldığı bu görüşleri, Mill'in siyasal açıdan elitistliğinin örnekleri olarak düşünülebilir¹⁵.

Mill, hakiki özgürlük kavrayışının, tek taraflı bir özgürlük bilinci şeklinde ele alınamayacağından bahseder. Bu onun liberal tonunun vurgulu bir örneğidir. Ona göre, ilk ve orta çağ dönemlerinin özgürlük anlayışı, kişinin kendi kişiliğinin önem ve itibarına dönük yoğun bir hissi, kamusal statüler sayesinde belli şeyleri yapabilme kudretini gösterir. Bu anlayışa göre, kişi kendisi için söz konusu olabilecek bir esareti hor görür, fakat kendi çıkarı ve şanı için başkalarının üzerinde hakimiyet kurmaktan da kesinlikle çekinmez. Bu insanın doğasından gelen bir özelliktir

¹⁴ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.111.

¹⁵ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.129-30; Alan S. Kahan, *Aristocratic Liberalism: The Social and Political Thought of Jacob Burckhardt, John Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville*, New York, Oxford University Press, 1992, b.a. Kahan, aristokratik ifadesiyle, kelimenin Eski Yunanca ve hümanist lisandaki "en iyi, elit" (*aristos*) manasını ifade etmek istediğini özel olarak vurgular. Yoksa çalışmada aristokratik liberal olarak nitelendirdiği düşünürlerin çoğu doğuştan aristokrat değildir, kendi ülkelerindeki siyasal aristokrasiyi canlandırmak, güçlendirmek gibi bir gayeleri de yoktur. Bilakis Mill'in Tory aristokrasisi karşısında yer alması örneğinde olduğu gibi siyasal aristokrasinin karşısında durmaktadırlar. Bkz. Kahan, *a.g.e.*, s. 4.

ancakhiçbir şekilde saf bir özgürlük aşkını (kendi tabiriyle saf ve Hristiyanca bir özgürlük aşkını) yansıtmamaktadır¹⁶. Yani özgürlüğün, etik düşünce içerisinde, iktidar arzuları üzerinden değil, toplumsal iyinin üretilmesi için ve diğer bireyler için de arzulanan bir ‘iyi’ olarak kavranması gerekir.

2. Faydacı İdealler ve Özgürlük Bağlamında Öz-Gelişim, Bireysellik

Mill fayda fikrinin arka planını, Bentham gibi salt arzuların tatmini düşüncesi üzerinden değil, özel olarak bireyin kendisini geliştirebilmesi (self-development) ideali üzerinden oluşturmuştur¹⁷.

Faydacılık, amacına ancak karakter asilliğinin genel olarak geliştirilmesi (cultivation) ile ulaşabilir¹⁸.

Mill’e göre, bireyin karakter asilliğine erişebilmesi, onun kendisini geliştirebilme olanaklarının sunulacağı bir özgürlük durumundan geçer. Dolayısıyla, faydacılık ereğine ulaşmanın en kesin yolunun bireylerin yetkinleşmesinden geçtiğini düşünen Mill, özgürlüğe değerini bu çizgi çerçevesinde biçmektedir¹⁹. Ona ve faydacı ideallerine göre, toplumun, bireylerin yetkinleşebilmesine yönelik özgürlük olanakları var olmadıkça, gelişebilmesi ve ileriye gitmesi mümkün değildir²⁰. Dolayısıyla Mill, özgürlük düşüncesinin arka planına öz-gelişim idealini almakla hem özgürlüğü faydacı bir biçimde ele almış, hem de faydacılığı idealist düşünce ile bütünleştirmiştir. Mill’in bu düşüncesinde Alman Romantik felsefesinin ve özellikle de “insanın gerçek amacının, kendi yetilerini tam ve tutarlı bir bütünlüğe kadar en yüksek ve en uyumlu şekilde gerçekleştirmek” olduğunu söyleyen Wilhelm von Humbolt’un *Bildung* düşüncesinin ciddi tesiri vardır²¹. Kısaca Mill, Humbolt’un dile

¹⁶ Mill, “Subjection”, **C.W.**21 s. 295.

¹⁷ Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.97.

¹⁸ Mill, “Utilitarianism”, s.214 [ch.II, par.9; **Faydacılık**, s.23].

¹⁹ Habibi, **Human Growth**, s.2, 3.

²⁰ Isaiah Berlin, “İki Özgürlük Kavramı”, **Kirpi ile Tilki: Seçme Makaleler**, (Çev. Zeynep Mertoğlu), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2008, s.57, 58-9; West, “Mill’s Case for Liberty”, s.22.

²¹ Steven Lukes, **Bireycilik**, (Çev. İsmail Serin), İstanbul, Bilim ve Sanat Yay., 2006s.82-3; Capaldi, **John Stuart Mill**, s.264-5. *Bildung* kavramı yaklaşık olarak Eski Yunanca’daki *Paideia* kelimesine karşılık gelir. Burada kastedilen, bireyde yurttaşlık sorumluluğunun, bilincinin ve de toplumla uyumlu

getirmiş olduğu yetkinleşme idealini, faydacılığın mutluluk ereğinin en olanaklı yolu olarak addetmiştir.

Mill'in selefleri, insanda mevcut olan kendini ahlaken geliştirebilme kudretini görmediklerinden ötürü, özgürlüğü önemsiz kılmışlar ve insanın oluşturulan faydacı sistem üzerinden dışsal bir belirlenim ve biçimlendirme ile inşasına girişmişlerdir. Mill faydacılığın ereğine ulaşılması için, seleflerinin takip ettiği bu yolun, insana içkin değerleri görmezden gelen eksik ve zorlama bir yol olduğunu görmüş, bireye iade ettiği itibar ile eskiden kalma gedikleri kapayabilme uğraşına girişmiştir. Ona göre birey dışsal belirlenim yolları ile olabileceği gibi kendi kendini de belirleyebilir²². Faydacı ideallere en sağlıklı ve kalıcı yoldan erişim, bireylerin kendi kendilerini geliştirebilmelerine imkân sağlanmasıdır. Bu noktada Mill dışsal belirlenimi bir kenara atmaz, ancak bu yönde kullanılacak olan aygıtlar, insanın kendi kendini geliştirmesine yardımcı olmaktan öteye geçmemelidir.

Toplumsal gelişim ve esenlik açısından ideal insan karakteri, kendisini doğaya, doğal akışa, kutsal iradeye yahut kadere teslim etmeksizin kendi koşullarını iyileştirmek için gayret sarf eden aktif insandır. Tarihin hiçbir safhasında toplumsal gelişim pasif insan karakterinin bir getirisi olmamış, aksine “yarar getiren özelliklerin hepsi aktif ve gayretkeş karaktere özgü” olmuştur²³. Bu ideale ise ancak özgürlük olanaklarının var edilebilmesiyle ulaşılabilir, zira sınırlılık içerisinde insanın bu hali geliştirebilmesi ve sürdürebilmesinin maddi koşulları yoktur.

Mill'in önerdiği girişimci, aktif karakter ise, aşabileceği zorlukları girişimciliğinin getirisi olan deneyimleme vasıtasıyla öğrenir ve gelecek açısından öngörülebilirlik yetisi gelişir. Ulaşılamayacak hedefler ile zihnini meşgul etmez. Diğer insanların başarılarını kıskanmak yerine takdir eder, onları aşağıya çekmektense kendisini ileriye götürmeye çabalar, bu da doğrudan toplumsal refaha katkıdır²⁴.

olma biçimlerine olanak sağlayacak kamusal erdemlerin geliş(tiril)mesidir. Bkz. Finley, **Antik ve Modern Demokrasi**, s.43.

²² Donner, Fumerton, **Mill**, s.78.

²³ Mill, “Considerations”, **C.W. 19**, s.407.

²⁴ Mill, “Considerations”, s.409-10. Mill'in bu karakter ile çizdiği portre Sombart'ın burjuva erdemleri ile göstermeye çalıştıkları ile çok büyük paralellik taşır, ayrıca iktisat düşüncesinin rasyonel öznesini işaret eder. Bkz. Werner Sombart, **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, (Çev. Oğuz Adanır), 2.b., Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2011, b.a. özellikle bkz. s.173-97; Ross Poole, **Ahlak ve Modernlik**, (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul, Ayrıntı Yay., 1993, s.21-2, 25.

Dolayısıyla faydacılığın toplumun gelişimini ve toplam mutluluğun artışı gözeten eğilimini en fazla tatmin edici denklem, bireylerin özgürleşebilmeleri ve yetkinleşebilmeleri üzerinden oluşturulabilir. Dolayısıyla özgürleşme ve yetkinleşme kavramlarının Mill açısından çok yakın kavramlar olduğu da söylenebilir²⁵. Mill, eserlerinin pek çoğunda esasında felsefesinin kalbini oluşturan özgürlük-yetkinleşme-fayda ilişkisini yansıtan bu tür açıklamalara başvurmuştur. Otobiyografisinde, “*insana ve topluma göre karakter tiplerindeki yaygın çeşitliliğin ve birbirleriyle çatışan sayısız doğrultuda kendisini geliştirmesi için insan doğasına tam özgürlük verilmesinin öneminin*” Özgürlük Üstüne denemesi boyunca işlenen “*tek hakikat*” olduğunu vurgulamıştır²⁶.

3. Özgürlüğün Ön-Koşulu Olarak Öz-Benlik Sorunu

Özgürlük sorunu, epistemolojik bir ön-sorunun cevabına bağlı olarak bir sorunsal haline dönüştürülebilir. Bu hususta klasikleşen ikili bir ayrım söz konusudur: *Ampirik Öz-Benlik* ve *İdeal Öz-Benlik*. Bentham tüm sistemini ampirik özbenlik teorisine dayandırır, ideal özbenlik teorisinin simgesi ise Kant’tır. Mill ise, ampirik özbenlik düşüncesi ile ideal özbenlik düşüncesi arasında bir tutum almış gibi görünür²⁷.

Ampirik özbenlik teorisinde, özbenlik (self) *arzuların toplamından* ibarettir. Bu nedenle insan ve insan iradesi, haz ve acı duygularına ve onlar vasıtasıyla oluşan arzulara tabîdir. Bunlara göre şekillenir ve şekillendirilebilir²⁸. Kantçı özbenlik, düşüncesine göre ise, özbenlik arzuların basit bir toplamı değil, herhangi bir zamanda sahip olunan arzular ve bunlara bağlı gayelerden *bağımsız* olarak kendiliğin bir

²⁵ Berlin, “İki Özgürlük Kavramı”, s.59-60.

²⁶ Aktaran: Lukes, **Bireycilik**, s. 83.

²⁷ Michael J. Sandel, **Public Philosophy: Essays on Morality in Politics**, Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press, 2006, s.152.

²⁸ Bu epistemolojiye göre, aktif ve sorumlu bir eyleyen değil, tersine pasif ve üretilmiş bir nesne olarak insan görüşünün ortaya çıkma tehlikesi söz konusudur. Bkz. Halliday, **John Stuart Mill**, s.5. John Stuart Mill, otobiyografisinde, bu şekillendirme anlayışını “*Felsefi Kaçınılmazlık*” olarak isimlendirir, bu felsefi kaçınılmazlık ile alakalı olarak şöyle devam eder; “... benim varoluşumun üzerinde bir karabasan gibi baskınlığı olmuştur. Bilimsel bir şekilde öncel koşulların aciz bir kölesi olarak belirlenmiş, ortaya konmuş gibi hissettim; karakterim ve tüm diğer şeyler, bizim için, kendi kontrolümüzün ötesinde ve hatta tümüyle bizim gücümüzün dışında vasıtalarca biçimlendirilmiş gibi...” Aktaran: Halliday, **a.g.e.**, s.5.

bilincidir ve bu gayelerin önselidir. Bu bakış açısına göre, arzulardan bağışık bir *irade* yahut *istenç* (will) olabilir. İnsan bu nedenle kendine hâkim olabilir bir varlıktır.

Mill, söz konusu iki tutum arasında bir tutum almış görünür. Oysa bu çok açık değildir. Meseleyle ilgili, Mill, *Faydacılık*'ta, çok da tutarlı bir açıklama yapmaz. Önce arzu ve iradenin ayrıklığını savunur. Buna göre arzunun kaynağı hazdan başka bir şeye dayandırılmaz. Fakat *arzu* edilgin, *irade/istenç* ise etkin niteliktedir, dolayısıyla farklı olduklarını söyler, bu ideal özbenlik teorisine uygun bir açıklamadır. Hemen peşinden ise tekrar bir kafa karışıklığı yaratır;

Esasında [irade/istenç] arzunun filizi idi. Herhangi bir muayyen zamanda gövdeden ayrıldı ve ayrıca kök saldı. Öyle ki bir şey arzu edildiği için irade edileceği/isteneceği yerde çoğu vakit irade edildiği/istendiği için arzu edilir... Başlangıçta irade tamamıyla arzudan hâsıl olur²⁹.

İnsan doğasında ve özbenliğinde arzuların mutlak hükümlerliği söz konusu ise ve ondan bağımsız bir irade yok ise, ne özgürlük mümkündür ne de kişinin dışsal belirlenim haricinde kendi kendini meydana getirebilmesine olanak vardır. Mill ampirik boyutu reddetmez ancak, her şeyin ondan ibaret olduğu aşırılığına da kaçmaz. İnsan karakteri dışsal belirlenimlere açık olmakla birlikte, esas olarak kişi kendi kendisini belirler³⁰. Özgürlük de bu açıdan epistemolojik açıdan mümkündür.

Mill, bunun yanında, insandaki faydalı davranışların dışsal yollarla geliştirilebilir, alışkanlık haline dönüştürülebilir, arzulanabilir kılınabilir, arzudan iradeye dönüştürülebilir olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiası Bentham ve James Mill'den pek de farklı değildir. Doğru eylemler haz ile, yanlış eylemler acı ile çağrıştırılır, ve kişi üzerinde bizzat tecrübe ettirilir. Ebeveyn terbiyesi, eğitim ve hukuksal yaptırımların infazı bu ilkeler üzerinden işlemektedir³¹.

4. İki Özgürlük Kavramı ve J. S. Mill

Mill'in özgürlük kavramını anlayabilmek için esasında ona çok geniş bir perspektiften bakmak gerekir. Ancak bizim için bu teorik alanı tümüyle ele almamız

²⁹ Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.238 [ch.IV, par.11; *Faydacılık*, s.68-9].

³⁰ Halliday, *John Stuart Mill*, s.6.

³¹ Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.238-9 [ch.IV, par.11; *Faydacılık*, s.70].

tezimizin maksadını aşar. Bununla birlikte Mill'in özgürlük kavramının nispeten geniş bir çerçeveden ele almamızı kolaylaştıracak şekilde geçmişte bir takım kavram analizleri yapılmıştır. Özgürlük kavramı üzerine yapılagelmiş bu tartışmalar ve felsefi tahliller arasında belki de en önemlilerden biri Isaiah Berlin'in yapmış olduğu pozitif ve negatif özgürlük ayrımıdır. *Negatif Özgürlük*, karışılmama yâhut müdahalesizlik olarak özgürlüktür. Liberal düşüncenin temelinde yatan özgürlük kavrayışı budur. Bu, çok kısa bir biçimde, bireyin üzerinde dışsal sınırlamaların olmamasıdır. Liberal düşünceye ve onun negatif özgürlük kavramına karşı farklı yüzyıllarda çeşitli düşünürlerce farklı farklı eleştiriler getirilmiştir. Bu eleştirilerde özgürlük kavramının pozitif yönü vurgulanmaktadır. Bu eleştirilerde sunulan görüşler ayrıntılarda birbirlerinden farklılaşmakla birlikte, öze dair belli noktalarda ortaklıkları söz konusudur. Bu ortak nokta itibariyle, *Pozitif Özgürlük*, belli bir hedef yahut kazanımın elde edilmesine dönüklüğü ifade eder. Buna göre, özgürlük, negatif kavrayışta ileri sürülüp önerildiği gibi bireyin kendi haline bırakılmasından ibaret biçimde düşünülmemelidir. Pozitif özgürlük, "*kendine hâkim olma*" (self-mastery) olarak kavranır. Bir kişinin özgür olabilmesi için belli dışsallıklardan, yasalardan yahut devlet müdahalesinden bağışık olması yetmez, çünkü kişi bazı içsel faktörlerce de engellenebilir. Ancak ve ancak bu durumun aksi halinde, yani 'yüksek ben', 'aşağı ben'i kontrol edebiliyorsa, özgürlük vardır. Örneğin bir uyuşturucu bağımlısı, pozitif özgürlükçü bakış açısından bakıldığında, özgür değildir. O zaten özgür olmadığı içindir ki, hukukun ona müptelalığı nedeniyle müdahale etmesi, kötü bir şey değil, aksine onu özgür *kılabilmek* amaçlı bir edimi ifade eder. Bu bakış açısına yakın olan J. J. Rousseau, Fichte, T. H. Green ve H. Marcuse gibi filozoflar pozitif özgürlükçü olarak değerlendirilir. Çok önemli bir diğer nokta ise, pozitif özgürlükçü görüşlerin ortak özelliğinin, özgürlüğün temini için dışsal (hukuksal) müdahaleler ve aracılıkların meşruluğunu vurguluyor olduklarıdır. Bunlar bireyin gerçekten özgür ve kendine hâkim (self-mastery) kılınması amaçlı yapılan müdahalelerdir. Isaiah Berlin ise "özgürlük" uğruna fakat tersi istikamette ilerleyen görüşlerin en çok da işte bu pozitif özgürlük fikirlerinden zuhur ettiğini iddia etmiş ve kendini negatif özgürlükçü tarafta tutmuştur³². Özgürlüğün negatif ve pozitif kavramları üzerinden biçimlenen

³² Pozitif ve Negatif Özgürlük kavramları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.346-55; Berlin, "İki Özgürlük Kavramı", b.a.

bu kavramsal çerçeve, Mill'in özgürlük kavrayışını daha sistematik bir biçimde, kısaca açıklayabilmemize de olanak sağlamaktadır.

a. Negatif Özgürlük Kavramı ve Müdahale-Dışı Özgürlükler Alanı

Berlin ve daha pek çok yazar, Mill'in negatif özgürlükçü bir filozof olduğunu düşünmüştür³³. Mill, bireyin hiçbir şekilde *karişilamaz bir özgürlük alanı* olduğunu varsaymıştır. Bu alana müdahale etmek, bireyin kendini ahlaki bir özne olarak inşa edebilmesi idealine zarar verecektir. Söz konusu istenmeyen müdahale biçimlerine, hukuki müdahale de dâhil, her türlü müdahale dâhildir. Fakat dışsal müdahalenin dışında tutulmak istenenbu saf özgürlük alanının içeriğinin nasıl saptanacağı, ne tür özgürlüklerin bu alana dâhil olduğu cevaplaması bir hayli zor bir problemdir. Mill buna genel olmakla birlikte, kendi ahlak ve siyaset teorisi açısından tutarlı bir cevap vermiştir. Söz konusu alanı bireyin sadece kendisini ilgilendiren (self-regarding) alan olarak niteler; ve ileride daha ayrıntılı işleyeceğimiz üzere, bu alana o kişinin (i) düşünsel alanı, (ii) kişisel zevk ve alışkanlıkları, (iii) gönüllü, erişkin ve ne yaptığını bilen diğer kimselerle birlikte eyleyişleri girer. Bireye dışsal müdahalelerin olmamasını gerekli gördüğü bu alanı Mill *Özgürlük Üstüne'*den çok daha önce 1848 yılında *Principles of Political Economy*'de de tanımlamıştır.

Ben bu [alanı], *yalnızca bireyin -içsel yahut dışsal- yaşamını* ilgilendiren tüm yönleri içermesi gereken bir alan olarak idrak etmekteyim. Ve bu [alan], diğer kimselerin çıkarlarını etkilememelidir, yahut yalnızca bir ahlaki örnek olma etkisi biçiminde etkileyebilir. İçsel bilinçlilik alanı ile ilgili olarak, düşünceler ve duygular; çoğu dışsal davranış açısından ise sadece kişisel olan, diğer insanları ilgilendiren neticeleri olmayan, yahut en azından onlara acı verici ve yaralayıcı olmayan davranışlar...³⁴

Birer birey ve ahlaki aktör olarak, *kendi bildiğimiz yolla (kendi seçişlerimizle), kendi iyiliğimizin peşinden gitme özgürlüğümüz* bu alanının ahlaki değerini ve ahlaki hak statüsünü meydana getirir³⁵. Negatif özgürlükçü perspektiften değerlendirirsek, en temel özgürlük de zaten budur. Bu, aynı zamanda, Mill'in

³³ Berlin, "İki Özgürlük Kavramı", s.54-5

³⁴ Mill, **Political Economy-II, (C.W.III)**, s.938.

³⁵ Berlin, "İki Özgürlük Kavramı", s.58.

nazarında, her bireyin ahlaken hakkıdır da³⁶. Mill, tam manasıyla özgürlük adını hak eden bu temel özgürlüğü esas alarak, onu sağlayacak özgürlük kataloğunu *Özgürlük Üstüne*'de sunmuştur. Bireyin kendi iyiliğinin peşinden gitme özgürlüğünden intişar eden ve bu temel özgürlüğü olanaklı kılan üç çeşit özgürlük biçimi söz konusudur. Mill'in üçlü özgürlük sınıflaması şu şekildedir;

(i) Bu özgürlüklerden ilki "*bilincin iç sahası*" olarak ifade edilmiştir. Bu iç alan, düşünce özgürlüğü ve bununla doğrudan bağlantılı ifade özgürlüklerinden müteşekkildir³⁷. Mill, ifade özgürlüğünü de düşünce özgürlüğünün ayrılmaz bir bileşeni olarak ele alır. Düşünce ve ifade özgürlüğünün teminatı, kişinin kendi oluşturacağı hayat izleğini takip edebilmesini olası kılar ve bu açıdan o kişinin faydasıdır, çünkü onun mutluluğuna (düşünsel mutluluğuna) hizmet eder. Diğer yandan, bireysel gelişimlere, özgünlüklere ve farklılıklara katkıda bulunmasından ötürü, toplum açısından da faydalıdır. Düşünce ve ifade özgürlüğünün teminat altına alınmasının bir diğer toplumsal faydası ise, mevcut oturmuş düşüncelerin eleştirilebilmesini, sınanabilmesini, geliştirilebilmesini ve hakikatin hali hazırda görülemeyen diğer boyutlarının aydınlatılması ve kavranabilmesini olanaklı hale getirmesinden kaynaklanır. Mill'e göre, toplumsal ilerleme de ancak bu koşullarda mümkün olabilir. Mill'e göre, "bir düşüncenin doğruluğu, onun faydalılığının bir parçasıdır"³⁸ ve o düşüncenin paylaşımına ve tartışmaya açılmadığı bir yerde onun doğruluğu üzerinde fikir yürütebilmenin maddi koşulları sağlanamamış olacaktır³⁹.

(ii) İkinci özgürlük alanı; düşünsel alanda oluşturduğumuz fikriyatımıza göre çizdiğimiz yaşam yolumuz doğrultusunda *eyleyebilme* özgürlüğüdür, bu da ahlaken hakkımız içerisinde. Ancak, Mill, eyleyebilme özgürlüğünün sınırları olduğunu belirtir. Eylemlerimizin salt kendimizi ilgilendiren kısımlarında özgürlüğümüze karışamaz; kişisel zevkler bu alandadır (zevk de düşünce gibi özeldir), başka

³⁶ Hart, "Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill", s.95; Gray, **Mill on Liberty: A Defence**, 2nd.ed., London and New York, Routledge, 2003, s.ix.

³⁷ Bu sahanın içerisine, din, inanç, vicdani değerlendirme ve her türlü düşünce ve duygu, ayrıca bunlar üzerinde tartışma yürütme/eleştiri özgürlükleri girmektedir. Tartışma yürütebilme ve eleştiri getirebilme, beyanda bulunma ve yayma özgürlükleri ifade özgürlüğü içerisinde. Mill, ifade özgürlüğünün düşünce ve vicdan özgürlüğünden ayrıştırılamayacak bir özgürlük olduğunu düşünmektedir. Bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.53.

³⁸ Bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.66.

³⁹ Bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.53, 57-106; Kemal Şahin, **İfade Özgürlüğü: İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2009, s.239-52.

kimseleri ilgilendirmez. Diğer kimseleri ilgilendiren kısımlardaki özgürlüğümüz, ancak ilgili diğer kimseler üzerinde herhangi bir zarara yol açmadığı takdirde karışılmaz olacaktır⁴⁰.

(iii) Kendi istediğimiz yoldan yaşam yolumuzu ve mutluluğumuzu takip edebilmenin üçüncü özgürlük sınıfı ise birlik olma özgürlüğüdür (freedom to unite). Bu esasında eyleyebilme özgürlüğünün bir cüzüdür. Kişi isteğini bireysel eyleyebilme özgürlüğü çerçevesinde takip edebileceği gibi bunu başka bireyler ile birleşerek de yapabilir. Ancak bunun da rızai bir birlik şeklinde olması ve birlik dışındaki diğer kimselere haksız biçimde zarar vermeye dönük olmaması gerekir⁴¹.

Bu üç alan Mill'in temel özgürlükler kataloğunu oluşturur. Bu üç alana hukuksal ve siyasal açıdan müdahale edilebilirlik hususunda Mill ilkesel olarak negatif özgürlükçüdür. Birey ancak söz konusu özgürlüklerin varlığı halinde kendini sorumlu, özerk ve ahlaki bir özne kılabilir. Ayrıca bu özgürlük sınıflaması, yasa koyucunun faaliyet sahası da ortaya çıkmaktadır. Liberal bir toplumda yasa koyucu sadece ikinci ve üçüncü başlıktaki özgürlükler alanında faaliyet güdebilir. “Düşünmeye, fikre ve vicdana ilişkin olan bütün işler yasama sahasının dışındadır ve bireye değil, sadece bizzat devlete verilmiş olan takdir yetkisine tabi bulunan bütün toplumsal eylem, alışkanlık ve ilişkiye ait olan işler ise o sahanın içine girer”.⁴² Yani negatif özgürlük alanı aynı zamanda hem toplumun hem de yasa koyucunun faaliyet alanını, hukukun otorite alanını belirler.

b. Pozitif Özgürlük Kavramı ve J. S. Mill

Mill, gerek özgürlükler kataloğu gerekse bireyselliğin korunmasına yaptığı aşırı vurgucu tonu nedeniyle, genel olarak negatif özgürlükçü bir filozof olarak

⁴⁰ Bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.53, 144.

⁴¹ Bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.54. Bentham başta olmak üzere, hemen hemen bütün faydacılar, ekonomik fayda açısından, çıkarlarının takibinin bireylere bırakılması gerektiğini ve bunun ekonomik alandan devletin elini çekmesiyle mümkün olacağını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri, ekonomik alanda çalışan kitle için yasa eliyle daha insancıl koşulların meydana getirilmesine ilke olarak karşı durdukları biçiminde yorumlanmaya açıktır. Bununla birlikte, Birlik Kurma Yasası'na karşı muhalefet ederek, işçiler dâhil herkesin birlik kurma yoluyla çıkarlarını takip etmesi gerektiğini savunmuşlardır. Nitekim, 1824 yılında bu yasalar, yürürlükten kaldırılarak, birlik kurma olanakları genişletilmiştir. Bkz. Bronowski, Mazlish, **Batı Düşünce Tarihi**, s.611 (dn.17).

⁴² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.150.

algılanmaktadır. Oysa ki, Mill'i katı bir negatif özgürlükçü olarak düşünmemek gerekir; pozitif özgürlüğe dönük kavrayışları da söz konusudur⁴³. Zira Mill, özgürlük kavramını sadece "müdahaleden bağımsızlık" olarak kullanmaz. Bir yerde "özgürlük ismini hak eden tek şeyin, kişinin kendi iyisini kendi yoluyla takip edebilmesi" olduğunu belirtir. Başka bir yerde ise özgürlüğü "arzulananın yapılması" (bu konuda yetkinliği haiz olmak) olarak tanımlar⁴⁴. Bu açıklamalar özgürlüğü pozitif anlamıyla da benimsiyor olduğunu gösterir⁴⁵. Mill, Thomas Carlyle'e yazdığı mektupların birinde şöyle der:

Her ne kadar türün (ya da daha doğrusu, onun münhasır her unsurunun) iyiliğini en yüksek erek olarak benimsiyor olsam da; (benim faydacılığımın alfa'sı ve omega'sı olan) bu ereğe, onun, kendisi için geliştirilmesi gereken her ne ise onu geliştirmesine özgülenen araçlar mevcut kılınmadan erişilemeyeceğine de tam bir İnanç ile inanmaktayım⁴⁶.

Görüldüğü üzere, Mill, bireysel öz-gelişime özgülenen *araçların sunulması* gerektiği görüşünü yadsımamaktadır. Dolayısıyla, bireysel yahut toplumsal, her türlü gelişimin kendiliğinden yaşanacağı gibi aşırı liberal bir tahayyülün Mill'de yer aldığı pek söylenemez. Bu, basit faydacı hesaplamalarla ve salt yönetim eliyle de mümkün değildir. Bu gerçeği fark eden Mill, ikincil değerler üzerinden teleolojisini kurduğu dolaylı bir faydacılığı benimsemiştir. Belki de bu yüzdendir ki, Mill, Nicholas Capaldi'nin deyiimiyle, Bentham'ın evrensel mutluluk idealinin yerine, evrensel özgürlüğü ikame etmiştir⁴⁷. Ancak bu özgürlüğün hukuksal ve politik anlamda değil, belki ahlaki ve düşünsel anlamda evrenselliğinden bahsedilebilir. Zira Mill, özgürlük düşüncesinin politik sahaya yansımaları, *Özgürlük Üstüne*'nin giriş kısmında açıklamıştır; karakter ve erdem gelişimi ve yetkinleşme için birincil gereklilik olarak gördüğü özgürlüğü, yönetim modelleri ile bağlantısı çerçevesinde yalnızca yetkinleşmiş bireyler ve uygar ülkeler için öngörmüştür. Kendisinin ifadesiyle,

⁴³ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.347, 363; West, "Mill's Case for Liberty", s.24; Habibi, **Human Growth**, s.117-42.

⁴⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.54, 160.

⁴⁵ Habibi, **Human Growth**, s.128.

⁴⁶ Mill, "To Thomas Carlyle, (12th January 1834)", **C.W.12**, s.207. Alıntındaki parantez içine dair ilaveten şöyle bir yorum yapılabilir; *Alfa* (A, α) ve *Omega* (Ω, ω) Eski Grek alfabesinin ilk ve son harfleridir. Mill söz konusu ereğin, teorisinin hem başlangıcı hem de nihayeti, dolayısıyla her şeyi olduğunu bu metaforla ifade etmiş görülüyor.

⁴⁷ Capaldi, **John Stuart Mill**, s. 272

“uygar olmayanları yönetmede despotizm meşru bir yönetim biçimidir” zira, “insanların serbest ve eşit tartışmayla düzelebilir hale gelmelerinden önceki herhangi bir durumda, özgürlüğün bir ilke olarak uygulanmasının kesinlikle yeri yoktur⁴⁸”. Dolayısıyla Mill, özgürlük ilkesinin içerisine çocukları, başkalarının gözetilmesi gerekenleri ve uygar olmayan ulusları dâhil etmez. Yani Mill, negatif anlamıyla özgürlük olarak ifade edilebilecek şekilde, bireysel özgürlüklere müdahalenin asgariye indirilmesi koşullarının ortaya çıkışına dek, bu koşulların sağlanmasının o toplumda mümkün kılınabilmesi için pozitif özgürlükçü (ve hatta kimi yorumlara göre paternalist⁴⁹) modellere cevaz vermektedir.

İnsanların gençliklerinde, doğruluğu kanıtlanmış beşeri tecrübeden yararlanmalarını mümkün kılacak bir eğitim-öğretimden geçmelerinin önemini ve gerekliliğini kimse inkâr edemez. Bununla birlikte, insanın ayırıcı özelliklerinden birisi, belli bir yetişkinliğe ulaştığında, kendi yeteneğinden ve algılama gücünden yararlanarak bilgi ve tecrübeyi bizzat kendisinin elde etmesi ve yorumlamasıdır. Şartlarına en uygun ve kullanılabilir yöntemin hangisi olduğuna, yine kendi ihtiyaçlarını göz önüne alarak karar verecek olan insanın kendisidir⁵⁰.

Dolayısıyla, Mill’in fütursuz bir özgürlükçü olduğundan bahsedilemez. Tecrübe eksikliği olan, mevcut tecrübesini doğru yorumlayamamış ve yorumlayamayacak kapasitede olan kimseler belirli dışsallıklara (gelenekler, aile, eğitim, müstemleke idaresi vs.) bağlı kılınarak asgari tecrübeye eriştirildikten sonra *Özgürlük Üstüne*’de sunulan özgürlük ilkesinden yararlanabilir hale gelebilirler. Mill’in negatif özgürlükçülüğü de işte bu noktadan itibaren konuşmaya başlar. Yine bu yüzdendir ki Mill, toplumun cahil kesimlerine oy hakkının bahşedilmesini yanlış bulacaktır⁵¹.

Diğer yandan, bireyin kendi arzuladığını yahut istediği yolu izleyebilmesinin yolu çeşitliliklerin var olmasına bağlıdır. Dolayısıyla, çeşitliliklerin sadece

⁴⁸ Mill tüm bunlardan, *Özgürlük Üstüne*’de önerdiği özgürlüğün, çocuklar ve kendi fiillerine karşı dahi himaye edilmesi gerekenler bahsinde geçerli olmadığını belirtmesinden sonra bahseder. Aynı paragraf içerisinde çocuklar ve himaye edilmesi gerekenler ile geri kalmış ülkelerin halkları arasında bir analogi kurulmuştur. Bkz. Mill, “On Liberty”, s.224.

⁴⁹ Bkz. Hamburger, **John Stuart Mill on Liberty and Control**, s.3-18.

⁵⁰ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.110. Mill’in özgürlük ve yetkinlik ilişkilendirmesi noktasında, yalnızca belirli bir yetkinliğe ermiş kimselerin nitelik açısından üstün hazları belirleyebilip takip edebileceği biçimindeki görüşünü de hatırlamak gerekir.

⁵¹ Özcan, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, s.128

korunması değil, cesaretlendirilmesinin de yine kamusal makamlarca üstlenilecek bir pozitif özgürlükçü edim olduğu ileri sürülmüştür. Mill de bu doğrultuda düşünür⁵².

Mill'in özgürlüğe dair sonucu şudur. Özgürlük, ilke olarak dışsal müdahalenin olmaması gereken, öz-gelişim olanakları alanını tarif eder. Ona kendi başına iyi denebilmesinden ziyade, ereği olan bir iyidir denebilir. Ereği, bireyin kendini yetkinleştirmesidir. Faydacı bireysel ve toplumsal iyi ideallerine de ancak bu bireysel ideal üzerinden ulaşılabilir. Bunun kapitalist toplumun ontolojik olarak bireyde sabitlenen kavrayış sistemi açısından önemi önemlidir. (i) Bireye özgürlük sağlanmalıdır; özgürlük olanakları, sergilenebilir iradeyi (yahut özerkliği) olanaklı kılar, bu ise Mill'in "karakter gücü" yahut "sıradışılık" dediği, topluma nihayetinde yarar sağlayacak farklılıklara giden yoldur⁵³. Dolayısıyla bireylerin farklılıklarına bir değer olarak bakılmalıdır; zira farklılıkların olduğu toplum farklılıkların üretildiği toplumdur. Bu farklılıklar ise düşünsel ve maddi zenginliklerin kaynağıdır⁵⁴. Liberal perspektif bunu böyle değerlendirir⁵⁵. (ii) Ayrıca birey eyleyişlerinde ilke olarak serbest bırakılmalıdır ki bunları üretebilsin. Devletin her şeye müdahil olması gerektiği savına karşılık Mill de liberalizmin popüler deyişini (En İyi Yargıç İlkesini) tekrarlar;

İnsanlar kendi işlerini ve kendi uğraşlarını en iyi kendileri bilirler; ve bunlara karşı özeni hükümetten ve hükümetten beklenenden daha fazla gösterebilirler⁵⁶.

Mill özel aktörlerin birincilliğinin karşısında devletin ikincilliğini, bir ideal olarak benimsemiştir. Yoksa devlet denen aygıtın pozitif edimsel ehemmiyetini asla

⁵² Habibi, **a.g.e.**, s.129-30.

⁵³ Mill'den yapılan alıntı ve değerlendirme için bkz. Melih Yürüşen, **Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü**, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 1996, s.138; Mill'in sıradışılığı bir iyi olarak benimsemesinin vurgulandığı bir makale olarak bkz. J. W. N. Watkins, "John Stuart Mill ve Bireyin Özgürlüğü", **Siyasi Düşünce Tarihi**, (Ed. David Thompson), İstanbul, Şule Yay., 1996, s.182-197.

⁵⁴ Mill, bu farklılıkların, ilke olarak, hükümet müdahalesinin ikincil bir seçenek olduğu piyasa koşullarında canlı tutulacağını düşünmektedir: "Hükümet işlemleri her yerde birbirinin benzeri olmak eğilimindedir. Bireylerde ve onların kurmuş oldukları topluluk ve şirketlerde ise sonsuz sayıda bir *tecrübe çeşitliliği* bulunur. Bu durumda devletin yapabileceği en verimli şey, kendisini bu tecrübelerin merkez deposu haline getirmek ve bu birikim en etkin şekilde etrafa yayarak dağıtmaktır." Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.178.

⁵⁵ Toplumun "öz gücü" ve "gerçek ilerlemenin asıl kaynağı" olarak, "aklın orijinallliği", "bireysel karakterlerin muhafazası" ve "bireysel düşüncenin bağımsızlığı" vurgularının yer aldığı Mill'in *Political Economy* yazılarının bir değerlendirmesi olarak bkz. A. Dinç Alada, **İktisadın Kayıp Felsefesi: Arayışlar ve Denemeler**, İstanbul, Bağlam Yay., 2012, s.133-4; Yine Epstein da Mill'in başkasına zarar vermeme ilkesi vasıtasıyla çizilmiş mümkün olduğunca geniş bireysel özgürlüklerin sağlanması idealinin alt yapısında bu tür bir zenginlik teorisi görür. Bkz. Richard Epstein, "Harm Principle: and How It Grew", **University of Toronto Law Journal**, Vol: 45, 1995, s.373-4.

⁵⁶ Mill, **Political Economy-II**, s.942.

reddetmemiştir. Devletin şu durumlarda doğrudan etkinliği söz konusudur; (i) faaliyetleri yürütecek olan bireyselliklerin ve özel girişimlerin oluşmadığı alanlarda bu oluşumlara ön ayak olmak adına devlet etkin olabilir; (ii) tamamıyla bireysel özgürlüğe bırakılmasının toplumsal zarara yol açma riski söz konusu olan alanlar; (iii) güvenlik ve denetleyicilik faaliyetleri. Oysa ki bugünün liberal bakış açıları, devleti ikincillikten de geriye hatta yokluğa itme eğilimindedir. Bu açıdan bugünün liberalizmi ile Mill'in liberalizmi pek çok noktada bağdaşmaz. Hatta pek çok yazar, bugünün liberal bakış açılarından bakıldığında Mill'in liberal dahi sayılamayacağını belirtmiştir⁵⁷.

C. J. S. MILL'İN ADALET KAVRAMI

1. Genel Olarak: Faydacılık ve Adalet

Adalet düşüncesi ile faydacılık birbiriyle örtüşmez kabul edilir genellikle, çünkü hukukun ve yönetimin maksadı en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu olduğu vakit, maslahata odaklanmış devlet faaliyetlerinde ne tür bir adalet anlayışının söz konusu olabileceğini kestirebilmek güçleşir. Mill faydacılık ile adalet düşüncesinin *Faydacılık*'ın beşinci bölümünde uyumluluğu açıklamaya çalışır⁵⁸. Buna rağmen Mill'in oluşturduğu bir karmaşa vardır. Mutluluğun en üstün iyi olarak değerlendirildiği ve her şeyi bu ereğe ulaştırma nispetinde doğru yahut yanlış addeden teori, bir değer teorisidir. Oysa ki, Mill doğruluğu ve yanlışlığı ahlaki hak ve yükümlülüklerle uygunluk açısından da tanımlamaktadır. Dolayısıyla doğruluğun ve yanlışlığın onun iki biçimde tanımlaması söz konusudur. İlki, Mill'in ahlaktan ayrı tuttuğu, “ihtiyat yahut politika” alanına göre bir tanımlamadır ve “expedient” kavramı üzerinden tahlil edilir. Doğru olan sonuca vardırandır. İkincisi ise “ahlak” alanında bir tanımlamadır. Bu da görüleceği üzere, hak ve yükümlülüklerle uygunluk

⁵⁷ Alada, Feyerabend gibi bu yorumu yapanlar arasındadır. Bkz. Alada, **İktisadın Kayıp Felsefesi**, s.144.

⁵⁸ Bu girişim Mill öncesi bazı yarırcı düşünürler tarafından da yapılmıştır. Örneğin William Godwin, *Politik Adalet Üzerine İncelemesi*'nde (1793) bir kişiye karşı adaletli yaklaşımı, onu diğerlerinden ayırmayacak, tarafsız ve retrospektif güdümleri olan önyargılardan uzak bir biçimde davranmak biçiminde tanımlar ve böylelikle merkezine tarafsızlığı oturtmuş olduğu adaletin genel mutluluğu azamileştirici özelliğini ileri sürer. Bkz. Häyry, **Liberal Utilitarianism**, s.34.

üzerinden tanımlamadır. Bu alanlar arasında diğer bir farklılaşma noktası ise yaptırım meselesidir⁵⁹.

Mill, adaleti iktisadi adalet bağlamında tartışmaz. Ona göre, adalet kavrayışı, ilk görüşte, hukuksal bir çerçeveye işaret eder⁶⁰. Ancak O, adil olanı, pozitif hukukun kurallarına ve düzene uyma gibi de telakki etmez. Adalet düşüncesi adalet hissiyatı ile ilgilidir⁶¹. Ona göre, mevcut hukuki bir kural kötü bir kural olabilir; kötü olmasına rağmen buna uyma yanlısı olanlar, uyma noktasındaki süreğenliği, serbesti karşısında her şeye rağmen genel faydaya daha uygun ve tercihe şayan görürler. Kötü hukuka uymama yanlıları ise onun haksız, yanlış ve faydasız olduğu gerekçesiyle uymamaya eğilimlidirler. Bu ise iki şey gösterir; (i) tüm sorunun altında bir fayda sorunu yatar, (ii) ikinci olarak da pozitif hukukun kuralı, adaletin yüce ölçüsü olamaz. Çünkü tüm bu tartışmalar, haksız ve gayriadil (injust) hukukun olabileceğine dalalettir⁶².

Mill, adaleti, bir diğer yandan, eşitlik ve tarafsızlık düşüncesi üzerinden ele alır. Mill, ahlak anlayışının ne ilk çağın *itaat ahlakı*, ne de orta çağın *şövalyelik ve yüce-gönüllülük (koruyup gözetme) ahlakı* olduğunu belirtir; onun ahlak anlayışı, kendi deyimiyle, “*adalet ahlakı*”dır⁶³. Mill’e göre eski çağlarda ne zaman eşitlikçi toplum görüşleri ileri sürülse bu görüşlerin dayandırıldığı temel, adalet erdemi olmuştur, ancak bu hallerde bile eşitliğin kapsamı çok dar tutulmuştur; ne köleler, ne de kadınlar vardır bu eşitliğin içinde, eşit olanlar sadece özgür erkek yurttaşlardır. Mill’in görüşüne göre tarihin gidişatı kapsamı daha geniş bir eşitlik algısına bağlı adalet ahlakına doğru evrilmektedir⁶⁴. Adaletin bir de tarafsızlık boyutu söz konusudur. O’na göre, toplumsal açıdan tarafsızlık her zaman mümkün olmaz,

⁵⁹ Mill, “Utilitarianism”, s.246 [ch.V, par.14, **Faydacılık**, s.82-3]; Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.88.

⁶⁰ Mill, adaletin birincil anlamının içeriğinin hukuksallığını göstermek amaçlı olarak, etimolojik açıklamalara girişmiştir. Etimoloji, adaletin, ağırlıklı olarak kanuna uygunluğu ifade ettiğini göstermektedir. Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.244-5 [ch.V, par.11-2; **Faydacılık**, s.79-81].

⁶¹ Lyons, **Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory**, s.71.

⁶² Mill, “Utilitarianism”, s.242 [ch.V, par.6; **Faydacılık**, s.74-5].

⁶³ Eski düzenin Hristiyan Hayırseverlik Etiği, yoksulu İsa sabrı ve boyun eğmeyle, zengin ve soylu olanı ise hayırseverlik ile öte dünya saadetine taşıyan bir görüşe dayanırken, modernite ile birlikte tersine evrilmiş; gerek reformasyon, gerekse sosyo-ekonomik ilerlemeler eskinin zarsız yoksulunu düzenin potansiyel bozucusu haline getirmiş, dolayısıyla bu da hem politik kurumları hem de ahlaki kabulleri kökten bir değişime götürmüştür. Bkz. Gökçeoğlu Balcı, **Tutunamayanlar ve Hukuk**, s. 24-6.

⁶⁴ Mill, “Subjection”, **C.W. 21**, s. 294.

“ailesini ve dostlarını yabancıya karşı önde tutmayan ayıplanır”; ancak “*Hukuksal Tarafsızlık*”, bu toplumsal içerik ile özdeş addedilemez⁶⁵. Hukuksal açıdan tarafsızlık, genel bir yükümlülük olan “herkesin hakkına saygı” yükümlülüğünü içerir. Bu, aynı zamanda bir eşitlik meselesidir. Adalet-eşitlik bahsindeki her kurgu (burada Mill, Aristotelesçi denkleştirici adalet, dağıtıcı adalet ve hakkaniyet formülasyonunu kasteder) da adaletin faydaya göre biçimlendirildiği gerçeğini bizlere sunmaktadır⁶⁶. Dağıtıcı adalete dair tartışmaların belirleyicisi de genel faydadır. Bu konuda Mill münhasır örnekler sunar⁶⁷. Genel fayda, insanlara farklılıkları nispetinde farklı davranılmasını gerektiriyorsa öyle davranılır; böyle bir lüzum olmadıkça faydacılığa içkin en önemli ilkeler olan eşitlik ve tarafsızlık ilkeleri her zaman caridir⁶⁸.

Mill, bir diğer ve en çok önem arz eden sınama noktasında, adaleti, liyakat yahut müstahak olma (deserving) üzerinden düşünür. Buna göre, adalet, layık olanın layığını bulması; tersi yani gayriadillik ise, bir kimsenin *ahlakça hakkı* olanın onun elinden alınmasıdır. Bu açıdan, “Fenalığa iyilikle karşılık ver!” emrine hiçbir zaman adalet gözüyle bakılmamıştır⁶⁹.

2. J. S. Mill’de Hak ve Yükümlülük Kavramları:

a. Hak Kavramı

Mill’in adaleti müstahaklık üzerinden kavrayışı, onun hak ve ona mukabil yükümlülük kavramlarını izah etmeyi gerektirir. Mill’e göre adaletsizlik, bir hakkın ihlali ile alakalı bir mevzudur. Başkaca *yanlışlar* ise illa ki bir hakkın ihlalinin teşkil

⁶⁵ Mill, “Utilitarianism”, s.243-4, 257 [ch.V, par.9-10, 36; **Faydacılık**, s.77-9, 106-7].

⁶⁶ Mill, adaletin, faydaya göre içeriği doldurulan bir kavram olduğunu pek çok yerde belirtir. Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.243-4, 255, [ch.V, par.9-10, 32; **Faydacılık**, s.77-9, 102]. Ayrıca, *dağıtıcı adalet* tartışmasında da aynı eğilimini sürdürür. Zayıf olanın mı daha çok gözetileceği, yoksa kabiliyetli olanın mı daha fazla hak edeceği sorusunun cevabı, Mill’e göre, o anlık toplumun faydasına hangisi uygun olacaksa odur. Yani adaletin içeriğini her halükarda fayda belirler. Bkz. **a.e.**, s.254 [ch.V, par.30; **Faydacılık**, s.99-100].

⁶⁷ Mill’in kalifiye işçi ile alelade işçinin ücretlendirilmesi ve gelir vergisi hususunda verdiği örnekler için bkz. “Utilitarianism”, s.253-5 [ch.V, par.30-1; **Faydacılık**, s.98-100].

⁶⁸ Mill, “Utilitarianism”, s.219 [ch.II, par.19; **Faydacılık**, s.33-4]; Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.99.

⁶⁹ Mill, “Utilitarianism”, s.242, 247 [ch.V, par.6-7, 15; **Faydacılık**, s.76, 85].

etmeyebilir⁷⁰. Adalet aykırılık bu açıdan iki bileşene sahiptir: (i) cezalandırma hissini uyandıracak bir yanlış yapışın olması, (ii) kendisine yanlış yapılmış bir kimsenin olduğu bilgisi yahut inancı⁷¹.

Faydacı geleneğe ithaf edilen hak düşüncesi, bilindiği üzere, hakların bütünüyle başka iyi şeylere, özgül olarak da faydaya ve faydalı olana ulaşılması için kullanılan araçlar olarak değerlendirildiği biçimdedir. Haklar hakkındaki yargılar, bunların iyi sonuçlar verebilme kapasitelerine bağlı tutulmuş, hakların kendi başlarına varoluşları, kaynakları ve kullanılabilimleri ile alakalı derinlemesine fikirler geliştirilmemiştir⁷². Bilindiği üzere, Bentham hakların kaynağı açısından “doğal hak” düşüncesini saçmalık olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Özgürlüğe atfettiği değer göz önüne alınırsa, Mill’in, hak kavramı açısından Bentham’ın muhakemesine geri dönmeyeceği, onun gibi hakları yalnız hukukun yarattığını ve bireylerin yalnızca devletçe verilmiş özgürlüklere sahip olabileceğini ileri sürmeyeceği tahmin edilebilir⁷³. Daha az bilinen ve dikkate alınan bir gerçek ise, Mill’in, her ne kadar kendisi bundan kaçındığını söylemeye çalıştıysa da, doğal hak felsefesinin menziline girecek şekilde bir *ahlaki hak* savunusuna geçmiş olmasıdır⁷⁴. Bu hakların ahlaki gücü, onların hukuki statülerine bağlı değildir, ahlaken savunulabilirliklerine bağlıdır⁷⁵.

Mill’in selefi, Bentham’a göre, haklar reel varlıklar değildirler; hukuksal kurumlarca tesis edilen yüküm ve zorunluluklara atfen tanımlanabilir. Bu açıdan hakların kaynağına dönük olarak ciddi bir doğal hak aleyhtarlığı söz konusudur. *Anarchical Fallacies* isimli yazısında, “Adem-öncesi” (*pre-adamitical*), “hukuk-öncesi” (*ante-legal*) ve “hukuk-karşıtı” (*anti-legal*) hakların olduğunu ileri süren tezlere karşı çıkar, onları muğlak ve hatta saçma bulur. Bentham’a göre; “Haklar, sadece ve sadece hukuk yapımıdır: hukuk olmaksızın haklar yoktur -hukuka aykırı

⁷⁰ Lyons, **Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory**, s.110.

⁷¹ Mill, “Utilitarianism”, s.248, 250 [ch.V, par.18, 24; **Faydacılık**, s.87, 91].

⁷² Tabii ki bu, hak düşüncesinin daha çok iktisadi boyutuna tekabül eder. Ve Refahçılık (welfarism) faydanın doğrudan azamileştirilmesi ile alakalı olduğu için hak kavramının üzerinde pek durulmaz. Bkz. Sen, **Etik ve Ekonomi**, s.46; Ayrıca bkz. Lyons, **Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory**, s.107.

⁷³ Sabine, **Yakın Çağ**, s.91; Lyons, **Rights, Welfare and Mill’s Moral Theory**, s.7.

⁷⁴ David Lyons, “Founders and Foundations of Legal Positivism”, **Michigan Law Review**, Vol. 82, No. 4, February-1984), s. 722-739. s.723.

⁷⁵ Lyons, **Rights, Welfare and Mill’s Moral Theory**, s.3.

olan haklar yoktur-, ve hukuka öncel olarak da haklar yoktur.” “Hak ve hukuki hak bir ve aynı şeydirler.”⁷⁶

H.L.A. Hart, “doğal haklar” sorunu üzerinde Bentham ve Mill’in arasındaki benzerlik ve farklılıkları incelemiştir. Daha önce de zikredildiği üzere doğal hakları kesinlik içermeyen ve hatta saçma bulan Bentham’ın bu konuda katı bir tutumu söz konusuyken, Mill Bentham’ın bu düşüncesini paylaşmaz, diğer bir ifadeyle Benthamcılığın hak karşıtlığı tutumunu delen, Bentham’ın öğrencisi Mill olmuştur⁷⁷. Benthamcılar, Amerikan ve Fransız İnsan Hakları deklarasyonlarına karşı durarak, söz konusu gelişmelerden kaynaklı eğilimlerin soyut hak fikirleri üzerinden politik ve hukuki bir insanın, bir inşa değil anarşi ve yıkım sebebi oluşturacağını ileri sürmüşlerdir. Bunda mevcut iktisadi eşitsizliklerin üzerine siyasal bir eşitliğin ve hak kurgusunun oluşturulamayacağı fikri etkili olmuştur⁷⁸. Mill ise ahlakın müstakil bir parçası olarak adaletle dair bir açıklama yapabilmenin, bir insanın belli biçimlerde zarara karşı güvende olmaya ve özgürlüğe hakkı olduğunun tanınmadığı süreç, mümkün olmayacağını düşünür. Her ne kadar Mill doğal hak kurgusundan kaynaklı lehine doğacak tüm avantajlardan daha en baştan feragat ettiğini beyan etse de, genel söyleminde Amerikan Deklarasyonu’nun ruhu sezilmektedir⁷⁹. Fakat faydacılık ile doğal hak düşüncesini ne derece uyumlulaştırdığı yine de tartışmalıdır⁸⁰.

Mill hak kavramını tanımlarken şöyle demektedir: “*bir şeyi, bir kimsenin hakkı olarak adlandırmakla, bu kimsenin o şeyin sahibi olmak için toplumdan korunma isteyebileceğini demek istemekteyiz.*” Bu korunma ise, (i) kanun gücü yoluyla, (ii) eğitim yahut (iii) kamuoyu vasıtasıyla olur. Bu gibi *koruma olanakları* yok ise, Mill’e göre, hak diye bir şeyden de bahsedemeyiz⁸¹. Yani hak öznesi, basit

⁷⁶ Aktaran: Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.82; Mark Tebbit, **Philosophy of Law: An Introduction**, 2nd. Edition, London and New York, Routledge, 2005, sf.113-4

⁷⁷ Herbert Lionel Adolphus Hart, **Essays in Jurisprudence and Philosophy**, Oxford, Clarendon Press, 1983 (reprint 2001), s.187. (Bundan böyle, kısaca; Hart, **Essays**)

⁷⁸ Hart, **Essays**, s.184, 187.

⁷⁹ 1766 Amerikan Bağımsızlık Deklarasyonu, faydacıların muarız kaldıkları, üç temel hakkın vurgusunu yapmaktadır; (i)“yaşam hakkı”, (ii)“özgürlüğe hak”, (iii) “mutluluğun takibine hak”. Mill’in *Özgürlük Üstüne*’sinin en temel aksiyomu olan *kendini savunma hakkı* doğrudan yaşam hakkı ile ilintilidir. Özgürlüğe hak ile mutluluğun takibine hak ise bir bütün olarak Mill’in söyleminden çıkarılabilecek en temel ahlaki hakkın içeriğini meydana getirmektedir.

⁸⁰ Herbert Lionel Adolphus Hart, “Introduction”, **Essays on Bentham: Studies on Jurisprudence and Political Theory**, New York, Oxford University Press, 2001, s.16. Örneğin Hart, bu uyumlulaştırmayı başarısız bulur. Bkz. Hart, **A.e.**, s.16-7.

⁸¹ Mill, “Utilitarianism”, s.250, [ch.V, par.24; **Faydacılık**, s.91]

bir şekilde bir şeyden faydalanan biri demek değildir; bu faydalanma hususunda toplumdan cari talepleri (saygı, güvenlik, korunma) olabilecek kişidir⁸².

“Toplum bir hakka neden kefil olsun?” biçiminde sorulacak bir soruya ise, Mill’e göre, “Genel Fayda” cevabından başka verilebilecek bir cevap yoktur⁸³. Hart, tam bu noktada, Mill’in perspektifine göre, kişinin bir şeye ahlaken hakkı olmasının iki bileşeni olduğu tespitinde bulunur. Buna göre, ahlaken hak oluşturan durumun yahut şeyin;

- (i) Esaslı biçimde bireysel bir iyi oluşturmaları ve bunun varoluşumuz açısından bir temel oluşturmaları;
- (ii) Hukuk ve toplumsal desteklenme vasıtasıyla bunun bir genel fayda oluşturmaları gerekir, söz konusu genel faydanın da söz konusu desteklenmeye sebep teşkil etmesi gerekmektedir⁸⁴.

Tüm insanlar mutluluğu arzu etmektedirler, bu olgusal bir gerçekliktir. Ve tüm bu insanların bu arzuları dolayısıyla en azından kendisinininkine saygılı olunmasına mukabil diğer kimselerin mutluluk takiplerine saygı göstermeleri gerekir. Dolayısıyla, Mill’in ahlaki hak ile iddia ettiğinin ve en temel ahlaki hak olarak düşündüğünün, “bireyin kendi seçtiği yoldan kendi mutluluğunu takip edebilme hakkı” (yani bireysel özgürlüğe hak) olduğu yorumları makul gözükmemektedir⁸⁵. Ancak belirtmek gerekir ki, yapılan yorumlar Mill’in genel söyleminden çıkarımlardır, kendisinin bu konuda açık bir beyanı yoktur.

Diğer yandan, bireysel iyi dışında genel iyinin olanağı da, Millci perspektiften değerlendirildiğinde, haklara saygı yoluyla mümkündür. Bu açıdan Mill ilgi çekici olmuştur. Öyle ki, en önemli Mill araştırmacılarından biri olan Lyons’un yorumuna göre hak kavramı, Mill’de, Bentham’a göre daha ön plandadır; Bentham’da haklar yükümlülükler göre tanımlanırken, Mill’de yükümlülükler haklara göre tanımlanır⁸⁶. Mill, bu kavrayışını “*Austin on Jurisprudence (1863)*” isimli yazısında dile getirmiştir. Mill, bu kavrayışı sormuş olduğu bir sorunun cevabından çıkarır. Soru; kötü bir şeye hak olabilir midir? Örneğin, bir mahpusun

⁸² Lyons, **Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory**, s.81.

⁸³ Mill, “Utilitarianism”, s.250, [ch.V, par.25; **Faydacılık**, s.92]

⁸⁴ Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.90, 96, 101.

⁸⁵ Bkz. Gray, **Mill on Liberty: A Defence**, s.ix; Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.95.

⁸⁶ Lyons, **Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory**, s.83.

hapishanede kalması bir yüküm ise, o kimse buna mukabil orada kalmayı “hak” mı etmiştir? Bu şekilde yükümlülüğe göre hakkın tanımlanmasından çıkarılan “bir külfete hak” ifadeleri hiç şüphesiz “saçma” ifadelerdir. O yüzden Mill, tersine biçimde, pek çok yükümlülüğün mukabil haklara karşılık olarak varlık kazandıkları görüşünü benimser. Dolayısıyla genel olarak “yükümlülük” kavramı, hakkı olan birine saygı anlamını taşır⁸⁷.

Mill hak kavramını ağırlıklı olarak ahlaki bir çerçevede ele almıştır. Hak kavramını salt hukuksal manası ile kabul eden Bentham ve Austin’i değerlendiren Mill, bu yazarların hukukla sınırlı hak kavrayışının, herkesin zihnindeki hak kavramının geniş içeriğini dolduramadığını ifade eder⁸⁸. Bu bir noksanlık eleştirisi olmakla birlikte aynı eleştiri Mill’in hak teorisine de yapılmıştır; Hart, Mill’in hak teorisinin, hakların ahlaki boyutu dışında, bunların sistematize edilmesi ve güvenceye alınması amaçlı artefakt hukuksal yapıları hiç değerlendirme alanına dâhil etmediğinden ötürü eksik bir teori olduğunu belirtir⁸⁹. Ayrıca, Mill’in hak teorisinin ciddi şekilde eleştirilen başka yönleri de vardır. Örneğin, hakları genel fayda düşüncesine bağlaması bir sorundur, zira haklar ile genel faydanın çatışması da muhtemeldir⁹⁰. Bunların dışında hakkın hem sosyal garantörlüğe bağlanması hem de bunun altında genel fayda düşüncesinin var olduğu fikri şöyle bir soruyu daha gündeme getirebilir; garantör toplum, genel faydaya dönük olanın ne olduğunu bilecek durumda değilse ne olacaktır? Yahut genel faydaya dönük olduğu düşüncesiyle bir kurumun muhafazasına dönük toplumsal bir eğilim, genel faydaya daha fazla katkı sağlayacak yeni gelişim olanaklarını engelliyorsa Mill’in hak kuramının ilerici idealleri ile tutarlılığı hakkında ne söylenebilir? Bu konu aynı zamanda gerçek faydanın tespit edilebilmesinde ehliyet sorunu ile alakalı bir konudur. Hart’ın yorumuna göre, Mill toplumsal kabullerin ahlaki hakları görmezden gelmesi ihtimalinde bir değişim talebinin meşruluk kazandığına inanmaktadır⁹¹. Fakat böyle bir durum Mill’in hakların temeline dair “sosyal garanti” şartının içeriğinin boş olduğu manasına gelir. Dolayısıyla bu, toplum için, toplum adına ve

⁸⁷ Mill, “Austin on Jurisprudence”, **C.W.21**, s.180.

⁸⁸ Mill, “Austin on Jurisprudence”, **C.W.21**, s.179.

⁸⁹ Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.93.

⁹⁰ Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.94.

⁹¹ Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.91-2.

toplum pahasına bir reformun yapılabileceği biçiminde pozitif özgürlükçü bir yönetim anlayışının Mill’de de var olduğunu gösterir.

b. Yükümlülük Kavramı

Öncelikle belirtmek gerekir ki, H.L.A. Hart’ın savına göre, gerek Mill gerekse Bentham’da ödev/görev (duty) ve yükümlülük (obligation) gibi kavramlar birbirlerinden farklı manaları içerir biçimde kullanılmamıştır⁹². Mill’e göre, toplumsallaşma daha ileri düzeye taşındıkça, kişilerin genel iyi yahut toplumun esenliği ile olan bağı artmıştır ve artmaktadır, ahlaki ödev ve yükümlülükler bu gelişim çizgisinde belirmektedir. Hatta ahlakın görevinin ödev ve yükümlülükleri bu göstermek olduğunu belirtir⁹³. Ahlaki doğru ve yanlış değerleri, ahlaki bir yükümlülüğün ihlaline binaen tespit olunur⁹⁴. Ancak bu haklarımız ve onlara mukabil yükümlülüklerimizin bizde tesis ettiği ödev bilinci, Kantçı *a priori* bir ödev *bilinci* değildir; bu bilinç, toplumsallaşma, duygudaşlık, sevgi ve korku hislerinin toplumsal tecrübesi üzerinden *a posteriori* bir şekilde biçimlenir⁹⁵. Birey, toplumun içinde yaşamanın getirdiği avantajlar (haklar) oranınca topluma karşı mukabil yükümlülükler altına girer⁹⁶. Mill’e göre bunlar iki başlıkta toplanır⁹⁷:

(i) “öncelikle” toplumdaki diğer kimselerin “çıkarlarına, daha doğrusu ya açık bir kanun hükmü ile ya da zımni bir anlaşma ile bir hak olarak kabul edilmesi gereken bazı çıkarlarına zarar vermekten kaçınma şeklinde ortaya çıkar”.

(ii) “ikinci olarak, toplumu veya üyelerini zarardan ve hırpalanmaktan korumak için tercih edilen çalışmalardan ve fedakarlıklardan kendi payına (hak ve adalete uygun bir esasa göre tespit olunacak hissesine) düşene” katlanmasıdır.

Mill, bunlardan ilkini “tam görevler” (perfect duties), ikincisini ise “eksik ödevler” (imperfect duties) olarak isimlendirir. Biz konuyu, Mill’de yer alan ve

⁹² Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.86-7.

⁹³ Mill’i yüzeysel olarak ele alan çalışmalar, faydacı gelenek ile Kantçı deontolojiyi ödev kavramı üzerinden bağdaştırma çalışmalarının Henry Sidgwick ile başladığı kanaatini aksettirirler. Hal bu ki, Mill de ödev sorunu üzerinde durmuştur. Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.219, [ch.II, par.19; **Faydacılık**, s.34]. Ayrıca bkz. **a.e.**, s.231.

⁹⁴ Hart, “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, s.88.

⁹⁵ Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, s.136.

⁹⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.133.

⁹⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.132.

sıklıkla karıştırılan başka bir kategoriyle ayırt edebilmek için tam ve eksik görevleri “birincil ve ikincil yükümlülükler” olarak isimlendireceğiz.

Mill *Özgürlük Üstüne*’nin bir başka yerinde ise bireyin kendisine yönelik ödevlerinden bahseder. Bunlar; (i) öz-saygı ve (ii) öz-gelişimdir. Mill’e göre, kimse bunlar ile alakalı olarak başkalarına hesap vermek zorunda değildir. Bunlar bireyin özgürlüğü ile ilgili olmaları ve başkalarını ilgilendirmemeleri nedeniyle yukarıda yer alan ahlaki yükümlülükler ile aynı konseptte dâhil değildir⁹⁸.

(1) Birincil ve İkincil Yükümlülükler

Tam yükümlülükten kaynaklı ödevler, bazı kişi ve kişilere ait bağıntılı (correlative) haklar vasıtasıyla [vücut bulan] ödevdirler. Eksik yükümlülük ödevleri ise her hangi bir hakkı vücuda getirmeyen ahlaki yükümlülükleri oluşturur.⁹⁹

Birincil yükümlülükler (*perfect duties*), doğrudan adalet kavramı içerisindedir: Bir kimsenin hakkı olanın ihlal edilmesi biçiminde vuku bulan bir yanlış, o kişiye zarar verir ve bunun bilinir olması toplumdaki adalet hissini sarsar. İkincil yükümlülükler ise Mill’in deyimiyle adalet kavramı içerisinde değerlendirilemeyecek bir yükümlülük kategorisi oluştururlar (nonjustice obligations) ve başkalarının zarar görmesini önlemeye yardımcı olacak faaliyet alanını içerirler¹⁰⁰. Bu tür yükümlülükler ihlal edildiğinde, bir kimseye mahsus bir hak ihlal edilmemiştir, yalnızca yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük ihlal edilmiştir. Mill bunun örneklerini verir: mahkemelerde tanıklık görevi, ulusal savunmaya kendi payı ölçüsünde katılma görevi, bir hemcinsinin hayatını kurtarma ödevi gibi yükümlülükler bu tür yükümlülüklerdendir¹⁰¹. Bu yükümlülüklerin ihlali de en az birincil yükümlülük olan somut bir çıkara zarar vermeme ilkesinin ihlali kadar toplumsal açıdan zarara ve hoşnutsuzluğa neden olur. Ancak söz konusu zarar, aktüel ve doğrudan değil, dolaylı ve ihmalen sebep olunan bir zarardır. Ve yine,

⁹⁸ Tek bir istisna; o da söz konusu bireyin kendine dönük ödevlerinin karakter kötülüğüne yol açan neticelere sebep oluşturan gelişmelere neden olmasıdır. Mill, bu durumdaki kendine dönük ödevleri, “başkaları hatırına kendine dönük ödevler” olarak ifade etmektedir. Bkz. Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.137.

⁹⁹ Mill, “Utilitarianism”, s.247 [ch.V, par.15; *Faydacılık*, s.84]

¹⁰⁰ Lyons, *Rights, Welfare, and Mill’s Moral Theory*, s.110-2

¹⁰¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.132.

toplum bu tür yükümlülüklerini yerine getirmesi için bireyi zorlayabilir. Bu, meşru bir zorlamadır.

Mill'in ikincil yükümlülükleri ahlaki sahada tanıtlaması, faydacılığa yüklenen ve onu çıkarıcılık formunda ele alışı oluşturduğu bir eleştirinin cevabı sayılabilir. Söz konusu eleştirel bakış açısında, faydacılık salt öz-çıkarın kovalanması anlamına gelir; bu takibin sınırı da yine sadece öz-çıkarlarca (mülkiyetin ve sözleşmenin sınırları) çizilir. Bu algılama, Ross Poole'un "kaytarıcılık" olarak ifade ettiği iki tür toplumsal erdem sorununu doğurur. Birey (i) toplumsal iyiye katkıyı üstüne vazife hissetmez; (ii) yahut herhangi bir toplumsal iyinin bir tek kendisince ihlal edilmesini genele yansıyan büyük bir sorun olarak değerlendirmez. Zira bu formda, faydacılık, piyasa eşgüdümü bir kimlik yükler bireye ve bu bireyin toplumsal iyiyi isteyişinin bir gerekçesi yoktur¹⁰². Oysa ki görülmektedir ki, Mill toplumsal iyiye katkıda bulunmayı faydacı bir yükümlülük olarak belirtmiş, bunun ihlaline dönük davranışların toplumsal huzursuzluk ve yaptırım konusu oluşturduğunun altını çizmiştir.

(2) Takdir Edilesi Davranış Kategorisi (Hayırseverlik)

Bir de Mill'in yükümlülüklerin dışında tuttuğu "takdir edilesi davranışlar" kategorisi vardır. Bunlar, hayırseverlik edimleridir. Ancak bir kişinin alicenaplığı, diğer kimselerin ona karşı kullanabileceği ve ondan talep edebileceği bir hak meydana getirmez, diğer bir deyişle bu alicenaplık o kişi için bir yükümlülük haline dönüştürülemez. Mill üzerine yazılan bazı ikincil kaynaklarda, söz konusu "takdir edilesi davranış" kategorisi, ikincil yükümlülükler içerisinde yorumlanmıştır¹⁰³.

¹⁰² Ross Poole'un "*Yararcılar ve Kaytarıcılar*" başlıklı bölümü için bkz. Poole, **Ahlak ve Modernlik**, s.23-35.

¹⁰³ Lyons, çalışmasında, Mill'in eksik yükümlülük kategorisinin; dayanışma, iyilikseverlik ve *good samaritan* edimlerinden oluştuğunu iddia etmektedir. Lyons'a göre, ikincil yükümlülükler olarak isimlendirdiğimiz, toplumumuzdan elde ettiğimiz fayda nispetinde ona karşı pozitif edimle borçlu olduğumuz dayanışma (*cooperation*) yükümlülüklerimiz dışında, *good samaritan* yükümler de diğer kimselerin faydasına olduğu için aynı kategoride değerlendirilmelidir. Bkz. Lyons, **Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory**, s.103. Çünkü Lyons'un yorumuna göre, Mill'in teorisi, dar bir biçimde *zararlı davranış önleme teorisi* (*harmful conduct prevention*) değildir. Bundan daha geniş bir içeriği olan *genel zarar önleme teorisi* (*general harm prevention*). Bkz. **A.e.**, s. 96. Diğer bir deyişle Mill'in özgürlük ilkesini Lyons ikinci -geniş- cepheden okumuştur. İlkine göre -dar- okumaya ise D.

Bunun sebebi Mill'in *Faydacılık*'ta söz konusu hayırseverlik ve *Good Samaritan* edimlerini ahlaken "eksik yükümlülükler" (imperfect duties) olarak nitelendirmesidir¹⁰⁴. Hak oluşturmaması açısından bu benzeştirme doğrudur. Ancak yaptırım sorunu açısından değerlendirilirse hayırsever tutumlar ile mahkemede tanıklık ödevini birbirinden ayırmak icap eder. Mill, ilkinin kişisel erdemlere bağlı etik bir sorun olarak addederken, ikincisinin ihlali halinin toplumda yarattığı yahut yaratacağı zarar nispetinde hukuksal ve toplumsal yaptırıma ve zorlamaya konu olabileceğinin altını çizmiştir¹⁰⁵. Fakat bu hususu iki ayrı eserinde (*Faydacılık* ve *Özgürlük Üstüne*) dağınık biçimde tartıştığı için söz konusu iki alan arasındaki yaptırımdan kaynaklı farklılığın fark edilmemesi doğaldır. Diğer bir deyimle, Mill her ne kadar böyle bir tanımlamada bulunmasa da, ikincil yükümlülüklerde bireye karşı toplumun bir hakkı olduğundan bahsedilebilir. Oysa ki, hayırseverlik tutumları sadece bireyin kendi vicdanını ilgilendiren bir meseledir, dışsal baskılanma doğru değildir¹⁰⁶. Burada iyiliğe karşı iyilik borcu ile karşılıksız hayırseverliği karıştırmamak gerekir. Mill, ilkinin borç doğuran bir durum olarak nitelemektedir. Bu, doğal bir değerlendirme kıstası olan "karşılıklılık" ilkesinden kaynaklanır. Karşı tarafta bir beklenti yaratır ve bu beklentinin sarsılması doğrudan o kişiye karşı bir zarar meydana getirir¹⁰⁷. Oysa ki karşılıksız bir hayırseverlik hayırsever kimseden başka kimseyi ilgilendirmez, kişisel erdeme dayalı bir durum meydana getirir.

Mill'in yükümlülükleri ikili sınıflamasında önemli sayılabilecek bir diğer nokta da, ilkinde zararlı olmamanın, ikincisinde ise faydalı olmanın ilkeselleştirilmiş olmasıdır. Ancak ikinci haller olan faydalı olma halleri -toplumsal kabuller üzerine kurulu- yükümlülüklerle binaen söz konusudur. Bireyin "genel iyiye" dönük olarak bu şekilde bir yükümlülüğü yerine getirme biçiminde değil de kendiliğinden faydalı

G. Brown'inki örnek gösterilebilir. Bkz. A.e., s.93; D. G. Brown, "Mill on Liberty and Morality", *Philosophical Review*, Vol.81, 1972, s.133-58.

¹⁰⁴ Mill, "Utilitarianism", s.247 [ch.V, par.15; *Faydacılık*, s.84]

¹⁰⁵ Mill'in yaptırım sorunu oluşturan ikincil yükümlülükler ile kişinin sadece kendisini bağlayan iyilikseverlik edimleri arasında bir ayırım yaptığı diğer yazılarından da anlaşılabilir. "Kişi hayırseverliğe sevk edilmeli ancak zorlanmamalıdır." "Nerede bir hak var ise orada bir adalet durumu söz konusudur, erdem yahut hayırseverlik değil." "Makul seviyede herkese hayırseverlik ödevi aşlamak, hiç şüphesiz ki insanların menfaatinedir. Fakat bundan gelecek menfaat her şeyi kapsamaz. Bir insanın diğerlerinin iyiliğine ihtiyacı olmayabilir. Ancak kendisine zarar vermemelerine her zaman muhtaçtır." Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.247, 255-6, [ch.V, par.15, 33; *Faydacılık*, s.86, 103].

¹⁰⁶ Sezgin Seymen Çebi, *Sosyal Adalet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Bakış*, İstanbul, On İki Levha Yay., 2012, s.168

¹⁰⁷ Mill, "Utilitarianism", s.256 [ch.V, par.34; *Faydacılık*, s.104]

olma istekleri, onun kişisel hassasiyeti ve kendi kendine görev yüklemesi ile alakalıdır. Mill'e göre insanların bu hassasiyette olmaları, onlara eğitim yoluyla aşılabilir, telkin edilebilir, ama bu yolda zorlama yapılması abesle iştigal olacaktır¹⁰⁸.

c. Yükümlülükler ve Yaptırımlar

Mill'e göre, adalet fikrinin bir diğer önemli boyutu, yapılmış yanlışlığa dönük belirli bir yaptırım düşüncesini, cezalandırma arzusunu uyandırmasıdır¹⁰⁹. Adalet hissiyatı iki tabii duygudan kaynaklanır. Bunlar kendiliğinden doğar. İçgüdüdür yahut içgüdüye benzerler. Bunlar¹¹⁰; (i) Kendini müdafaa güdüsü (the impulse of self-defence) ve (ii) Duygudaşlık duygusudur (the feeling of sympathy). Bu yaptırım, hukuksal bir yaptırım, kamuoyunun ayıplaması gibi sosyal yahut da içsel bir yaptırım biçimlerinde olabilir¹¹¹. Mill, bu noktada basit bir çıkar takibi ve sonuç alma dürtüsü (ki bunu "simple expediency" olarak belirtir) ile ahlaki yükümlülüğün de birbirinden ayrıldığını belirtir¹¹².

Cezalandırma, Mill'e göre, kendi başına ahlaki değildir çünkü istenmeyendir ve acı vericidir, fakat insanın toplumsallığı ve duygudaşlığı nedeniyle fenalıklara verdiği tepkidir ve bu duygudaşlık bağından ötürü ahlaki bir içeriği haizdir; kişi

¹⁰⁸ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.133

¹⁰⁹ Mill, "Utilitarianism", s.248 [ch.V, par.18; **Faydacılık**, s.87]

¹¹⁰ Mill, "Utilitarianism", s.248 [ch.V, par.19, **Faydacılık**, s.87]

¹¹¹ Manevi yaptırımların da mevzu bahis olması dolayısıyla, birincil ve ikincil yükümler dışında takdir edilesi davranışların da, en azından kişinin kendi kendini rahatsız eden içsel bir yaptırıma konu olabilirdiği söylenebilir. Mill yaptırım sorununu *Faydacılık*'ın üçüncü bölümünde açıklamıştır. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.227-33 [**Faydacılık**, s.47-60]

¹¹² Mill, "Utilitarianism", s.246 [ch.V, par.14; **Faydacılık**, s.82]. Genel faydacı düşünce açısından kölelik nihayetinde toplumsal iyiye hizmet ediyorsa olumludur. Ancak, Lyons'un yorumuna göre, Mill açısından bu böyle değildir. Yani genel faydayı arttırma bazen haklı olmayabilir. Çünkü getirili olan açısından yerindeğinin değerlendirilmesi (evaluation of expediency) ile ahlaki yargılamalar birbirinden farklı şeylerdir. Birincisi pür çıkar maksimizasyonu ve sonuç elde etme ile ilgilidir. İkincisi ise yükümlülükler ile ilgilidir. Bir şeyin ahlaki olduğunu söyleyebilmemiz için onun ahlaki bir yükümlülüğü çığnemediğini söyleyebilmemiz gerekir. Bkz. Lyons, **Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory**, s.70. Bu yorum manalıdır. Mill'in "Yaşam Sanatı" izahatı ve üçlü ayrımı ile de tutarlıdır. Mill'in bu üçlü ayrımından "Politika ve İhtiyat" olarak isimlendirdiği alan, pür sonuca dönüklük ile alakalıdır. En büyük sayının mutluluğu, salt bu çizgiden belirlenecek ise, kölelik faydalıdır; fakat yalnızca bir politika olarak faydalıdır. Oysa ki, Mill, "Ahlak" alanını pür sonuca dönüklükten ayırmıştır. Hak ve yükümlülükler de ahlaki olanı belirleyen unsurlar olarak belirmektedir.

başkasına yapılan haksızlığı kendine yapılmış gibi hisseder¹¹³. Bu bahis, adalet duygusunun en yalın ve kaba halini de göstermektedir; duygudaşlık alanı ne kadar dar ise, adalet duygusu da o denli kaba bir biçim alır. Duygudaşlık alanının genişlemesi ve akla dayalı bir öz-çıkar düşüncesi ile birlikte ki, adalet kavramı bu kabalığın ötesine ve daha gelişkin bir perspektife sıçrayabilir, ahlaki nitelik kazanır¹¹⁴.

Mill'in adalet düşüncesinden çıkarabileceğimiz sonuçlar şunlardır. *Adalet düşüncesi*, haklar ve bunlara mukabil yükümlülükler uygunluk düşüncesi üzerinden izah olunur. Bu hak ve yükümlülükler ise, toplumsal uyuşmanın neticesidirler ve göreneksel biçimde fakat bir faydalılık idraki üzerinden belirlenirler¹¹⁵. Bu nedenledir ki, toplumsal açıdan korunma bulurlar yahut ihlallerinde (duygudaşlık temelli) bir sosyal tepki ile karşılanırlar. Fakat Mill'in yapmış olduğu bu tespitler onun toplumun genel ahlakî kabullerini *olduğu gibi* onayladığı biçiminde yorumlanmamalıdır. Böylesi basit bir yorum, diğer bölümde Mill'in liberal bir toplum için yapacağı *kendi önerileri* ile karşılaştırıldığında tezatlık ortaya çıkaracaktır; bu ise Mill'in kendisi ile çeliştiği kanısını doğuracaktır. Halbu ki öyle değildir. Mill'in ahlakın en önemli segmenti saydığı adalet düşüncesinin, toplumdaki hak ediş ve yükümlü olma bilinçlilikleri üzerinden kavrandığına dair yaptığı tespitler, onun 'olan'a dair bir tespitleridir. Bu, bir nevi, Austin'in "*positive morality*" dediği "olan (olgusal) ahlak"ın Mill'ce tarifidir. Fakat her olgusalılık gibi mevcut toplumsal bilincin de mutlak ve değişmez bir içeriği olmadığı unutulmamalıdır¹¹⁶. Nitekim Mill'in "zararlılık" kıstası üzerinden devletin, hukukun ve kamuoyunun bireysel özgürlüğe müdahale sınırını çizme gayreti, bu olgusalılığın nasıl liberal bir dönüşüme kanalize edilebileceğini tartışma arzusundan doğmuştur.

Mill'in hak ve yükümlülükleri tanımlaması ağırlıklı olarak ahlakî çerçevededir. Hukukun bu hak ve yükümlülükler uygunluğu sorununu ise üstü kapalı biçimde ele almış gibi görünür. Ancak, onun hukuku yasama faaliyetinin bir uzantısı olarak değerlendiren bir gelenekten geldiği de unutulmamalıdır. Hukukçunun misyonu, yasa koyucunun sözünü uygulamaktır. Yasakoyuculuk

¹¹³ Mill, "Utilitarianism", s.249 [ch.V, par.21; **Faydacılık**, s.88-9]

¹¹⁴ Mill, "Utilitarianism", s.250 [ch.V, par.23; **Faydacılık**, s.90]

¹¹⁵ Mill, "Utilitarianism", s.258 [ch.V, par.36; **Faydacılık**, s.108]

¹¹⁶ Mill, "Utilitarianism", s.259 [ch.V, par.36; **Faydacılık**, s.109]

faaliyetlerinin ise, ister bir meclis aracılığıyla isterse hukukun kendi içinden (stare decisis) üretimi biçiminde olsun (Mill bu konuları Bentham gibi ayrıntılı biçimde ele almamıştır), onun *fayda ve özgürlük kavramları* üzerinden çizmiş olduğu liberal-ahlaki çerçevede meydana getirilen ilkeler ve bunlara göre biçimlenen hak ve yükümlülükler göre işlemesi halinde, iyi ve ilerleyici bir toplumun şekillenebileceğini iddia etmiştir. Bu da Mill'in faydacılığın 'olması gereken'ine (faydaya) özgürlük kavramını ilave ederek çizdiği çerçeveyi oluşturur.

Yasakoyucu, toplumsal ölçekte kabul edilen hak ediş ve yükümlü olma bilinçliliklerini toplumsal yaşamın düzeni ve uyumu için dikkate almak mecburiyetindedir. Dolayısıyla hukuk ve ahlakın içiçeliği sorunu Mill'in teorisi açısından bir önem arz etmez. Önemli olan, hukuk uygulamasının içeriğini meydana getiren yasaların ne şekilde teşekkül edeceğidir. Mill'e göre, gerek hukuka uyum gerekse toplumsal ilerleme maksatlı olsun, yasal düzen mutlaka *fayda ilkesi* temelinde inşa edilmelidir. Tabii ki, Mill'in faydacılığının liberal bir tonda ve dolaylı bir faydacılık olduğu da unutulmamalıdır. Bu yüzden, fayda ilkesinin doğrudan tatbikinden ziyade *özgürlük ilkesi* (zarar kıstası üzerinden tasarlanan sınırlar) öne çıkmaktadır. İkincil literatürde "zarar ilkesi" olarak isimlendirilecek olan bu ilke vasıtasıyla, bireye yönelik, meşru dışsal müdahalenin yani hukukun yetke (otorite) sahası gösterilmeye çalışılmıştır.

IV. “GENEL FAYDA”, İLKELER VE HUKUKUN YETKİ ALANI

A. BİR UYUM SORUNU OLARAK BİREYSEL ÇIKAR VE GENEL FAYDA

Mill, kötücül insan doğası kuramından yola çıkan bir felsefi gelenekten gelmesine rağmen, insani ilerlemeye, uygarlığın oluşumuna ve çıkarların uyumlulaştırılabilirliği sorunlarına iyimser bakan bir filozoftur. Onun faydacılığının kurucu unsuru birey olmakla birlikte arzu edilen netice hem birey hem de toplumun iyiliğini kuşatır.

Faydacılığın en önemli sorunu, ilerleyişini sağlıklı bir biçimde sürdürebilen ve uyumlu bireylerden oluşan bir toplumun tasarlanmasıdır, ve bu erek, yöntemsel açıdan, faydacılığı, muhafazakarlık, merkantilizm ve sosyalizm gibi dönemin diğer düşünce akımlarından ciddi ölçüde farklılaştırmıştır. Bununla birlikte faydacı teorinin içerisinde de önemli bakış açısı farklılıkları söz konusudur. Örneğin Bentham hukuk, denetim ve ceza-infaz sistemleri üzerinden cezalandırma ve ıslahı (penal and correction) bir yöntem olarak tasarlarken, James Mill pedagojiyi ve insan zihninin eğitimi konu almıştır. J. S. Mill ise ahlaki öznenin oluşumunu özgürlük ve müdahale sorunları açısından incelemiştir ve bunun üzerinden iyi ve uyumlu bir toplum çerçevesi çizmiştir¹. Ancak faydacıların ortak bir özellik olarak bu uyumlulaştırma sorununu ekonomik bir temel üzerinden algıladıkları düşünülebilir, zira *çıklarların uyumu* sorunu üzerinden bir tarif söz konusudur; hatta Bentham için parasal değer bir nesnelleştirme sembolüne de dönüşmüş haldedir. Bu faydacılığı, diğer siyasal ideolojilerden ayrı kılmış, dönemin liberal düşüncesinin en önemli uzantılarından biri haline getirmiştir. Örneğin faydacılıktan farklı olarak, İngiliz muhafazakarlığı, bireysel yarar ile kamusal yararın uyumunu, çıkar yahut çıkar çatışması mefhumlarının ötesinde, statü üzerinden, iki siyasal erdem tezi aracılığıyla açıklama (ve oluşturma) iddiasında bulunmuştur. Bunların birincisi, (i) törel kimlik

¹ Bkz. Sabine, *Yakın Çağ*, s.55-6

ve kurumlar üzerinden bir ulusal kültürün inşası ve bu yolla İngilizlerin birleştirilmesidir. “Ulusal karakter yaratımı” ideali hususunda Mill de muhafazakarlar ile belli noktalarda fikir birliğine varabilmiştir; erdemli yurttaş tahayyülü Mill’in ulusal karakter yaratımı eğilimini gösterir. Bu yüzden faydacı öncüllerinin aksine geleneksel kurumlara *prima faice* bir faydalılık gözüyle bakmıştır. İkincisi ise (ii) Muhafazakar Parti’nin bu uyumun yegâne temsilcisi, kurucusu ve kollayıcısı olarak gösterilmesinden ibarettir². Ki Mill’in katılmadığı, hatta savaş açtığı nokta da budur. Zira bu anlayış üst sınıfların seçkinliğine dayalı politik paternalizmi önermektedir. Oysa ki, Mill’in bakış açısına göre, her sınıfın, her toplum unsurunun çıkarı birbirinden farklıdır. Ne işçilerin çıkarı patronun çıkarıyla özdeş, ne orta sınıfın üst yahut alt sınıfın ile, ne de karının kocasınınkiyle.

Faydacılık, kamu yararı düşüncesi açısından çok önemli olmakla birlikte ciddi sorunları da olan bir teoridir. Faydacılığın kamu yararı fikri açısından birinci kusurlu yanı, kamu yararını orta sınıf idealleri üzerinden kurgulamasıdır. Bu zihniyete göre, sadece üst sınıflar ile orta sınıfın bir uyumsuzluğu söz konusudur. Üst sınıfın çok küçük bir kitle olması, buna rağmen toplumsal zenginlikten en büyük payı almaları ve çıkarlarını sürdürmede direktmesi kamu yararına tamamıyla aykırıdır. Orta sınıf ise kamu yararının temsilcisi gibi gösterilir. Alt sınıfların çıkarlarının orta sınıfın çıkarlarına bağlı olduğu düşünülür. Bu yüzden orta sınıfın çıkarı, üst sınıfa nazaran daha büyük bir sayıyı ifade eder³. Mill de bu savı genel olarak kabul eder. Ancak sınıfsal çıkarların -alt sınıflar ve orta sınıflar arasındaki durum da dâhil- birbirinden farklı çıkarları ifade ettiğini düşünür. James Mill ve Bentham gibi faydacılar, oy hakkının genişletilmesi biçiminde yapılacak demokratik bir reform ile orta sınıfın artan temsiline ve çoğunluk ilkesinin sağlanabileceğini, dolayısıyla bunun daha fazla insanın çıkarlarını içerecek biçimde fayda ilkesine uygun olacağını vurgularlarken, Mill demokrasi ile çoğunluğun despotluğu tehlikesinin de ortaya çıkabileceğini vurgulamıştır⁴.

² Beneton, **Muhafazakarlık**, s.71-2. Muhafazakarlar daha çok üst sınıf ve onla uyum yakalayabilmiş orta sınıf kesimlerini ifade ediyordu. Buna karşılık bir orta sınıf düşüncesi olan faydacılıkta da benzer bir temsil iddiası söz konusu olmuştur. Örneğin James Mill soruna bu şekilde yönelmiş, orta sınıfın en yetkin rehber olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Perkin, **The Origins of Modern English Society**, s.190.

³ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.461-2, 465.

⁴ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.495.

Kamu (public) kavramı ile kast edilen, özel (private) olanın karşıtıdır. Özel olan ise, bireysel yahut bir münhasır gruba ilişkin olabilir. Bu bireyin ya da grubun dışındaki alan ise kamusal olanı meydana getirir. Birey yahut bir grubun çıkarları kamu yararına uygun olmayabilir, çünkü kendileri dışındaki diğer kimselerin çıkarlarını ciddi derecede sarsabilir. Bu yüzden Bentham'ın kamu yararını bireysel çıkarların basit bir toplamı sayması teorisinin kusurlu noktalarından bir diğeridir. Üçüncü kusurlu nokta ise en büyük mutluluğun bir haz hesabı ile bulunabileceği iddiasıdır. Zira hazların objektif ve kesin bir biçimde ölçülebilmesi olanaklı değildir⁵.

Mill, bu iki kusurlu nokta üzerinde pek fazla durmamıştır. Bentham gibi detaylı haz hesapları üzerinde durmak yerine, *ilkeler* üzerinden en büyük mutluluğun tesisi sorununa yönelmiştir. Yine çıkarların toplamının en büyük mutluluğu oluşturduğu tezini zayıf ve yüzeysel bir biçimde kabul etmiş, çıkarların çatışabileceği gerçeğini ayrıca kabul ederek ve dolayısıyla kamu yararının basit bir toplamdan ibaret olmayabileceğini düşünerek, “*en azından zararlı olmama*” ilkesini teoriye ilave etmiştir. Bunu ahlaki alanda “birincil yükümlülük” olarak ele almıştır.

Nihayet Mill'in uyum teorisini kuran iki temel ilkeye geçebiliriz. Bu ilkeler üzerinden Mill'de yer alan bireysel ve toplumsal fayda mefhumları daha iyi anlaşılacaktır. Söz konusu ilkelerden ilki faydacılığın genel ilkesi olan ‘Fayda İlkesi’dir. Diğer ilke ise, Mill'in dolaylı faydacılığı hasebiyle onun Fayda İlkesi içerisinden zuhur eden ‘Zarar İlkesi’dir. Birincisi, değer ve erekleri belirleyen, esas olarak yasa koyucunun takip olanağını haiz olduğu politik bir ilkedir. İkincisi ise ilkinin doğrudan tatbiki noktasında oluşan sorundan doğmuştur. Ahlakın birincil yükümlülüklerini kuran ilkedir; toplumsal dayanışma ve uyumu bozan, bu nedenle o toplumun üyelerinde cezalandırma hissi ve adalet arzusunu tetikleyen zarar vericiliğin merkeze alındığı ilkedir. Dolayısıyla hukukun bireye müdahale alanını belirleyen ve sınırlarını çizen de bir ilkedir.

⁵ Barry, **Modern Siyaset Teorisi**, s.466,

B. FAYDA İLKESİ (PRINCIPLE OF UTILITY)

1. Fayda İlkesinin Tatbiki Sorunu

Fayda ilkesi ile çıkarları (*interests*) söz konusu olan tarafların mutluluğunu arttırmak veya yok etmek zorundaymış gibi görünen eğilimlere göre yapılan her davranışı onaylayan veya reddeden ilke kastedilmektedir... Fayda ilkesi (*principle of utility*), bu [insanın haz ve acıya olan] tabiyeti[ni] tanır; akıl ve hukukun eliyle mutluluğun ilmek ilmek dikildiği sistemin kurulmasında bu iki efendinin varlığını esas alır...⁶

Fayda, yahut “En Büyük Mutluluk” ilkesini ahlakın temeli olarak göre öğretti, eylemleri mutluluğu artırma eğiliminde olduğu nispette doğru, mutluluğun tersini ürettiği nispette ise yanlış olarak addeder⁷.

Bu başlığa dair yazılması gerekenlerin birçoğu ikinci ve üçüncü bölümlerde yazılmıştır. Dolayısıyla burada söylenecek olanlar Fayda İlkesi’ne dair genel bir toplarlama mahiyetinde olacaklardır. Fayda İlkesi, Benthamcı anlayışta, yönetim mekanizmasının ve yasakoyucunun bir yönetsel edimde yahut hukuksal düzenlemede bulunurken izleyebileceği olası yollar ve varabileceği olası neticeler arasında “En Büyük Sayının En Büyük Mutluluğu” ilkesini bir mihenk taşı olarak benimsemesi gerektiğini buyurur.

Uzun yazımı “En Büyük Sayının En Büyük Mutluluğu İlkesi” olan bu ilke esasında uzun bir geçmişe sahiptir; tek başına Bentham’a hasredilmesi mümkün değildir. Bentham’ın faydacılığının arka planında, *Evrensel Özgecilik (Universal Altruism)* düşüncesi üzerine zengin bir İngiliz yazını ve bu düşünce yapısının Beccaria⁸ ve Helvetius gibi Kıta’da yer alan temsilcileri bulunmaktadır. Bentham özel ve kamusal açıdan bir yönetim, yasa koyma ve ahlak ilkesi olarak “en büyük sayının en büyük mutluluğu ilkesi” ile ilk kez Joseph Priestley (1733-1804)

⁶ Bentham, **Principles**, s. 2-3. (Parantez içi tüm eklemeler sonradan yapılmıştır.)

⁷ Mill, “Utilitarianism”, s.210 [ch.II, par.2; **Faydacılık**, s.15]

⁸ Ünlü İtalyan ceza hukukçusu Cesare Beccaria (1738-1794) da aynı ilkeyi 1764 tarihli *Suçlar ve Cezalar* isimli eserinde tekrarlamıştır: “*La massima felicità dicisa nel maggior numero*” (en büyük sayı için en fazla mutluluk). Bkz. Caillé, **Faydacı Akıl Eleştirisi**, s.24.

vasıtasıyla tanıştığını belirtmiştir⁹. Ancak en büyük sayının en büyük mutluluğu ilkesinin Priestley’den de önce İskoç filozof Francis Hutcheson tarafından savunulduğunun üzerinde bir fikir birliği söz konusudur¹⁰. Bununla birlikte, en büyük sayının mutluluğu, 17.yy. ile birlikte artık çok zikredilir bir düşünceyi ifade eder olmuş, Francis Hutcheson, Abraham Tucker¹¹ ve Joseph Priestley gibi düşünülerin haricinde, Marquis de Chastellux, Leibniz gibi daha pek çok düşünürün de sosyal, siyasal, hukuksal ve ahlaki düşünceleri dâhilinde ortak bir tema halini almıştır¹². Dolayısıyla Bentham’ın yapmış olduğu şey, çokça üzerinde durulan bu imgelemi temele alarak bir yasama sistemi ve ahlak teorisi geliştirmek olmuştur.

Bu ilke faydacı teorisinin monist (tekçi) yapısını da gözler önüne serer. Yani faydacılık tek bir üstün ilkenin varlığını ileri süren bir teoridir. Faydacılığın bu tekçi özelliğinden dolayı, adalet, eşitlik ve özgürlük gibi diğer tüm ahlaki değerlerin, Amartya Sen’in tabiriyle, homojen ve betimleyici bir bütünlüğe, yani faydaya indirgendiği ifade edilebilir¹³. Faydalılık yani fayda ilkesine uygunluk da, mutluluk ereğinin vasıtaları yahut parçalarına yüklenen değerdir.

Mill de *Faydacılık*’ın birinci ve ikinci bölümlerinde “fayda ilkesi” ile kastettiğinin Bentham’ın son zamanlarında daha fazla zikreder olduğu “En Büyük Mutluluk” ilkesi olduğunu özellikle belirtir. Bu, Fayda İlkesi kavrayışı hususunda Benthamcı görüşü yinelediğini gösterir¹⁴. Söz konusu ilke hem yönetim ilkesidir,

⁹ Joseph Priestley, *An Essay on the First Principles of Government and on the Nature of Political, Civil and Religious Liberty* (1768) isimli eserinde kamunun iyiliğinin ancak bütünün iyiliğinin gözetilerek sağlanabileceğini iddia eder. Teolojik faydacılar arasında yer verilen Priestley’e göre, Tanrı da insanların mutluluğunu isteyen bir varlıktır. Hükümetin amacı insanların çıkarlarını ve toplumun mutluluğunu gözetmektir. Dolayısıyla Priestley’de, yöneten ve yönetilen çıkarlarının özdeşleştirilebilmesi meselesi de ciddi biçimde tartışılmıştır. Bkz. Birks, **Modern Utilitarianism**, s.4.

¹⁰ Scarre, **Utilitarianism**, s. 53; Gürbüz, **a.g.e.**, s.46.

¹¹ *The Light of Nature Pursued* isimli eserinde Tucker’ın ileri sürdüğü şunlardır: Öncelikle ve daima, insanlar yalnız kendi şahsi doyumları peşinde koşarlar. Evrendeki doyum miktarını arttırmak için, gerek kendimizin gerekse başkalarının ‘iyi’si için hep çalışmamız gerektiği ise en temel moral kuraldır. “Eğer ben tüm insanların mutluluğunu arttıracak şekilde çalışırsam, o zaman Tanrı, gerçekte, olmuş, olan ve olacak tüm mutluluğun, Tucker’ın ifade ettiği şekliyle, “evrenin bankası”na yatırılmasını güvence altına almış olur” ve “ben, ortak sermayeyi arttırmaya çalışmak suretiyle kendi payımı hak etmiş hale gelirim.” Bkz. Alasdair MacIntyre, **Ethik’in Kısa Tarihi: Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla**, (Çev. Hakkı Hünler & Solmaz Zelyut Hünler), İstanbul, Paradigma Yay., 2011. s.190-1.

¹² McMahon, **Mutluluk**, s.233; Karş. Scarre, **Utilitarianism**, s.50-3.

¹³ Sen, **Etik ve Ekonomi**, s.55; Simmonds, **Central Issues in Jurisprudence**, s.18.

¹⁴ Bkz. Mill, “Utilitarianism”, **C.W.10**, s.207, 210.

hem de yönetimin sınırlarını çizen ilkedir; bu hususta daha önce dile getirilen sözleşmeci ve doğal hukukçu teorilerinin tümünün reddi manasına gelir¹⁵.

Fayda ilkesinin kanıtı mevzuunda Mill, Bentham ile aynı düşünür. Tüm ilkelerin intişar ettiği ilk ilkelerin yahut nihai erekların doğrudan doğruya ispatlanması mümkün değildir. Faydalı olan mutluluğa götürendir. Mutluluk ise temel iyidir. Onun neden iyi olduğu sorusuna ise bir karşılık verilemez. Ancak fiilen arzu ediliyor olması onun kanıtı olabilir¹⁶. Peki bunun alternatifleri ne olabilirdi? Mill, alternatif kanıtları da tartışmıştır: (i) Doğa, (ii) Tanrı İstenci, (iii) Sezgi. Ahlakın temeli olan faydayı, arzulanma dışında örneğin “Doğa” bizlere gösterebilir mi? Mill, doğa üzerinden yapılan kanıtlamalara genellikle muhalif kalmıştır. Zira kendisine göre, doğa irrasyoneldir ve immoral yani gayriahlakidir. Erkeklerin kadınlar üzerinde tahakkümü, iktidarın güçsüz tebaa ve efendinin köle üzerinde hakimiyeti yahut doğum oranlarının kendiliğinden yükselişi, “doğa” üzerinden düşünülebilir (çok defa bunlara doğal dayanaklar da bulunmaya çalışılmıştır), fakat bunlara dair ahlaki önermeler doğadan çıkarılamaz. Mill tanrı istencinden kanıt üretmeyi ise bilginin dışında sadece inanç ile alakalı olmasından ötürü benimsemez. Sezgiciliğe de karşıdır, zira sezgi daha evvel de söz edildiği üzere, doğa ve tanrı istencinden farklı bir sonuç vermez, eski düzenin ahlaki kanılarının sürdürülmesine gerekçe üretmeye yarar yalnızca¹⁷.

Fayda ilkesi, yönetimin edimselliğini buyuran, kamusal politikalara yön veren bir ilkedir. Salt doğal akışı ve kendiliğindenliği esas alan bir siyasal sistem fayda ilkesi ile bağdaşmaz. Beşeri ilerleme, doğal kendiliğindenlik ile değil insanoğlunun pozitif edimleri neticesinde mümkün olabilmektedir. Yönetim mekanizmalarında ileriye dönük politikalar *doğal olana* referans ile değil, en büyük mutluluk *hesabına* dayalı olarak sürdürülmelidir¹⁸. Dolayısıyla yönetim bir hesap yapma aygıtıdır. Örneğin,

¹⁵ Hart, **Essays**, s.181; West, **An Introduction**, s.42

¹⁶ Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, s.128-9.

¹⁷ West, “Mill’s Proof of the Principle of Utility”, s.181-2.

¹⁸ Mill’e göre insanlık tarihi insanın doğaya karşı giriştiği mücadelenin tarihidir. Onun doğalcılığa dönük eleştirileri hususunda bkz. John Sturart Mill, “Three Essays on Religion: Nature”, **Essays on Ethics, Religion and Society** (Ed. J. M. Robson), Collected Works Vol. 10, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s.393-4, 401-2; West, **An Introduction**, s.39. Örneğin Mill’e göre, nüfus sorununun doğalcılığa başvuruyla çözülebilmesi imkansızdır. Yoksulluk da diğer toplumsal sorunlar gibi, erkeklerin ve kadınların hiç düşünmeksizin kaba içgüdülerinin peşinden gitmelerinden vuku bulur. Genel fayda, bunların uygarlaşma süreçleri doğrultusunda üretilecek yapay çözüm mekanizmalarıyla engellenmesine bağlıdır. Örneğin bu açıdan Mill, toplumun doğal seyrine

devletin kamu mülkiyetini düzenlemesi, bunlar üzerindeki toplumun yararlanma koşullarını belirlemesi ve belli kamusal hizmetleri bürokratik süreçlerden çıkarıp gönüllü kuruluşlara devretmesi tamamıyla kamu yararına dair yapacağı hesaplara dayanır; gerektiğinde özel aktörlere tanıdığı tüm imtiyazları geri çeker, denetçilik görevini de asla terk etmez. Devletin girişimciliğine ilke olarak karşı çıkar, ancak devletin düzenleyiciliğini ve denetleyiciliğini ve de bunları genel faydaya göre yapmasını savunmaya devam eder¹⁹. *Laissez-faire* ilkesi genel kuraldır, ancak istisnaları olan bir genel kuraldır. Dolayısıyla devletin iktisadi alandan tamamıyla çekilmesini savunmaz. Devlet bu alanda fayda ilkesine göre çalışır biçimde bulunmalıdır. Bu bizzat Mill'in ekonomiyi tümüyle kendiliğindenlik ilkesi üzerinden işleyen bir alan olarak görmemesinden kaynaklanır. Özellikle bölüşüme dair yasalar insan yapımı ve kurumsal oluşumlardır. Dolayısıyla yapay biçimde genel iyi doğrultusunda değişikliklere gidilebilecek bir alan oluşturur²⁰.

müdahale edilmemesini değil, bilakis müdahale edilmesini, evlilik yasaları ve onay müesseseleri aracılığıyla nüfus artış hızının düşürülmesini savunur. Bkz. Mill, **Political Economy-I, (C.W.II)**, s.346-8 [bk.2, ch.11]. Ayrıca bkz. 358 [bk.2, ch.12, sec.2], Dolayısıyla evliliği sınırlandıran kanunların *Özgürlük Üstüne*'de yer alan özgürlük ilkesine aykırı olduğundan bahsedilemez. West, **a.g.e.**, s.40 (dn.30). Zira bu tür durumlarda müdahale edilmeme zarar doğurur. "Herkesin yaşamaya hakkı vardır. Bunun sağlanmış olduğunu varsayacağız. Fakat hiç kimsenin, başka insanlar tarafından desteklenecek olan yaratıkları dünyaya getirmeye hakkı yoktur." Bkz. Mill, **Political Economy-I**, s.367-8 [bk.2, ch.13, sec.1]. Keza Mill'in genel faydaya dönük olarak düşündüğü serbest piyasa sisteminin karşısında yer alan meritokratik eski düzenin ve mirastan doğan sınırsız egemenliklerin, mülkiyet haklarını hakediş (deserving) esasına bağlayacak reformist politikalar ve devletin doğrudan müdahaleleri dışında tasviye edilebilmesi mümkün olmayacaktır. Bu yönde girilecek hak edişe dayalı eşitlikçi politikalar da genel faydanın sağlanmasına dönüktür. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.231-3, 243-4, 257-9; Çebi, **Sosyal Adalet**, s.171.

¹⁹ Mill, devlet girişimciliğine *ilke olarak* karşı durur, yoksa pek tabii olabilir. Hatta bazı alanlarda devletçiliği savunur; örneğin havagazi ve su işletmeleri yerel yönetimler eliyle yürütülmelidir. Bkz. Alada, **İktisadın Kayıp Felsefesi**, s.133-5. Ancak bazı alanların ise esas olarak özel aktörlere devredilmesi hizmetlerin hızlılığı ve verimliliği açılarından daha çok fayda doğurur. Bu, devletin söz konusu alanlarda hiç olmaması gerektiği anlamına yine gelmez. Devlet hastaneleri, kamu postaneleri vs. kurumlar olabilir ancak bunlar tekel oluşturacak ve özel aktörleri engelleyecek biçimlerde olmamalıdır. Bkz. Mill, **Political Economy-II, (C.W.III)**, s.937.

²⁰ Mill, siyasal iktisadı üretim, değişim ve bölüşüm olmak üzere üç temel alana ayırmıştır. İlk ikisinde evrensel yasalar ve kendiliğinden düzenin geçerliliğini iddia eder. İnsan bu alanda *homo oeconomicus*'tur. Bölüşüm alanı ise yapay ve kurumsaldır. İnsan bu alanda moral ve toplumsal bir aktördür. Bölüşüm planlarını insani unsurlar, ahlaki değerler, toplumsal ilişkiler ve hatta sınıfsal mücadeleler belirler; doğal yasalar bu alanda cari değildir. Bkz. Eleanor T. von Ende, "John Stuart Mill", **Encyclopedia of Capitalism**, (Gen. Ed., Syed B. Hussain), Vol. II, New York, Facts On File Inc., 2004, s.550-2, s.551; Buğra, **İktisatçılar ve İnsanlar**, s. 143-4; Alada, **İktisadın Kayıp Felsefesi**, s.173-4. Yani Mill de iktisadi moral bilimler içerisinde değerlendiren geleneğin takipçilerindendir. Ahlak ve iktisat ilişkisi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, "Economica'nın Aktörü Ethica", **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:1, Sayı:4, İstanbul, 1998, s.93-5.

Ekonomik alanda devletin etkinliği meselesinin haricinde, devletin -fayda ilkesi doğrultusunda- pozitif edimde bulunmasını gerektiren başka alanlar da Mill tarafından ele alınmıştır. Örneğin devlet *güven* sağlama fonksiyonunu her daim muhafaza etmelidir. Ancak hakların korunma garantisi bulduğu güvenli bir toplum halinde biz genel olarak mutluluktan bahsedebiliriz. Güvenlik bir kişi için gerekli başka biri için gerekli olmayan bir çıkar deđildir²¹.

Ayrıca Mill, kendiliğindenlik karşısında devletin negatif tutum almasını gerekli gören sınırlı bakış açısının ötesinde, devletin aynı zamanda bireylerin erdemli yurttaşlar olmasını sağlama görevi bulunduğu -klasik Aristotelesçi- yaklaşımının destekçisi olmuştur²². Fayda ilkesinin en önemli unsuru ise kamusal sorumluluk alabilecek, yetkin, özerk ve erdemli yurttaş yaratabilmektir. Bu açıdan, ahlaki ve sosyal alanda “karar vericilik” hususunda *asgari yetkinlik* düzeyine gelinceye kadar devletin bireyler üzerinde müdahaleciliğine olumlu bir açıdan bakar²³. Ancak asgari yetkinlik seviyesinin ötesinde ise bireysel özgürlüğe müdahale edilmemesi gereklidir. Bu noktadan ötede bireyin kendi kendini geliştirmesi esas, kalıcı, sağlam ve ahlaki olandır; bireye dışsal faktörler ona ancak -isteği halinde- yardımcı olabilir.

Devletin belli biçimlerde edimselliğini gerektiren diğer bir fayda ilkesi tezahürü ise, toplumun ilerlemesi için bireysel yetkinleşmenin kamusal eğitim araçları ile oluşturulması gerektiği düşüncesine dayanır. Mill’e göre oy hakkının ihtiyatlı bir biçimde genişletilmesi, seçmenliğin meydana getireceği toplumun bir üyesi olunduğu bilinci yoluyla kamusal ruhun eğitimini sağlar. Bu eğitimin içine tartışma özgürlüğü, kolektif çıkarların yönetimi, bunların kamusal görevler olarak bireylere benimsetilmesi, bireylerin de oluşan bu ikincil yükümlölükler (mahkeme jürisi üyeliği vs.) üzerinden paylarına düşen sorumlulukları üstlenmeleri ve Mill’in ticari bir lisan ile vurguladığı “yaşam işine” (“business of life”) dair diğer her türlü

²¹ Mill, “Utilitarianism”, s.250-2 [ch.V, par.25-8; **Faydacılık**, 92-5]

²² Capaldi, **John Stuart Mill**, s.266; Mill’in bireyi yetkinleştirme görevini devlete yüklemesi onun mükemmeliyetçi bir liberal olarak değerlendirilmesine kaynak oluşturmıştır.

²³ Asgari yetkinliğin ne olduğu ile ilgili Mill’in yürüttüğu münhasır bir tartışma yoktur. Bu noktada belki onun eğitim üzerine görüşleri ile bağlantı kurulabilir. Örneğin ilköğretim zorunlu olması gerektiğini, bedava ya da çok az masraflı olması gerektiğini ve de devlet gözetiminde yapılabileceğini söyler. İlerisi için böyle bir zorunluluk yoktur. Dolayısıyla asgari yetkinliği bu nokta da görmek mümkündür. Orta ve ileri eğitim kurumları zorunlu değildirler ve özel kurumlar da olabilirler. Hatta bunların devlet kurumu olmamasının faydası vardır. Böylece tektipliğin önüne geçilmiş olunur. Bkz. Alada, **a.g.e.**, s.183.

katılımsal faaliyetler girer²⁴. Devlet, bir nevi kamusal eğitim niteliğindeki söz konusu kamusal ve katılımsal eylem sahalarının geliştirilmesine vasıta olabilecek en önemli araçtır ve bu tür faaliyetlerin, hükümet memurlarınca icrasının daha kaliteli olması ihtimali olsa dahi bireylere yaptırılması, en azından bireyleri kişisel ve ailevi bencilliğin dar çerçevesinden kurtarıp ortak çıkar ve ortak işlerin yürütülebilmesi ortaklığına dahil ettiği için fayda doğuracaktır²⁵.

Mill'e göre ise genel iyinin oluşturulması, Fayda İlkesi'nin yalnızca doğrudan takibi üzerinden mümkün değildir. Çünkü insanî yeterliliklerin ve faaliyetlerin tümüne hükmedecek nitelikte değildir; sadece değerler ve erekler ile alakalı olma açısından elverişli bir ilkedir²⁶. Bentham'ın dar insan doğası görüşünden hareketle, eylemlerin en büyük mutluluğu meydana getirdiği nispette matematiksel bir değerlendirmeye alınması biçiminde işletilecek fayda ilkesi, dar bir kalıp içerisinde varlık bulabilecek olan (Mill'in deyiimiyle) 'spesifik neticeler ilkesi' halini alır²⁷.

2. Epistemolojik ve Politik Boyutlarıyla Fayda

a. Epistemolojik Açıdan Fayda

Epistemolojik olarak faydalı olanın tespiti faydacılığın epistemolojik dayanakları ile ilgili bir tahlil sorunudur. Bu da bir önceki bölümde geniş bir biçimde açıklanmış olduğu üzere, haz ve acı duyguları üzerinde meydana gelen kognitif süreçlerle, tecrübeler, nitelik tahlili yapabilme ve bunlara göre seçim yapabilme ile alakalı bir mevzudur.

Eylem ve davranışlara yön veren ahlaki değerlendirmelerin ahlaki aktörden kaynaklanması dolayısıyla gerek genel olarak faydacılığın gerekse Mill'in değerde sübjektivizmi benimsediği söylenebilir. Ancak sübjektivizmin her olayın kendine

²⁴ Bkz. Mill, **Political Economy-II**, s.943-4. Mill'in burada yaşam işine dair vurgusu, ticari toplumların uyuşması becerebilen ve bireyler yarattığını ileri süren serbest ticaretin eğiticiliği tezi ile paraleldir. 19.yy.'da serbest ticaretin ve demokrasinin kamusal eğitim sorunu çerçevesinde benzeştirilmesi hususunda bkz. John O'Neill, **Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika**, (Çev.Şen Sürer Kaya), İstanbul, Ayrıntı Yay., 2001, s.113.

²⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.177.

²⁶ Lyons, **Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory**, s.72.

²⁷ Mill, "Remarks on Bentham's Philosophy", s.8.

özel değerlendirmeyi gerektirdiği biçiminde bir yargıyı ahlaki değerleri mutlak bir göreceliliğe götürecek şekilde benimsediği söylenemez. Zira, fayda ve zarar idrakinin, haz ve acı duyguları üzerinden şekillenen bilişsel yönü itibariyle, Mill tarafından, belirli değerlerin her insan için ortak, belirli değerlerin ise o anki koşullar gereği kişilere özel olduğu biçiminde kavrandığı görülebilir. Zira, faydalı olana gösterge oluşturan haz ve acı duyguları, pek çok insan için ortak olan maddesel duyum olanaklarından kaynaklanır²⁸. İnsanın toplumsallığı ve duygudaşlığı da, genel olarak benimsenen ve genel olarak rahatsızlık duyulan davranış örüntülerine, yani belli bir objektiviteye sahip haz ve acılara kaynaklık etmektedir. İnsanlar içinde bulundukları toplumda bunları eğitimle ve tecrübe ederek bilir ve idrak edebilir hale gelirler. Fakat bu objektivite içerisinde söz konusu haz ve acı yönergeleri doğrultusunda en faydalı olan (yani kalitatif olarak en yüksek derecedeki hazlar), Mill'e göre, yetkin ve tecrübeli aktörler tarafından bilinebilir, tespit edilebilir ve izlenebilir.

b. Politik Açıdan Fayda

Mill'in kalitatif hazcılığının salt epistemolojik ve psikolojik bir teori olduğu da düşünülmemelidir. Bu görüşünün altında ciddi bir politik tutum yer almaktadır. Örneğin Mill, kalitatif üstünlük tezini haklar temelinde bir tercih konusu haline dönüştürmemiştir. Misal, bir kişinin yaşam hakkı ya da yaşamaya dair çıkarı, yüz bin kişinin eğlence hakkından nitelik açısından daha üstündür, dolayısıyla faydaya dönük olan budur gibi örneklemelere başvurmamıştır. Mill'in kalitatif üstünlük tezini bu tür örnekler ile açıklamak Mill'in bizzat yapmamış olduğunu ona yüklemek manasına gelir. Onun kalitatif üstünlük tezinin vurgulu olduğu nokta, daima *tercihte bulunan aktörün yetkinliği* üzerine olmuştur. Yani nitelik açısından daha üstün dolayısıyla daha faydalı hazların, tecrübesi ve yetkinliği itibariyle üstün olan aktörce tespit edilebilip, tercihe şayan addedileceği vurgulanmaktadır. Burada ülke yönetiminde söz sahibi olunmasına epistemolojik bir şart üretimi söz konusudur.

²⁸ Copleston, *Yararcılık ve Pragmatizm*, s.84, 86.

Seçmenliğin, nüfusun sadece %1'ine ait olduğu bir ülkede yönetsel tutumların “En Büyük Mutluluğa” dönük değil, sadece %1'lik kesimin mutluluğuna dönük olacağı dolayısıyla yönetenler ile yönetilenlerin çıkar birliğinin ancak demokratik bir modelle ve oy hakkının genişletilmesiyle²⁹ sağlanacağını iddia eden Benthamcı anayasal reform düşüncesinin, özellikle 1840'lardan sonraki Chartist talepler³⁰ nedeniyle tekrar gözden geçirilmesi icap etmiştir. İngiliz liberalizmi bu dönemde bir karar aşamasına gelmiştir. Çünkü orta sınıfın 1838 *Reform Act* ile birlikte elde etmeye başladığı yeni kazanımlar, alt sınıflar tarafından da talep edilmeye başlanmıştır. Bu talepler karşısında orta sınıf nasıl bir tavır alacaktır? Sınıfsal kazanımlar muhafaza mı edilecektir, yoksa liderlik tavrını sergiledikleri alt sınıflar ile paylaşım mı gidilecektir? Orta sınıftan bazı kesimler, eskinin radikal liberalleri, alt sınıfların talepleri karşısında bu sefer muhafazakar olmayı seçmiştir. Mill ise ikilem içinde kalan liberaller arasındadır³¹. Mill'in faydacılığının hazcı epistemolojisi esasında bu soruna dönük bir cevap niyetini taşır. *Considerations*'ta söz konusu kuramın siyasal boyutunu daha incelikli bir hale getirmiştir.

En ideal yönetim biçiminin, egemenliğin ya da nihai denetleyici gücün *son tahlilde* toplumun bütünü tarafından kullanıldığı yönetim olduğunu göstermek zor değildir³². Ancak bu ideal son tahlildedir. Alan Kahan'ın “aristokratik liberaller” olarak isimlendirdiği Burkhardt, Mill ve Tocqueville gibi düşünürlerin bu konuda ortak tavırlarını ifade etmek için kullandığı ifadesiyle, “Evrensel Oy Hakkı bir idealdir, gerçekleştirilmesi açısından yeterli olgunluğa ulaşılabilmiş bir şey değildir.”³³ O yüzden “yetkin seçicilik” söz konusu olmadan toplumun tüm kesimlerinin eline oy pusulalarının verilmesi herkes için özgürlük değil, herkesin birbirine eziyet etmesini

²⁹ 19.yy.'da, oy hakkının genişletilmesi, genel oy hakkı yahut evrensel oy hakkı ile ifade olunanın kapsamına yalnızca erkekler dâhildir. Bu genel olarak böyledir. Kadınları da bu genelliğin içine Mill dışında dâhil eden siyaset düşünürlerine rastlamak pek mümkün değildir. Bkz. Kahan, **Aristocratic Liberalism**, s.69.

³⁰ Chartistlere bu mahlası kazandıran Londra Emekçiler Derneği'nin 1838 tarihli bildirgesinde (People's Chart) yer alan talepler; (i) 21 yaş-üstü tüm erkekler için genel oy hakkı, (ii) parlamenterlerin mülk sahibi olması koşulunun kaldırılması, (iii) seçim bölgelerinin eşitlik olacak şekilde tekrar belirlenmesi, (iv) parlamentonun her yıl yenilenmesi, (v) baskı ve ayartmalara karşı gizli oylama yöntemi ve (vi) parlamenterlere ücret ödenmesi olarak altı başlıkta toplanmıştır. Bkz. John K. Walton, **Chartism**, London and New York, Routledge, 1999, s.6-8.

³¹ Bkz. Leslie Lipson, **Siyasetin Temel Sorunları**, (Çev. Fügen Yavuz), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2005, s.130.

³² Mill, “Considerations”, **C.W. 19**, s.403.

³³ Kahan, **Aristocratic Liberalism**, s.70.

olası kılacak bir tiranlık durumunu üretir. Bu yüzden oy hakkı “yetkinleşme” düzeyine bağlı olarak kademe kademe genişletilmelidir³⁴. Söz konusu kademeli öngörünün yanında liberal düşünceyi ikileme sokan bir başka sorun ise, evrensel oy hakkının liberal kesimce, hem katılım yönü itibariyle alt sınıflara dönük politik bir eğitim hem de ihtilal tehlikesinin dozajını düşürmek için faydalı bir araç olarak görülmüş olmasından kaynaklanır³⁵. O yüzden Mill gibi liberaller, ne alt sınıflara kolaylıkla sırt çevirebilmişlerdir, ne de peşinen paye verebilmişlerdir.

Toparlamamız gerekirse, faydanın tespiti sorununa *tercih edici ve belirleyici özne* açısından bakıldığında Mill’de elitist bir anlayışın olduğu görülür. Mill’in ölçütsel hazcılığı³⁶, kalitatif açıdan üstün tercihlerin, üstün yetilerce ve deneyimli aktörlerce tercih edilip fiiliyata dökülebileceği anlayışına dayanır. Bu anlayışının izlerini *Considerations*’ta görmek mümkündür. Misal, kilise yönetim kurumlarının seçiminde kullanılan *çoğul oy hakkı* usulünün genel seçimlerde kullanılmasının “üstün olanın tercihi” doğrultusunda politikaların izlenmesi avantajını doğuracağını dile getirmiştir. Çoğul oy hakkı verilmesinin kıstası olarak da eğitim seviyesini makul bir kıstas olarak ortaya koyar³⁷. Chartistlerin sadece erkekler için talepkar oldukları “evrensel” oy hakkını, önce bu şekilde eğitim koşuluna bağlayarak çoğul oy hakkı biçiminde savunmuş, sonra ise kadınların da dâhil edileceği “daha evrensel” bir oy hakkının savunucusu olmuştur.

C. ZARAR İLKESİ (HARM PRINCIPLE)

1. Genel Olarak: Zarar Yahut Özgürlük İlkesi

Zarar İlkesi (Harm Principle), Mill’in faydacılığının dolaylı boyutunun en önemli unsurlarından bir tanesidir. Bireyden, her eylemi ile toplumsal iyiye

³⁴ Kahan, *Aristocratic Liberalism*, s.69.

³⁵ Mill, “Considerations”, *C.W.* 19, s.412; Ayrıca bkz. Halliday, *John Stuart Mill*, s.125; Kahan, *Aristocratic Liberalism*, s.71; Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, s.516. Genel oy hakkının katılımcı boyutu, bireylerde ortak faydaya göre davranış eğilimini üretir; tersi durum ise, genel iyiyi gözetmeyen, “daimi hoşnutsuz” ve “hukukla ona itaat dışında hiçbir bağı olmayan” insan kitlesini ortaya çıkarır. Bkz. Mill, “Considerations”, s.405-6, 469.

³⁶ John Gray’in getirmiş olduğu ayrım hususunda bkz. yuk., s.75-6, (dn.79)

³⁷ Mill, “Considerations”, s.475-6.

doğrudan katkıda bulunması beklenemez. Birey en azından başkalarına zararlı olmayarak, başkalarının çıkarlarını haksız bir biçimde zedelemeyerek ve toplumsal alanda teşekkül etmiş hak ve yükümlülüklerle riayet ederek de faydacı ilkeye uygun davranmış olur. Bu koşullar dâhilinde birey tümüyle özgür olmalıdır. Dolayısıyla Mill'in *Özgürlük Üstüne* eserinin amacı olarak bahsettiği *bireysel özgürlüğün makul sınırı* da ortaya çıkmaktadır. Bireyin özgürlüğüne müdahale etmek ve onun üzerinde devlet eliyle yahut toplumsal baskı biçiminde güç kullanabilmenin makul sınırı bireyin eylem yahut tutumunun *başkalarına zararlı* olup olmamasına göre belirlenir.

Uygar bir toplumun bir üyesine, rızası hilafına, haklı olarak güç uygulanmasının tek amacı, *başkalarına gelecek zararı* önlenmektir. (v.e.)³⁸

Mill'in zarar ilkesinin temel ifadesi bu cümlesindedir. Mill kendi yazılarında bunu zarar ilkesi olarak değil, özgürlük ilkesi (principle of liberty) olarak ifade eder³⁹. Özgürlüğe çektiği sınır, başkalarına zararlılık olması nedeniyle ikincil literatürde Mill'in özgürlük ilkesi olarak isimlendirdiği ilke “zarar ilkesi” olarak anılmaya başlanmıştır. Özgürlüğe bu şekilde zararlılık üzerinden konulan sınırın dayanağı ise, çok basit biçimde, insanların kendilerine yönelecek acı, elem ve ızdıraplara yönelik evrensel “nefsi müdafaa” (self-defence) haklarıdır⁴⁰.

Esasında Mill'in zikretmiş olduğu bu zarar kıstası ile sınırı çizilmiş özgürlük ilkesi, 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin özgürlük tanımına gayet yakındır. Bildirge'nin dördüncü maddesine göre; “*Özgürlük, başkalarına zarar vermeyen her şeyi yapabilmektir*”⁴¹.

Yani Fransız Bildirgesi'nin zarar kıstası üzerinden sınırı öngörülen özgürlük tanımını Mill de kullanır. Ancak bu basit özgürlük tanımına bazı eklentiler de yapmıştır. Birinci eklenti “*Kendine Zarar*” (Harm-to-Self) klozudur. Başkalarına gelecek zararı önleme maksadıyla bireyin özgürlüğüne müdahale edilebilir. Peki birey kendisine zarar veriyorsa, bu da özgürlük alanı içerisinde mi değerlendirilecektir? Mill'e göre, bireye, başkalarına gelebilecek zararı önlemek amacı dışında yapılabilecek bir müdahale, “o bireyin kendi fiziksel ve ruhsal iyiliği

³⁸ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.50.

³⁹ Mill, “On Liberty”, *C.W.18*, s.290, 301, 305; Karş. Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.154, 170, 176.

⁴⁰ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.50.

⁴¹ Bkz. Fitzpatrick, *John Stuart Mill's Political Philosophy*, s.68, 82 (dn.21). Mill bu ilkeye doğrudan referansta bulunmamıştır. Ancak Bentham ve diğer faydacıların sıkça muarız kaldıkları Amerikan ve Fransız Belgelerinin yansımalarını Mill'de görebilmek mümkündür.

için dahi olsa yeterli bir müdahale gerekçesi değildir”⁴². Bu onun zarar ilkesinin anti-paternalistik yönünü gözler önüne serer. Ancak bu, Mill’in, bireyi kendi haline bıraktığı, onun iyiliğine dönük kayıtsızlığı ve umursamazlığı önerdiği anlamına gelmez. Mill, tavsiye, öğüt, ikna, sitem etme, tartışma ve bireyin kendine dönük olarak ne yaptığı ile ilgili olarak aydınlanmasına katkıda bulunma Mill tarafından önerilen yöntemlerdir⁴³. Hatta bunların yapılması başkalarına karşı yardımda bulunma biçiminde ikincil ahlaki yükümlülükler içerisindedir. Ancak bunlara rağmen bireyin zorlanmaması gerekir. Yani Mill, ahlaki kayıtsızlığı savunmamış, dışsal zorlamanın kayıt altına alınması için ilke keşfine çıkmıştır⁴⁴.

Fransız Bildirgesi’ndeki basit özgürlük tanımına getirilen bir diğer eklenti ise, zarar ilkesinin uygulanma alanı ayırımına dair Mill’in yaptığı ayırımdır. Bu ayırım, ileriki bir başlıkta inceleme konusu yapılmış olan, “Bireyin Salt Kendini İlgilendiren (Self-Regarding) Eylem Alanı” ile “Diğer İnsanları İlgilendiren (Other-Regarding) Eylem Alanı” olarak yaptığı ayırımdır. Söz konusu alanlar çerçevesinde zarar ilkesinin uygulanma biçimi farklılık gösterecektir.

Ayrıca Fransız Bildirgesi’nde özgürlüğün sınırı olan başkalarına zararlılık, diğer insanların doğal haklarını ihlal üzerinden kurgulanır. Özgürlük tanımının devamında, *“bir insanın doğa haklarının sınırını, diğer insanların doğal haklarının sınırları belirler”* denmiştir. Mill ise benzer şekilde zarar kıstası üzerinden oluşturduğu özgürlük ilkesini doğal haklar teorisi üzerinden değil, fayda-zarar düşüncesi üzerinden kurgulamıştır. Hatta, özgürlük teorisinden kendi lehine çıkacak doğal hakkı tüm avantajlardan feragat ettiğini özellikle belirtmiştir⁴⁵.

Mill’in kendisinden sonra yapılan çalışmalarda, onun zarar ilkesi (yahut özgürlük ilkesi) olarak isimlendirilen bu görüşleri ile ahlaki çoğulculuğa ve farklı iyi anlayışlarına karşı tarafsız (nötr) devlete vurgu yaptığı ifade edilmiştir⁴⁶. Tarafsız

⁴² Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.50

⁴³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.50

⁴⁴ Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.72-3.

⁴⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.51

⁴⁶ Mill’in *tarafsızlık* özelliği, daha önce kendisine atfetmiş olduğumuz *mükemmeliyetçilik* ile çok da uyuşmamaktadır. Mükemmeliyetçilik bir yaratım düşüncesini ve iyi birey ve iyi toplum inşasını amaç edinir. Edimselliği, pozitif özgürlükçülüğü içerir. Tarafsızlık ise farklı iyi anlayışlarına karşı tarafsız durmayı ve değer çoğulculuğunu ifade eder. Oysa ki, mükemmeliyetçilikte kamusal makamlarca belirlenmiş ve hedeflenmiş bir mükemmellik söz konusudur. Bkz. O’Neill, **Piyasa**, s.37. Mill ise mükemmeliyete farklılıklar ile varılabileceğini düşünerek bu iki düşüncüyü enteresan bir biçimde birleştirmiştir.

devlet, devletin “*yurttaşların benimsedikleri amaçlar ve hayat tarzları arasında bir tercih yapmaması, bunlar karşısında tarafsız kalmasını*” gerektirir. Ahlâkî çoğulculuk görüşü ise, insanların izleyebilecekleri amaç ve değerlerin çok farklı olduğunu, bunları bir üstün ilkeye göre belirlemenin makul görülemeyeceğini ifade eder⁴⁷. Daha sonra yapılan bu çalışmalarda, zarar ilkesi, Dworkin, Feinberg ve Rawls gibi düşünürlerce temsil olunan çağdaş liberalizmin en fazla üzerinde durulan iki öncülünden biri olarak kabul edilmiştir; Bu öncüllerden ilki (i) devletin ve hukukun, toplumdaki bireyler tarafından benimsenen ahlaki iyi anlayışları karşısında *nötr* olması gerektiği, (ii) ikincisi ise -zarar ilkesi olarak ifade olunan- devletin vatandaşının rızası hilafına ona müdahale edebilmesinin tek meşru dayanağının onların başkalarına verebileceği zararın önlenmesi olacağıdır⁴⁸.

Dolayısıyla zarar ilkesi, liberal düşünce varyasyonlarınca ciddi derecede benimsenen bir ilke halini almıştır. Bunun yanında pornografi, müstehcen yayınlar, uyuşturucu kullanımı, fahişelik gibi tartışmalı konular üzerinde hukuksal düzenlemelerin yapılıp yapılmayacağı ile ilgili olarak da, genellikle serbestleştirmeci görüşlerin kullandığı, liberteryan ve hatta anarko-bireyci bir argüman haline gelmiştir. Bazı yazarlar ise söz konusu olguların dolaylı zararları ve ikincil etkileri nedeniyle sınırlamalara konu edilebileceğini yine zarar ilkesi üzerinden gerekçelendirmeye çalışmışlardır. Kuşkusuz bu paradoks, zarar mefhumunun değerlendirilme farklılıklarından, zararın değerlendirmeye konu edileceği eylem alanı hususunda fikir ayrılıklarından, dolaylı olarak da yaşam biçimi ve bunun oluşturduğu paradigmatik karşıtlıklardan kaynaklanır. Burada mesele hangi yaşam biçimlerinin diğerine tercih edileceği, bunun bir dayatım olup olmayacağıdır⁴⁹.

2. Zarar Kavramı

Zarar kavramı, kolaylıkla açıklanabilir bir kavram değildir. Özellikle hukuki boyutta zarar kavramının kesin bir biçimde tanımlanması, maddi zarar açısından

⁴⁷ Ertuğrul Uzun, “Ahlâksızlığın Cezalandırılması: Devlin-Hart Tartışması”, **Eskişehir Barosu Dergisi**, 2005, Yıl: 2005, Sayı: 6, s.157-71, s.160.

⁴⁸ F. İrem Çağlar Gürgey, “Joseph Raz’ın ‘Zarar İlkesi’ Yaklaşımı”, **H.F.S.A.**, 24. Kitap, (Haz. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye), İstanbul, İstanbul Barosu Yay., 2012, s.7-15, s.7.

⁴⁹ Steven D. Smith, “Is The Harm Principle Illiberal?”, **American Journal of Juriprudence**, Vol:51, 2006, s.1-2.

içeriğindeki ekonomik değişkenlik ve manevi zarar açınsındansa maneviyatın bilinemezliğı, ölçülemezliğı ve mukayese edilemezliğınden ötürü çok güç bir iştir⁵⁰. Ancak Mill'in zarar kavramı bu giriftliğı çözümleyecek biçimde detaylı değildir. Onun zarar kavramı (bir özel hukuk sorunu biçiminde) bireyler arası özel tazminat sorunları üzerinde yoğunlaşmamıştır; bireyin başkalarına (birincil yükümlülüklerdeki gibi belirlenebilir bir başkasına yahut ikincil yükümlülüklerdeki gibi toplumsallığın getirdiğı yükümlere uymamak biçiminde) zararlı eylemlerine karşı devlet gücünün uygulanması meselesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Yani bir birey-devlet ilişkisi olarak, devletin bireysel özgürlüklere müdahale gerekçesi biçimindeki bir zarar sorunu söz konusudur. Bu yüzden genellikle kriminalizasyon ve ceza hukuku teorisi çalışmaları Mill'in zarar ilkesi üzerine tartışmalar yapılagelmiştir⁵¹.

Mill, zararı özgürlüğe müdahalenin makul sınırı olarak görmekle birlikte bunu ilkeselleştirmiş bir liberal için paradoksal bir biçimde zarar kavramını çok geniş yorumlamış görünmektedir. Zararın tanımını münhasıran vermez. Ancak onun zarar kavrayışı yazılarının farklı farklı kısımlarına sinmiş bir biçimde bulunur. Zarar kavramını geniş yorumlamasından dolayı, Mill'i hukuki müdahaleye yalnızca *(başkalarına yönelik) meydana gelmiş somut bir zararın* sebep oluşturması gerektiğini düşünen bir aşırı bir liberal olarak değerlendiren okumaların yerinde değerlendirmeler içermediğı kanısındayım. Bu Mill okumaları, söz konusu hususta, Mill'i aşırı, onun izleyicisi Feinberg'i ise daha makul bulmaktadırlar⁵². Çünkü Feinberg'in kriminalizasyon teorisinde hukuki müdahaleye gerekçe olarak (Mill'e yanlış biçimde atfedildiğı gibi) tek başına bir *zararın meydana gelmiş olması* şart tutulmamış, saldırı hali yeterli görülmüştür (offense principle)⁵³. Ancak Mill'in zarar

⁵⁰ Bu yüzden, günümüzde dahi hukuken zarar kavramına kesin sınırlar çizilememiştir. Yasakoyucular bu işi, bizzat yapmaktan kaçınarak, hukuk uygulamasıyla doktrine bırakmıştır. Özel hukuk perspektifinden zarar kavramının içeriğinin genişliğı ve kesin tanımlamaların güçlüğü hususunda günümüz Türk, İsviçre, Avusturya ve Alman hukuk doktrinlerinde yer alan teoriler ile ilgili olarak bkz. Mehmet Serkan Ergüne, **Olumsuz Zarar**, İstanbul, Beta Yay., 2008, s.7-20.

⁵¹ Bununla birlikte haksız fiil hukukunun (tort law) temel ilkesi olarak sayılan "*sic utere tuo ut alienum non laedas*" (kendine ait şeyleri başkasının zararına kullanma) ilkesi ile zarar ilkesini eşgüdömlü okuyan çalışmalar da söz konusudur. Bkz. Richard Epstein, "Harm Principle: and How It Grew", s.369.

⁵² Nina Persak, **Criminalising Harmful Conduct: The Harm Principle, Its Limits and Continental Counterparts**, New York, Springer, 2007, s.13

⁵³ Söz konusu saldırı (i) bir hakka saldırı mahiyetinde olmalıdır ve (ii) ciddi derecede incitilmiş bir mental durum ortaya çıkarmalıdır. Dolayısıyla Feinberg'in geniş değil, dar bir saldırı kavramı vardır. Saldırıyı, zarara yakın derecede bir sonuç üzerinden düşünür. Joel Feinberg, **Offense to Others: The**

kavramının genişliğinin, onun “aşırı” olarak nitelendirilmesi açısından yeterlilik oluşturmadağı görülecektir.

Mill’de zarar (harm) kavramının hazza mı, çıkara mı yoksa faydaya mı birebir karşıtlık oluşturduğu çok net değildir. Hatırlanacağı üzere, Mill’in nazarında faydalı olan, kişinin salt kendine haz verici olan durum yahut kendi başına çıkar değildir; Mill bunların aynı zamanda dışsal iyi (bu dışsallık, mevzuun niteliğine göre sadece ilgili kimseleri içeren dar bir alandan tüm toplumu içereceğine değin genişleyebilir ama her halükarda bireye dışsallık söz konusudur⁵⁴) ile uyuşanlarının, en azından ona zarar vermeyenlerinin faydalı olduğunu belirtmiştir. Bu dışsallıklara zarar veren çıkarlar, hiç şüphesiz bir şekilde tepkiye uğrar ve daimî olamaz; Mill ise daimî çıkarları içeren geniş anlamda bir fayda kavrayışı olduğunu özellikle belirtmiştir⁵⁵. Mutsuzluğa, acıya sebep olan yahut bir çıkarı yok eden olgu, şey, tutum ve eylemlerin zararlılık niteliğidir. Fakat bilindiğı üzere, acı, mutsuzluk ve çıkara aykırılık, tıpkı haz, mutluluk ve çıkar gibi birbirinden farklı kavramlara denk düşer. Saltık biçimde zararı “acı” biçiminde kavrarsak, bu takdirde bir diş hekiminin diş çekmesini de bir zarar olarak görmemiz gerekir. Zararı salt “çıkara aykırılık” olarak değerlendirirsek, o zaman kamu makamlarının çıkarlara hiç bir şekilde müdahalede bulunmaması gerekir. Oysa Mill çıkarların hükümlanlık sahası olarak kabul edilen ve kendisinin de kural olarak böyle kabul ettiğı ticari alana dahi devletin bazı durumlarda karışması gerektiğini savunmuştur; öyle ki devlet bu durumlarda kamu çıkarı adına bireysel çıkarlara müdahale edebilir, bunun bir zarar olarak düşünülmemesi gerekir. Mutsuzluk olarak zararın kavranması da güçlük yaratır; çünkü mutluluk bileşenli bir bütündür ve çok çeşitli (aslî ve talî değerlerde olan) bileşenleri üzerinden değerlendirilme olanağı söz konusudur; bu da zarar kavramının mutluluk düşüncesi üzerinden kavranışını zora sokar. Mill’de konu, bu boyutuyla epey muğlaktır. Mill’in söyleminden zarar kavramının içeriğine dair yapılabilecek tek kesin çıkarım, zararın salt bireylerin birbirleri arasında özel yahut tümüyle genel bir kavram olmadığıdır. Bu çıkarım onun birincil ve ikincil yükümlölükleri üzerinden açıklanabilir. Birincil yükümlölüklerin ihlali, tekil bireylere yahut belirli gruplara

Moral Limits of the Criminal Law, United Kingdom, Oxford University Press, 1985, s.1-3 (Aktaran: Persak, **Criminalising Harmful Conduct**, s.14-5)

⁵⁴ Bkz. yuk., s.104; Mill, “Utilitarianism”, s.220 [ch.II, par.19; **Faydacılık**, s.35].

⁵⁵ Bkz. yuk., s.62; Mill, “On Liberty”, **C.W.18**, s. 224.

karşı bir hakkın yahut hakların ihlali olarak nitelendirilebilecek zararları oluşturur. İkincil yükümlülüklerin ihlali ise, daha geniş çerçeveden belirli kimselere ait hakları ihlal söz konusu olmasa bile, ihlalci bireyin topluma karşı görevlerini yerine getirmemesi sonucu toplumsal açıdan huzuru kaçıran, zararlı olan halleri içerir⁵⁶. Dolayısıyla zarar kavramına ilişkin ilk tespitimiz, onun genel hoşnutsuzluğu yahut özel hoşnutsuzluğu içerebildiğidir.

Şu da bir şekilde Mill açısından muhakkaktır ki, *zarar*, maddi, bedensel yahut ekonomik olumsuzluklar ile sınırlı tutulamaz. Zararın her çeşidi temelde insan duygularında kendini gösterir ve bir hoşnutsuzluk duygusunu ifade eder. Bu, kesinleşmiş bir netice (rahatsızlık hali) biçiminde sübut etmiş de olabilir, yahut neticeyi doğuracak (dolayısıyla önlem alınması gereken) *eğilimler* biçiminde de. Yani *olası zararlar*, başka bir ifadeyle *tehlikeler* de Mill'in zarar kavramının kapsamına girer; olası zararları bize tecrübe gösterir, bunları dikkate almamak insanî birikimlerin çöpe atılması anlamına gelir.

Özetle, ne zaman ya bir kimseye ya kamuya belli bir zarar gelirse, ya da belli bir *zarar tehlikesi* hasıl olursa, bu durum özgürlük alanından çıkar, ahlak ve yasa alanına girer. (v.e.)⁵⁷

Fakat olası zararların, başkalarının zarar gördüklerine dair o kimselerin duygu durumlarına dair yapılan yorumların, söz konusu durumları bir *kesinlik* gibi sunduğu *olasılık* ile karıştırılmaması gerekir. Çünkü bu durum, yapılan yanlışın başkalarının zarar gördüğü bilgisi yahut *inancı*, gizli yapılmış bir yanlışlığa dair bilginin alenileştiğinde herkese rahatsızlık vereceği biçimindeki peşin hükümlere ve herkes adına hüküm vermeye kaynaklık edebilir. Bir örnekle ifade etmek gerekirse, bir kişinin evinde kimsenin bilgisi olmadan kendi başına bir ahlaksızlıkla meşgul olması (ör. pornografik yayınlar okuması) olası zarar kavramı geniş olarak değerlendirilirse, başkalarına karşı bir olası zarar olarak (çünkü bunun bilinmesinin toplumu rahatsız edeceği biçiminde) sunulabilir. Ancak bu sunumun bir ahlakçılık olarak görülmesi de mümkündür ve bu Mill'in pek de benimseyebileceği bir şey olmasa gerekir. Ancak Mill'in, adaletin içeriğini (i) bir zararı cezalandırma arzusu ve (ii) o zararı yaşayan belli (definite) bir ferdin yahut fertlerin olduğu bilgisi yahut *inancı* (belief) şeklinde

⁵⁶ Bkz. yuk., s.135-6.

⁵⁷ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.141.

açıklaması, pozitif ahlaka dair olgusal bir tespitten öte, kendi olması gerekenini yansıtır ise inancı devreye sokması nedeniyle Mill kendisiyle çelişiyor demektir⁵⁸. Çünkü bu noktada inanç devreye sokulacak olursa Mill'in el üstünde tuttuğu bireysel özgürlüğün hiçbir değeri kalmaz.

Olası zarar olarak *tehlike*, zarar kavramının sınırlarını iyice genişletir. Zira tehlike öngörüye dayalı bir çıkarımdır. Örneğin, bir davranış, hali hazırda kesin bir biçimde tespit edilebilir ve ölçülebilir bir zarara neden olmamış olabilir. Fakat süregiden ve olası etkileri hesaba katılırsa, ileride bunun kötü neticelere sebebiyet verebileceği düşünülebilir. Dolayısıyla burada bir soru daha doğmaktadır; tehlike öngörüsünün yaratacağı sıkıntı bir zarar oluşturmaz mı? Faydacı teorisinin Mill öncesi geçmişine bakılırsa, Helvetius ve Bentham'da bu sorun ile ilgili bir açıklamanın bulunduğu dair kanıt gösterilebilir. Örneğin Helvetius, haz ve acılar üzerinde ikili bir sınıflama yapar; (i) İlki, duyumsamadan (sensation) kaynaklı haz ve acılardır. (ii) İkinci sınıflama ise, beklentiden (expectation) kaynaklı haz ve acılardır. Yine Bentham da, benzer şekilde, duyumsamadan kaynaklı haz ve acılar⁵⁹ ile tasavvurdan (imagination) doğan haz ve acıları (ki bunlar, zihinsel çağrışım yoluyla meydana gelmektedir) birbirinden ayırmıştır⁶⁰. Bu ayrımlara göre, ileriye dönük beklenti ve tasavvurlar, haz oluşturabileceği gibi, zarar ve sıkıntı da meydana getirebilir. Mill'de de benzer şekilde ileriye dönük kötü neticelere eğilimli, yahut bu noktada bizde makul bir beklenti oluşturabilecek davranış ve eğilimler de ahlak dışı kabul edilir⁶¹.

Zarar, Mill'e göre, bir hak ihlalden ibaret de değildir⁶². O yüzden, Mill pek çok yerde daha geniş bir ifade olan “yanlış” (wrongness) kelimesini kullanır⁶³. Örneğin “ikincil yükümlülükler” olarak tarif etmiş olduğumuz, topluma karşı oluşan borçları içeren yükümlülüklerin ihlali halleri, herhangi bir kimseye mahsus bir hakkın ihlali anlamına gelmese de toplumsal açıdan zarar oluşturlar.

⁵⁸ Mill, “Utilitarianism”, s.248 [ch.V, par.18; **Faydacılık**, s.87]

⁵⁹ Bentham, bunları da dörde ayırır; görme, duyma, koklama ve içsel duyum (inward sensation) haz ve acıları. İçsel duyum ile kastettiği ise, kanın vücutta rahat dolaşımı, organları düzgün yahut bozuk çalışması gibi sebeplerden dolayı insanda oluşan hissiyattır.

⁶⁰ Rosen, **Classical Utilitarianism**, s.179-80.

⁶¹ Bkz. Mil, **Hürriyet Üstüne**, s.136.

⁶² “Bir şahsın eylemleri başkalarının anayasal haklarından herhangi birini ihlal edici bir boyuta ulaşmadan da yine ona zarar verici olabilir. Bu takdirde zarar veren kişi, kanun tarafından olmasa dahi kamuoyu tarafından hak ettiği şekilde cezalandırılabilir.” Mil, **Hürriyet Üstüne**, s.132.

⁶³ Değerlendirme ve örnekler için bkz. Lyons, **Rights, Welfare, and Mill's Moral Theory**, s.81.

Özgürlüğe müdahale için zararın yahut tehlikenin kendi başına varlığı da yetmez. Bu zararın *haksız* bir biçimde meydana gelmiş olması gerekir. Dolayısıyla ıztırar hali yahut rekabet halinde olmanın getirdiği aydınlanmış rızaya dayanan zararlar, hukukun müdahale alanının dışında yer alır⁶⁴. Ancak rıza ve gönüllülük şartının, kişi kendini gönüllü bir şekilde başkasının kölesi yapabilir şeklinde yorumlanmaması gerekir. Mill'e göre, kişinin kendini köleleştirmesine müdahale etmek, onun özgürlüğüne yapılmış haksız bir müdahale sayılamaz; çünkü ortada özgürlük diye bir şey yoktur⁶⁵.

Ayrıca zarara sebebiyet, aktif biçimde de, pasif biçimde de söz konusu olabilir. İkincil ahlaki yükümlülüklerle uymama davranışları (ör. mahkeme tanıklığından kaçınma yahut birinin imkan varken hayatını kurtarmama, ihmali davranışlar) söz konusu pasif zararlara örnek oluşturur. Fakat Mill ihmalen zararların istisnai karakterleri gereği daha ihtiyatlı bir biçimde değerlendirilmesi gerektiği uyarısında bulunur.

Bir kimse, sadece eylemleri aracılığıyla değil, eylemsizliği dolayısıyla da diğer kimselerin kötülüğüne neden olabilir; her iki halde de o kişi, haklı olarak, onlara karşı bu zararından sorumludur. Ancak şu bir gerçektir ki, ikinci durum birincisinden çok daha ihtiyatlı bir şekilde zora başvurulmasını gerektirir⁶⁶.

Mill'in zarar kavrayışının böylesine genişliği ve bunun özgürlük ideali karşısındaki paradoksal pozisyonuna rağmen Mill'in iki güvence ile zarar kavramını liberal bir perspektiften yorumlamış olduğu çıkarılabilir.

Bir kimsenin, kamuya karşı herhangi bir görevi ihlal etmeyen ve kendisinden başka hiç kimseye *göze görünür* bir zararı dokunmayan davranışları söz konusu olduğunda, toplum bunu insan özgürlüğünün iyiliği için katlanılacak bir sakınca olarak kabul etmelidir.⁶⁷

Başkalarının çıkarlarını etkileyen hallerde dahi, karşısındakini inandırma yükümlülüğü her zaman yasal müdahaleyi savunanlara aittir⁶⁸.

⁶⁴ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.151. Mill, rızaya dayalı zararın hukuken talep konusu olabilecek haksız bir zarar oluşturmadığını belirten Roma hukuku prensibi olan "*volenti non fit injuria*" ilkesini *Faydacılık*'ta da tekrar eder, onu adalete dair diğer bir düstur (maxim) olarak belirtir, rızanın olduğu yerde bir haksızlık dolayısıyla bir adaletsizlik de olmayacaktır. Bkz. Mill, "Utilitarianism", s.253 [ch.V, par.28; **Faydacılık**, s.97]. Fakat bu ilkenin mahkemelerce doğru tatbik edilmediğini de ekler.

⁶⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.168.

⁶⁶ Mill, "On Liberty", s. 224-5 [Ch.I, par.11; **Hürriyet Üstüne**, s.52]

⁶⁷ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.141.

⁶⁸ Mill, **Political Economy-II**, s.938

Dolayısıyla Mill, özgürlüğe zarar kıstası üzerinden iki temel koruma ön görmektedir. İlki hususunda Mill'in söyleminden yola çıkarak bir standart tespit edebilmek mümkün değildir. İkincisi ise muhtemel mesnetsiz zarar isnadlarına karşı bireysel özgürlükler için nispeten güvence oluşturacak bir ispat külfeti ilkesi mahiyetindedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Mill'in zarar ilkesi olarak anılmakta olan bu ilkenin üzerinde durma sebebi, devlet yahut toplum tarafından oluşturulabilecek baskı ve zorlamalar karşı bireysel özgürlüklere bir güvence alanı oluşturmaktır. Dolayısıyla Mill, zarar gören ve zarar veren kişileri, bunların ilişkilerinden doğacak hukuki sorumlulukları, kusur derecelerini ve tazminat koşullarını ele alan hukuki tartışmalardan gayet uzaktır. Mill açısından zarar ilkesi ile korunan değer, bireysel özgürlüktür; tazminat yahut herhangi bir başka kurum üzerinden doğrudan genel faydayı yahut sosyal refahı arttırma gayreti içeren pür iktisadî bir yaklaşım değildir⁶⁹. Bu, onun özgürlüğü ahlaki bir boyutta ele almasından ve iktisadî moral kavramlardan ayırmayan klasik yaklaşımı büyük ölçüde devam ettirmesinden kaynaklanır.

3. Özel Alan, Kamusal Alan ve Zarar İlkesi

Mill'in "Bireyin Salt Kendini İlgilendiren (Self-Regarding) Eylem Alanı" ile "Diğer İnsanları İlgilendiren (Other-Regarding) Eylem Alanı" olarak yaptığı ayrımı biz ifadede ekonomik davranmak adına "özel" alan ve "kamusal" alan terimleri ile ifade edeceğiz. Ancak "özel" ve "kamusal" ifadeleriyle, mahiyetleri üzerinde çok fazla tartışma yürütülmüş olan "Kamusal Alan"- "Özel Alan" tartışması yapılmayacaktır⁷⁰. Mill'in "self-regarding" ifadesiyle kavramsallaştırdığı özel (private) alan temelde bireye mahsus, başkasını ilgilendirmeyen alandır; bu alanın

⁶⁹ Bu yaklaşım, haksız fiil hukukuna hukuk-ekonomi ilmi üzerinden getirilen bir bakış açısını yansıtır ve bu bakış açısı Mill'in içerisinde yer aldığı klasik iktisat teorisinin çok ötesinde, yeni bir bakış açısıdır. Haksız fiil hukukundaki zarar mefhumuna adalet perspektifinden yaklaşımlar ile hukuk-ekonomi yaklaşımı hususunda genel bilgi için bkz. Başak Baysal, **Zarar Görenin Kusuru: Müterafik Kusur**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2012, s.13, 19-28.

⁷⁰ Bu alanda kapsamlı çalışmalar olarak bkz. Jürgen Habermas, **Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**, (Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar), 12.b., İstanbul, İletişim Yay., 2014; Richard Sennett, **Kamusal İnsanın Çöküşü**, (Çev. Serpil Durak, Abdullah Yılmaz), İstanbul, Ayrıntı Yay., 2010; Ülker Yükselbaba, **Habermas ve Kamusal Alan: Burjuva Kamusal İlkesinden İletişimsel Kamusalığa Geçiş**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2012.

içerisine bireyin düşünsel, vicdani inanç ve kanaat alanı ile başkalarına etki etmeyen tümüyle kişisel zevk ve alışkanlıkları girer. Ancak bu alan tekil bireysellikle sınırlı da değildir; bireyin gönüllü, erişkin ve ne yaptığına farkında olan diğer bireyler ile beraberce eyleyişleri de onun “özel” kavrayışının içerisine dâhildir. Bu alan içinde doğacak tüm -faydalı ve zararlı- neticeler, dışarıda kalan kimselere bir biçimde etki etmedikçe dışsal herhangi bir müdahalenin konusunu oluşturamaz. Şunu da belirtmek gerekir ki, aslında Mill “*other-regarding*” diye bir terimi yazılarında kullanmamıştır. Ancak bireysel alanı tanımlamasıyla birlikte haliyle karşıt alanın, yani kamusal (public) alanın biçimlenişi de söz konusu olmaktadır.

Mill’in üçlü sınıflamaya konu ettiği özgürlükler açısından bireysel alan kamusal alan ayrımının yapılabilmesi zarar ilkesinin uygulanması açısından önem taşır. “Bilincin iç alanı”, mutlak ve sadece bireyin kendisini ilgilendirir. Düşünceye, çeşitli yollarla dışa vurumu söz konusu olmadığı takdirde dışsal müdahale zaten olanaklı değildir. Mill’in özel alanı en bariz biçimde dinî ve vicdanî inanç ve kanaat alanını ifade eder⁷¹. Ancak Raymond Geuss, Mill’deki bu “başkasını etkileme” şartının kapsamını saptamanın çok zor olduğunu ifade eder, ayrıca bir inanç kati ve epistemik biçimde özel ise başkalarının ondan haberdar olmasının imkânı, dolayısıyla bu özel şeyin korunmasının bir lüzumu da olmayacaktır⁷². Nihayetinde bilincin iç alanındaki mutlak özellik böyle olmakla birlikte, düşünce özgürlüğü ile ifade özgürlükleri arasındaki bağlantı, yani bilincin dışsallığa açıldığı nokta, durumu karmaşıktır.

Düşünce özgürlüğünün içerisinde yer alan, ancak onun eyleyebilme özgürlüğüne geçiş noktasını oluşturan ifade özgürlüğünün, kişinin kendisinin dışında bir alanı, kamusal alanı ilgilendiren boyutları vardır. Mill’e göre, ifade özgürlüğü içerisinde, bir konu tartışılabilir ve karşıt düşüncelere çok sert eleştiriler de yapılabilir. Ancak, gayet sert bir eleştirinin bir makalede içinde yazı olarak kalması ile galeyâna gelmiş bir kalabalığın önünde sesli bir şekilde birilerinin hedef gösterilmesi bir ve aynı şey değildir⁷³. Mill’e göre, eyleyebilme alanına geçiş söz konusu olduğu anda zarar ilkesi etkin hale gelir. Bu noktada “nefret söylemi” sorunu

⁷¹ Raymond Geuss, **Public Goods, Private Goods**, United States, Princeton University Press, 2001, s.81; Lukes, **Bireycilik**, sf. 77-78.

⁷² Geuss, **a.g.e.**, s.81-2.

⁷³ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.107-8.

hususunda Mill'in prensibinin ne işlevi olacağı düşünülebilir. David Brink, Mill'in değer felsefesinin ihtiyatlılık (deliberation) özelliğine dikkat çekerek böyle nefret söylemin onun faydacılığına ve zarar kıstasına uymadığını yorumunu yapmıştır⁷⁴.

Eyleme özgürlüklerinin ise kişinin sadece kendini ilgilendiren tarafları ile toplumsal yanlarının ayrıştırılabilmesi kolaylıkla mümkün değildir. Mill bu konuda yapılagelen bir ayrıma değinir. Ona göre, (i) *düşünce ve vicdan alanı* ile (ii) *toplumsal eylem ve alışkanlıklar alanı* olmak üzere yapılan fakat önemli eksikliği olan bir ayırım söz konusudur. Bu ikili ayrımı yapanlar, birinci grubu yasama alanından çıkarırlar, ikincisini ise yasama alanına dâhil ederler. Mill'e göre, bu ikili ayırımın eksikliği, bir üçüncü grup olan (iii) *kişisel eylem ve alışkanlıklar alanını* konu dışı bırakmış olmasından kaynaklanır. Bu üçüncü alan toplumsal olmayıp kişisel olan (*self-regarding*) eylem ve alışkanlıkların bulunduğu alandır. Mill'e göre, bu üçüncü alanın tanınmaması dolayısıyladır ki, örneğin içki içmek gibi kişisel bir alışkanlık yasaklanabilmektedir. Bunun gerekçesi ise eksik biçimde yapılagelen yukarıdaki ikili ayırım üzerinden doğmaktadır: "İçki satışı ticari bir faaliyettir; ticari bir faaliyet toplumsal eylem alanına dâhildir, dolayısıyla yasama eliyle düzenlenebilir." Fakat Mill'e göre bu yol ile yapılan bir yasaklama, ticaret yapan satıcının özgürlüğüne değil, kişisel alışkanlığının peşinde olan alıcının özgürlüğüne yapılmış bir müdahaledir⁷⁵. Oysa ki, kişisel olanın, bir yükümlülük ihlaline dönüşmediği -yani başkalarına dönük bir zarar oluşturmadığı- müddetçe, dış müdahaleye kapalı olması gerekir; çünkü başkalarına karşı hiçbir elem, zarar yahut acı hali meydana getirmez.

Eyleyebilme ve birlikte eyleyebilme özgürlükleri ile alakalı olarak ise zarar ilkesi etkindir. Eylemin, eyleyen ve birlikte eyleyenlerin sadece kendisini/kendilerini etkileyen kısmı üzerinde o kimse ve kimselerin özgürlükleri söz konusudur.

Bir kimsenin gerçekleştirdiği en küçük bir davranış, başkalarının çıkarına zarar vermişse toplumun buna müdahaleye hakkı vardır. Toplumun bu müdahalesiyle kamunun mutluluğunun sağlanmış olup olmayacağı tartışmaya açık bir konudur.

⁷⁴ David Owen Brink, "Millian Principles, Freedom of Expression, and Hate Speech", **Legal Theory**, Vol:7, Issue:2, United States, Cambridge University Press, 2001, s.119-57. Brink'in genel olarak tüm temel hak ve özgürlükler hususunda Mill'in aksiyolojisinin hedonik basitliği değil bilakis nitelik gereği iyi düşünülmüşlüğü ve ihtiyatlılığı savunduğuna dair değerlendirmesi için bkz. David Owen Brink, "Mill's Deliberative Utilitarianism", **Philosophy & Public Affairs**, Vol:21, 1992, s.67-103.

⁷⁵ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.150.

Ancak bir kimsenin davranışı, kendisinden başka hiçbir kimsenin çıkarına dokunmamış veya ancak başkalarının arzu etmesi [rıza göstermesi] halinde çıkarına dokunacak ise (olaya dâhil olan kişilerin her birinin ergin ve yaptığı işin mahiyetini kavrayabilecek zeka seviyesine sahip olması durumunda) böyle bir konuyla uğraşmaya gerek dahi yoktur. Bütün bu gibi durumlarda o hareketi yapma ve neticelerine katlanma konusunda yasal ve toplumsal anlamda tam bir özgürlük olmalıdır⁷⁶.

Bireysel alanda bireyin “başkalarına zarar vermemek” koşuluyla tam olarak özgür olmalıdır biçimindeki Millci teze yöneltilen eleştirilerden en başta geleni, insanın “bir ada” olmadığı gerçeğine dayanır. Liberal okumalar (Hart, Feinberg, Epstein) zarar ilkesini bireysel özgürlüğün sınırlandırılmasının karşısında konumlandırırken, bu yazarlara karşı çıkan yazarların getirmiş olduğu “insanın ada olmadığı” eleştirilerin anahtar kavramı “ikincil etkiler”dir (*secondary effects*). Bunun anlamı, her ne kadar, eylemsel alan (*self-regarding/other-regarding*) ayrımı olsa da, insanın -toplumsallığı gereği- eyleminin etki alanının kolay saptanamayacağıdır. Örneğin, bir kimse kendi özel alanında, başkalarına rahatsızlık vermeme hassasiyetiyle tamamıyla izole bir biçimde, toplumda hoş karşılanmayacak bir eylem gerçekleştirmiş olsa da, onun o anda o eylemi yapıyor olması, o an ve daha sonra vaktini nasıl değerlendirdiğine yahut değerlendireceğine, nasıl konuşacağına ve tercihlerini nasıl yapacağına dair etkiler yaratır. Ayrıca Mill’in ilkesine uygun bir biçimde özel eyleminize yetişkin, mümeyyiz ve gönüllü kimseleri de katarsanız, ikincil etki alanını genişletmekten başka bir şey yapmamış olursunuz. Yani, bir eylem tamamıyla izole alanda netice doğuruyor *gözükse bile* hiç tahmin edilemeyecek alanlara zararlı etkiler yapabilir, bu yüzden özel alan varlığı şüpheli bir alandır⁷⁷. Üstelik tehlike durumları da zarar ilkesinin alanına dâhil edilirse, bu belirlenemezlik daha da kuvvetlenmiş olur. Mill, bu eleştiriye kendisine yönelik de yapar:

Bir şahsın hayatının yalnız kendisini ilgilendiren kısmı ile başkalarıyla ilgili olan kısmı arasında burada işaret edilen ayrımı birçok kimse kabul etmeyecektir... Hiçbir kimse, toplumdan soyutlanmış değildir. Meydana getirdiği zarar hiç değilse yakın

⁷⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.132.

⁷⁷ Smith, “Is The Harm Principle Illiberal?”, s.17-8; Ayrıca karşı. Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.16; Brian Bix, **Jurisprudence: Theory and Context**, 5th. Ed., Durham, North Carolina, Carolina Academic Press, 2009, s.166.

akrabalarına ve çok defa onların ötesine de sirayet edebilir... [Örneğin] Eğer malına zarar verirse, bu maldan doğrudan yahut dolaylı biçimde yararlanan kimseleri de zarara sokar, ayrıca toplumun ortak kaynaklarını az ya da çok zarara uğratar. Eğer kendi fiziksel ve zihinsel yetilerine zarar verirse, sadece kendi mutluluğunun herhangi bir kısmı için eline bakan bütün kimselerin başlarına kötülük getirmiş olmaz, aynı zamanda, kendisini -genellikle- hemcinslerine borçlu olduğu hizmetleri gerçekleştiremeyecek hale getirir... Yine denilebilir ki, bir kimse, kötülükleri ve gafletleri ile başkalarına doğrudan bir zararı dokunmasa bile, onlara kötü örnek olarak yine zarar vericidir. Onun hareketlerini görmek veya öğrenmekle birlikte, ahlaklarını bozulması veya yanlış yola sapması ihtimal olan kimselerin hatırı için de olsa, o bireyin kendisini kontrol etmeye mecbur tutulması gerekecektir... Ve yine denilecektir ki, bu kötü hareketlerin sonucu bu kötü veya düşüncesiz kimseyle sınırlı kalması mümkün olsaydı bile, toplum, yetkin kimseler olmadıkları açıkça belli olan bu kişileri kendi kendilerini yönetmede serbest mi bırakmalıdır?... Niçin, kanun, uygulama kabiliyeti var oldukça, ve toplumsal bakımdan da uygun bulundukça, bunları yasaklamaya teşebbüs etmesin?⁷⁸

Görülmektedir ki, Mill, kendi getirdiği teoriye karşı ileri sürülebilecek etkili eleştirileri yine kendisi bir bir saymıştır. Esasında istenen şey, kuşakların birbiri ardınca, kendilerinden öncekilerin düşüp öldükleri aynı uçuruma yuvarlanmalarını önlemektir. Dolayısıyla, kişinin kendisine dönük zararların, bir şekilde toplumu da etkilediği düşüncesine Mill de katılmaktadır. Fakat bu noktalarda, cezalandırmanın yahut yasal müdahalenin gerekçesi, hiçbir şekilde kişinin kendisine verdiği zarar olamaz; bu zararın yalnızca başkalarına yansması hukuka gerekçe olabilir. Dolayısıyla Mill görüşünün arkasındadır. Sunmuş ve savunmuş olduğu görüş, ilkesel boyuttadır; legal moralizm ve paternalizm sorunları çerçevesinde Mill'in bu görüşü daha da netleşecektir. Bir savurgan haklı olarak cezalandırılabilir, fakat bu, "onun ailesine ya da alacaklılarına karşı görevini ihlal etmesinden dolayıdır, savurganlığından dolayı değil."⁷⁹

⁷⁸ Mill, "On Liberty", s.280-1, [ch.IV, par.8-9; **Hürriyet Üstüne**, s.138-9].

⁷⁹ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.140.

D. ZARAR İLKESİ VE HUKUK

1. Hukuk Vasıtasıyla Paternalizm (Legal Paternalizm)

Paternalizm, en genel tabirle, birinin özgürlüğüne ve otonomisine onun yararı için karışmayı ifade eder. Kökeni, Latince “baba” anlamına gelen *pater* kelimesine dayanır. Siyasal, ahlaki ve hukuksal alanlarda ortak bir tartışma alanı oluşturan paternalizm konusundaki fikirlerin en önemli tarihsel kaynaklarından biri Mill’dir. Ancak paternalizm, terim olarak, Mill’in bizzat kullanmış olduğu bir kavram değildir. Ancak, onun yasamanın faaliyet alanı, özgürlük, otonomi, zarar ve müdahale kavramları üzerindeki düşünceleri modern paternalizm tartışmalarının membaı olmuştur⁸⁰.

Paternalizm, kişinin kendisine karşı dahi korunmasını ifade eder. Bu korunma, fiziksel, psikolojik yahut ekonomik olsun her türlü zarar durumunu içerir. Paternalizmin bu anlamı, iktidar ilişkilerinin işler olduğu her sahada çeşitli yansımalar gösterir. Kamusal zararları önleme maksatlı idari regülasyonlardan, doktor-hasta ilişkilerine (medikal paternalizm) ve kişiyi kendisine karşı koruyan hukuksal önlemlere kadar her sahada paternalizm tartışmaları yapılabilmektedir; ve genellikle kişiyi kişi namına korumanın makul seviyeyi aşımaları “paternalist” adı altında pejoratif bir nitelikte ifade edilir. Paternalizme karşı, gönüllü seçimlerin yahut

⁸⁰ Paternalizm sorunu, en vurgulu biçimde, siyasal bir tartışma olarak, John Locke’un Robert Filmer’a (1588-1623) ve *Patriarcha* isimli eserinde savunduğu baba hakkına dayandırılan devlet teorisine karşı yazmış olduğu *Second Treatise*’da tartıştığı bir meseledir. Babanın çocukları üzerinde, onların iyiliği için kullandığı egemenlik (*imperium paternale*) yetkilerine dayalı bu siyasal-hukuki meşruiyet tezini 19.yy.’da ağırlıklı olarak aristokrasi sahiplenmiştir ve Michael Thomas Sadler gibi temsilciler siyasal paternalizmin savunusunu üstlenir olmuşlardır. Söz konusu paternalizm savunuları, aristokratik erdemlerin temsili mahiyetinde olmuştur. Daha sonra Bentham konuyu hukuksal zemine taşımış, en makul patenalist müdahale gerekçesi olan kişinin “kendine dönük saldırılarının” (self regarding offences) ceza hukukunun (dolayısıyla dışsal müdahalenin) nesnesi olup olmayacağını tartışmıştır ve suç sınıflamasının içerisine dâhil etmiştir. Bkz. Bentham, **Principles**, s.206-7. Bu tartışmayı Mill - paternalizm kelimesini kullanmadan- ahlaki sahaya çekerek sürdürmüştür. Ancak paternalizm kelimesinin literatüre girişi 1880’lerdir. 1960’larda ise Hart-Devlin tartışması ile birlikte felsefe ve hukuk camialarının ilgi alanlarından biri haline almıştır. Paternalizm devletin yetişkinlere de çocuklar gibi davranmasını içerir; özellikle orduda askerlere, hapisanede mahkumlara uygulanan yasal mevzuat genellikle paternalistik yapıda olmuştur. Bkz. Kim Lawes, **Paternalism and Politics: Revival of Paternalism in Early Nineteenth Century Britain**, New York, Palgrave MacMillan, 2000, s.2; Pope, “Counting The Dragon’s Teeth and Claws”, s.6; **Encyclopedia of Philosophy**, (2nd. Ed.), (ed. in chief, Donald M. Borchert), Vol. 3, United States, Thomson Gale, s.636-637; Joel Feinberg, **Harm to Self: The Moral Limits of the Criminal Law (Vol. 3)**, New York, Oxford University Press, 1986, s.4-8.

rızanın her hangi bir hükmü yoktur. Çünkü otorite, kişiyi o kişiden daha çok düşünmektedir.

Paternalizm, esasında hukukun doğasında var olan ve onu organize edici ilkeler arasında da düşünülebilir. Zira hukuku, herkesin yararına olduğu düşünülen bir düzen sağlamak adına direktifler toplamı bir yapı olarak düşünmek mümkündür⁸¹. Ayrıca Anglo-Sakson hukuk sisteminin tarihinde var olan çok köklü bir ilke, *parens patriae* ilkesi, paternalizmin hukuksal türünün de temeli mahiyetindedir. Bu ilke, küçüklerin ve hukuken yetkin olmayan ve yardıma muhtaç yetişkinlerin mahkemelerce (kendilerinden dahi) korunmasını ifade eder⁸². Zarar ilkesi üzerinden şekillenen hâkim liberal nabız ile hukuksal aklın tartışma sahasına müşterek bir konu nesnesi olarak düşen paternalizm, böylece söz konusu coğrafyada, Kıta Avrupası'na nazaran daha fazla ilgi çekici olmuştur⁸³. Fakat paternalizm üzerine literatürde, paternalist ve anti-paternalist yazarların paternalizm kavramlarının içeriği ve savundukları paternalist müdahale dereceleri hususunda bir muğlaklık söz konusudur. Çünkü çoğu yazar, paternalizm kavramlarına, sert, katı yahut yumuşak, zayıf gibi niteleyiciler ekleme hassasiyeti göstermemişlerdir, oysa ki kastettikleri spesifik olarak bunlardan biri yahut bazıları olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak Joel Feinberg, Millci özgürlük ve zarar argümanlarını Amerikan ceza hukukuna tatbik ettiği *Moral Limits of Criminal Law* isimli eserinin üçüncü cildi olan *Harm To Self*'te katı ve zayıf paternalizm (hard and soft paternalism) ayrımı yapar⁸⁴.

Zayıf paternalizm (Soft/Weak Paternalism), kişinin kendini ilgilendiren eylem ve tutumları üzerinde, ancak ve ancak o eylem ve tutumlar özde gönüllüce yapılmıyor ise, müdahalede bulunulabileceğini savunur. Örneğin, kişi o eyleme geçişte, olgusal olarak iyi biçimde bilgi edin(diril)ememiş olabilir, konuyu yeteri düzeyde anlayamamış olabilir, baskılanmış olabilir, aceleci, heyecanlı yahut bilişsel ve algısal olarak kişi hasar görmüş olabilir. Tüm bunlara kısaca istemli olmayan veya

⁸¹ Pope, "Counting The Dragon's Teeth and Claws", s.1.

⁸² Feinberg, *Harm to Self*, s.6.

⁸³ Paternalizm ve özgürlük sorunu bağlamında Mill'in doğrudan zarar ilkesine atıf yapılan mahkeme kararları hakkında bkz. Steven D. Smith, "The Hallowess Of The Harm Principle", *University Of San Diego Legal Studies Research Paper Series*, No: 05-07, September-2004, İnternet Erişimi: <http://ssrn.com/abstract=591327> (Çevrimiçi: 11.09.2013)

⁸⁴ Feinberg, *Harm to Self*, s.12-6; ayrıca belirtmek gerekir ki, Mill ancak zarar halinde devletin ve toplumun zarar verici bireye karışabileceğini savunurken, Feinberg meseleyi sadece hukukun müdahalesi boyutuyla incelemiştir.

istemsiz eylem ve tutumlar denebilir. Zayıf paternalizm, bu tip istemli olmayan eylemlere müdahale edilebileceğini buyurur. Feinberg bunun, öznenin aslında kendisine ait olmayacak kararlara dayanan olgulardan korunması olarak değerlendirir⁸⁵. Dolayısıyla zayıf paternalizm, *Özgürlük Üstüne* eserindeki tezine yetkinlik ön koşulunu koyduğunu belirten Mill ile de uyumlu addedilir. Ancak istemliliğin bilgisine dışarıdan bir bakışla nasıl varılacaktır. Kimi yazarlara göre, zayıf paternalizm “istemsizliğe dair yüksek olasılığı” da kapsamına alır, bunları da istemsizlik olarak değerlendirir ve meşru müdahaleye açık tutar⁸⁶. Zira istemliliği kesin olarak ama bir biçimde onaylanmış olma *göstergesine* bağlı tutar: İstem (*will*) net olarak anlaşılmalıdır. Örneğin, birinin yediği yiyeceğin zehirli olduğunu biliyorsam ve o kişi onu yemek üzereyse, söz konusu kişiyi haklı olarak durdurabilirim. Hayatın olağanlığı beni böyle bir şeye sevk eder, zira olağanlık kişinin zehir yemek istemeyeceğine dair bir kanı oluşturur. Ayrıca kişiyi bir şeyi yemekten değil, zehirli bir şeyi yemekten alıkoyduğum için hareketim meşrudur. Bu meşrudur; nedeni, insan seçimlerinin (*choices*) her zaman onun arzularını (*desires or preferences*) yansıtmayabileceğinin bir gerçeklik olarak addedilmesine dayanır. Mill’in köprü örneği de bu zayıf paternalistik hassasiyete örnek oluşturur. Yıkılmak üzere olan bir köprüye doğru koşan ve bu tehlikenin farkında olup olmadığını bilemediğimiz bir kimseyi durdurmak onun özgürlüğüne karşı haksız müdahale değildir. Çünkü muhtemelen o kişi köprüden geçmek istemektedir (ilk bakışta, bize göre arzusu bu yöndedir), seçimi ise arzusunu gerçekleştirmeyi sağlamaz⁸⁷.

Zayıf paternalizm, otonominin örselenmesi değil bizatihi desteklenmesidir⁸⁸. Konu, pozitif özgürlükçü düşünceler ile paralellik gösterir; örneğin kişi sigara içmek istemiyor ancak bunu gerçekleştirecek irade gücüne sahip değilse, bu konuda yasaklamalara maruz kalması onun otonomisine müdahale değil, onun desteklenmesi manasına gelir. Şöyle bir tespit mümkündür; zayıf paternalizm kişinin otonomisine el koyma demek değildir, onun serbestliğini (*liberty*) sınırlamadır, bu da aslında onun otonomisine katkıda bulunur⁸⁹. Gerald Dworkin, Donald Van de Veer ve John

⁸⁵ Feinberg, *Harm to Self*, s.15.

⁸⁶ Pope, “Counting The Dragon’s Teeth and Claws”, s.2

⁸⁷ Köprü örneği için bkz. Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.160.

⁸⁸ Pope, “Counting The Dragon’s Teeth and Claws”, s.3

⁸⁹ Pope, *a.g.e.*, s.3

Kleining gibi zayıf paternalizm savunucuları bunu sıklıkla vurgularlar⁹⁰. Diğer bir deyişle zayıf paternalizmin çıktısı otarşidir (*autarchy*). Dolayısıyla Mill'in özgürlük ideali ile koşut bir ideali içerir⁹¹. Bir başka yorum ise zayıf paternalizmin aslında zarar ilkesi ile özdeş olduğu biçimindedir. Tom L. Beauchamp'a ait bu yoruma göre, istemli biçimde davranmayan kişiye onun yararına müdahalede bulunmamak, sadece onun kendisine zarar vermesine olanak tanımak değil, onu başkalarına karşı da korumamak anlamına gelecektir, zira bu gibi durumlarda kişi kendini başkalarının olası zararlarına açık bir hale sürükleyebilmektedir⁹².

Katı Paternalizm (Hard Paternalism) ise ehil kişinin sadece kendini ilgilendiren alanda ve istemli eyleyişlerine dahi müdahale edilebileceğini savunur ve çok sayıda ahlaki tartışmaya kaynaklık eder⁹³. Devlet himayesinde faydalanımlar (*state-mandated utilizations*) -örneğin, emniyet kemeri, kask, aşı uygulamaları vs.- ve devlet himayesinde yasak ve denetimler -örneğin, kumar oyunlarına, eğlence amaçlı ilaçların, alkol ve tütünün kullanımına dair yasak ve denetimler- sert paternalizme gösterilen klasik örneklerdir. Bunlara ahlaki meşruiyetler üretmek ise zayıf paternalizm kadar kolay değildir, gayet tartışmalıdır. Örneğin, Feinberg katı paternatlist tutumları liberal bir hukuk sistemi ile bağdaştırmaz; hukukun ancak zayıf paternalistik edimler ile işlerliğinin meşruluğunu savunur. Sert paternalizmin karakterize edilmesi açısından Pope'un kriterizasyonu oldukça toparlayıcıdır: (i) Sert paternalizmde doğrudan ve kasıtlı olarak öznenin özgürlüğünün sınırlanması amaç edilir⁹⁴. (ii) Bu sınırlamanın onun esenliğine katkı yapacağı düşünülmektedir. (iii) Sınırlayıcının bu iyilikseverce saiki, sınırlananın (öznenin) eşzamanlı tercihlerinden bağımsızdır, yani sınırlayanın sadece sınırlayıcı (*limiter*) değil aynı zamanda yardım

⁹⁰ Pope, **a.g.e.**, s.4

⁹¹ Pope, **a.g.e.**, s.5; Feinberg, **Harm To Self**, s.12.

⁹² Feinberg, **Harm To Self**, s.13-4

⁹³ Feinberg, **Harm To Self**, s.12

⁹⁴ Öznenin hem özgürlüğü hem serbestliği üzerinde sınırlamada ve dayatımda bulunulur. Örneğin bir Yehova Şahidine bilinçli-rızası hilafına kan nakli yapılır. Paternalist bu müdahaleleri “yapma edimi” biçiminde olduğu gibi “yapmama yahut ihmal” biçiminde de yapabilir, örneğin doktor hastasının isteklerini uygun olmadığı gerekçesiyle yerine getirmez, yok farz eder. Paternalist ayrıca öznenin seçişlerini değiştirme üzerinden de bir yol izleyebilir, örneğin bir doktor hastasına tedavinin olası sonuçları ile ilgili yalan söyleyerek onun tercihlerini yönlendirebilir, bu seçim-yapma sürecine paternalistik bir müdahale yapıldığı anlamına gelir. Bunlara Feinberg cebri olmayan (non-coercive) paternalizm demektedir. Bkz. Feinberg, **Harm to Self**, s.7. Tıp etiğinde özerkliğe saygı ilkesi ve paternalizm tartışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sevtap Metin, **Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2010, s.115-32

edici (*facilitator*) olduğu da söylenebilir. (iv) Sınırlayan ya öznenin maddi olarak istemli davranışını bilinçli biçimde kısıtlamaya dönük olmalıdır ya da öznenin kısıtlanan davranışının istemli olup olmadığı ile hiç ilgilenmemelidir⁹⁵.

Yani paternalizmin ana soruları şunlardır: İnsan kendi faydasını hakikaten bilebilir mi? Onun yerine, başka birileri, devlet ve hukuk mekanizması onun faydasına davranamaz mı? Bizim soracağımız ise Mill’de bunun cevabı ne olduğudur.

Mill’in zarar ilkesi, genellikle liberal bir ilke olarak, paternalizmin antitezi olarak sunulur. Zira bireysel özgürlüğe müdahalenin tek meşru sebebi başkalarına zararı önlemedir. Buna göre, bireyin kendine yönelik zararı da tek başına onun (ve birlikte eylediği bilinçli, gönüllü ve ergin partnerlerin) özgürlüğüne karışılma açısından yeterli değildir. Bu durum Stephen tarafından, Mill’in ahlaki kayıtsızlık önerdiği biçiminde yorumlanmıştır. Oysa ki bu doğru değildir, bireyin başkalarının yararına davranma yükümlülükleri söz konusudur; kişi *ikna edilebilir*, kişiden *ricacı olunabilir*, kişiye *öğüt verilebilir*; ancak o kişi yetişkin bir birey ise bundan daha öteye gidilemez, kendi zararı üzerine olması şartıyla ona bir daha karışılmaz⁹⁶.

Belirtmek gerekir ki, bazı kesimlerce ikna faaliyetleri, sözsel paternalizm (verbal paternalism) olarak da değerlendirilmektedir. Eğitim faaliyeti ve rasyonel ikna çabaları sözsel paternalizm olarak değerlendirilebilir ve zayıf yahut sert paternalizm gibi ahlaki meşruiyet gibi herhangi bir gerekçelendirmeye bağlı tutulmaz⁹⁷. Çünkü söz konusu edimler otoritenin örselenmesi mantığını taşımamaktadır⁹⁸. Bu tutum Mill’de de söz konusudur; kişinin kendi iyiliği, onu ikna etme, ona sitem etme yahut ondan ricacı olmak için iyi ve yeterli bir sebeptir. Mill bu

⁹⁵ Pope, **a.g.e.**, s.7.

⁹⁶ Mill, **Hürriyet Üstüne**, s. 155, 163; Ayrıca bkz. Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.73.

⁹⁷ Pope, **a.g.e.**, s.5.

⁹⁸ Liberal bir toplumda esas olanın bireylere yaşamlarına ilişkin seçim özgürlüklerinin sağlanması ve bir seçimin onlara dayatılmasına müsaade edilmemesi olmasına rağmen, bu sefer belli davranışlara izin verilmesi ile belli davranışların altına kamusal otoritelerce imza atılması, onların övülmesi veya tavsiye edilmesi arasındaki farklılığın bir seçim özgürlüğünü negatif etkileyecek durum olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği pek tabii tartışmaya açıktır. Örneğin, kamusal otoritelerce pornografiye izin verilmesi durumlarında bile, pornografi karşıtı her türlü davranış ve oluşumlara destek verilebilir. Bkz. Sandel, **Public Philosophy**, s.147. Ancak totaliterleşme eğilimleri ile birlikte, bu tip devlet tavsiyelerinin doğrudan bireylerin bilincine yönlendirici bir etkide bulunacağından, “aba altından sopa göstermek” manasını içereceğinden, ötekileştirme ve ayrımcılık aracı haline geleceğinden şüphe yoktur. Mill’in tüm özgürlük teorisini medeni ve liberal bir toplum tasavvuru üzerinden kurguladığını, bu noktada hatırdan tutmak gerekir.

tip edimleri *Political Economy*'nin beşinci kitabında, otoriter olmayan (non-authoritative) müdahaleler olarak değerlendirir. Baskılayıcı, zorunlu, yasaklayıcı ve sadece zarar ilkesi ile meşrulaştırılabilir olan otoriter müdahalelerden farklı olarak, otoriter olmayan müdahaleler temelde paternalistik olmakla birlikte eğitici ve tavsiye niteliğindedir ve zarar ilkesi koşuluna bağlı değildir⁹⁹. Örneğin bir şeyin kötü ve zararlı olduğu ile ilgili insanları bilinçlendirici bilgi yayımı buna örnek olarak gösterilebilir. Burada zarar ilkesi çalışmaz, çünkü fayda ilkesine bağlı olarak yürütülen devlet faaliyeti söz konusudur¹⁰⁰. Mill, buna *Özgürlük Üstüne*'de başka bir örnek daha verir: Satışı sınırlanmayan fakat zararlı etki ihtimali olan metallerin (ör. bazı ilaçların) üzerine zararlı etkilerini belirten *uyarıcı bilgilendirme kayıtları* düşülmesi de bu tip özgürlüğü sınırlamayan ama olası zararları önlemeye dönük tavsiye edici önlemlerdendir¹⁰¹.

Mill'in özgürlüğü sınırlamadan olası zararları önlemeye dönük verdiği bir diğer örnek ise ne tür bir paternalizmi kabul ettiği, ne türünü reddettiği ile ilgili daha fazla kanı edinmemize vesile olacaktır. Bu, amacından sapılarak kullanılma ihtimali olan şeylerin satışı ve kullanımı için yapılan sözleşmelere, Bentham'ın da önermiş olduğu, *önceden tesis edilmiş hukuki işlem kaydının* eklenmesi şeklinde alınabilecek bir önlemdir. Bu önlem vasıtasıyla amaç dışı kullanımların cezalandırılacağı belirtilecektir¹⁰². Mill'in hukuki yollarla alınmasını lüzumlu gördüğü bu gibi önlemler onun belirli bir nispette paternalizme cevaz verdiğini gösterir; bu, özgürlüğü (freedom) değil, serbestiyi (liberty) sınırlayan bir paternalizmdir¹⁰³. Kişi tüm olası sonuçları kabul ediyor ise ve bu diğer kimselerce biliniyor ise, yıkılma tehlikesi olan köprüyü kullanmasına, o kişinin kendi iyiliği için, engel olunamaz.

Liberal düşüncenin en önemli ilkelerinden biri olan “En İyi Yargıç İlkesi” (“*The Best Judge Principle*”) bu noktada zikredilmelidir. Bentham tarafından da yer

⁹⁹ Mill, *Political Economy-II*, s.937.

¹⁰⁰ Leslie Green, *The Authority of The State*, Oxford, Clarendon Press, 1988, s.7.

¹⁰¹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.161; Bix, *Jurisprudence*, s.167.

¹⁰² Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.161-2.

¹⁰³ Pope, bunu *Coercive Paternalism* olarak isimlendirir. Bu, bir yaptırım tehdidiyle serbestinin (liberty) sınırlanmasıdır (ör. kişi, nesneyi amaç dışında kullanabilme özgürlüğüne yine de sahiptir) ve kişinin rızası hilafına onun özgürlüğünün (freedom) yok edilmesi olan *Compulsory Paternalism*'den farklıdır. Pope, bu ikinci paternalizm türüne bir Yehova Şahidine rızası hilafına (ama onun iyiliği için) zorla kan nakli yapılmasını gösterir. Burada özgürlük yok edilmiştir ve Mill buna kesinlikle karşıdır. Bkz. Pope, *a.g.e.*, s.8-9.

yer zikredilen bu ilke şunu ifade eder;: Kişinin geleceğiyle ilgili seçişleri ve çıkarları hususunda en yetkin yargıç, o kişinin bizzat kendisidir. Mill de bu ilkeyi benimsemiştir¹⁰⁴. Mill’e göre, bu ilke iktisadi bir doktrin olan *laissez-faire* doktrininin de temelini oluşturur¹⁰⁵. En iyi yargıç kişinin kendisi olduğundan ötürü, hem onun hem de genelin iyiliği için kural, “ona karışılmamasıdır”¹⁰⁶. Fakat Mill bunu genel bir kural olarak öngörür¹⁰⁷. Yani bu kuralın istisnaları yok değildir. Mill *laissez-faire* doktrinine ve en iyi yargıç ilkesine pek çok istisna hal sayar. Bunların arasında, onun özgürlük teorisinin dışında tuttuğu çocukların, gayrimümeyyizlerin ve hayvanların ve uygarlaşmamış insanların üzerinde devlet gözetimi ve koruması, bunların iyiliği için çeşitli paternalistik müdahaleler sayılabilir. Örneğin Mill, çocuklar ile ilgili sözleşme özgürlüğünün olamayacağını düşünmektedir, devlet bu gibi uygulamalara doğrudan müdahale etmelidir. Yine iktisadi ve sosyal alanda aktörlerin asgari yetkinliğinin sağlanması için ilköğretimin devletçe dayatılmasını önermektedir. Özel iktisadi aktörlerin hatalarının giderilmesi için yapılacak devlet müdahaleleri, çalışma süreleri üzerinde regülatif edimler, işçilerin korunmasına dönük sağlık denetimleri ve tüketicilerin korunmasına dönük hile denetimleri devletin uyrukları yararına onları zorlayabileceği *laissez-faire* kuralı istisnalarını oluşturur¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Epstein’a göre Mill’in zarar ilkesinin altında bu kabul yatar. Bkz. Richard Epstein, “Harm Principle: and How It Grew”, s.373.

¹⁰⁵ Bkz. Mill, **Political Economy-II**, s.953. Mill’in *Principles of Political Economy* isimli eserinin ikinci cildinin beşinci kitabındaki on birinci bölümün başlığı “*Laissez-Faire yahut Karışmama İlkesinin Temelleri Üzerine*” şeklindedir. Bkz. Mill, **a.e.**, s.936-71.

¹⁰⁶ Mill’in ve diğer liberal düşünürlerin bu kuralı peşinen kabul etmeleri ve kuramlarına tümdengelsel biçimde uygulamaları, onların ampirik ve tümevarımsalcı eğilimleri ile tezatlık oluşturur. En iyi yargıç ilkesinin ampirik dayanakları zayıftır. Tek dayanakları, haz ve acının öznel yaşanması ve kişinin kendi ile ilgili hazzı yöneliş ve acıdan kaçınıp ile ilgili kararları en iyi kendisinin verebilmesi ve bu minvalde oluşan çıkarları da en iyi kendisinin belirleyip takip edebilmesi savından ibarettir.

¹⁰⁷ Mill, **Political Economy-II**, s.947; Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.159.

¹⁰⁸ Mill, söz konusu on birinci bölümü tam on altı parçaya böler. Yedinci parça olan “*Genel Kural olarak Laissez-Faire*”den sonraki toplam dokuz parça *laissez-faire* kuralının istisnalarına ayrılmıştır. Bkz. Mill, **Political Economy-II**, s.947-71; Ayrıca bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.159.

2. Hukuk Eliyle Ahlakın Dayatımı (Legal Moralizm)

Legal Moralizm ve Legal Paternalizm sıklıkla birbirine karıştırılır. Legal Paternalizm’de öznenin iyiliği için onun adına hukuk çalışmaktadır ve onu kendi iyiliği için sınırlamaktadır. Legal Moralizm’de ise düşünülen ve gözetilen özne değil toplumdur, toplumun yerleşik ahlaki değerleridir ve bunun hukuka ilişkin bir değer oluşturmastır. Bir nevi hukuk-ahlak birlikteliği önerilir. Bunda öznenin iyiliğinin gözetilmesi sorunu çok daha dolaylı bir biçimde söz konusudur¹⁰⁹. Bu nokta da legal moralizm ile moral paternalizm birbirine karıştırılmaktadır. Legal moralizmde ahlak hukuksallaştırılır, dayatılır ve bizzat ahlaksızlık önlenmeye çalışılır. Moral Paternalizmde ise özne ahlaksızlığın zararlarından ve bizzat kendi ahlaksızlığından korunmaya çalışılır ve bu nedenle ahlak dayatılır¹¹⁰.

Bu noktada iki ana tartışma konusu ortaya çıkmaktadır. Birincisi, bireyin hukuk eliyle genel ahlaka uydurulmasının bireyin kendi lehine (kendi iyiliği) için bir sonuç doğurup doğurmayacağıdır. Bu soru, legal moralizm ile legal paternalizmin kesişim noktasıdır. Bir diğer tartışma noktası ise, bireyin, toplumun genel ahlak kavrayışına uygun düşmeyen tutum ve davranışlarının *kendi başına* bir “başkalarına zarar” teşkil edip etmeyeceğidir; bu da legal moralizm ile zarar ilkesinin bağıntısını oluşturur. Bu çerçevede H. L. A. Hart, Mill’in, söz konusu ilkesiyle, hukuk-ahlak ilişkisi bağlamında sorulagelen şu sorulara gayet net ve olumsuz cevaplar verdiğini belirtmiştir¹¹¹; (i) Bir davranışın ortak standartlara göre ahlaka aykırılığı, onun cezalandırılmasını meşru kılar mı? (ii) Kendi başına ahlakı dayatmak caiz midir? (iii) Kendi başına ahlaksızlık suç mudur? Söz konusu soruların cevabı Mill’in nezdinde ‘hayır’dır. Çünkü Mill’e göre, bir kişinin eylemi ancak başkalarına zararlı (yahut tehlikeli) olduğu takdirde, o kişiye dışsal bir müdahale söz konusu olabilir, o kişi cezalandırılabilir¹¹².

¹⁰⁹ Bkz. Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.40

¹¹⁰ Gerald Dworkin, “Moral Paternalism”, **Law and Philosophy**, Vol:24, No:3, Springer Publ., May-2005, s.305-319. Dworkin, “moral paternalism” ve “moralistic legal paternalism” kavramlarını bir ve aynı manada kullanmıştır.

¹¹¹ Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.15-16.

¹¹² Bunu Mill, farklı farklı eserlerinde dile getirmiştir; Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.252 [ch.V, par.28; **Faydacılık**, s.95]; Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.50, 158.

Mill'in faydacı bir özgürlük ideali ve zarar ilkesi üzerinden çizdiği hukukun müdahale alanı, otoriteryan ve muhafazakar hukukçu düşünürler tarafından kendisine pek çok eleştirinin yöneltmesine sebep olmuştur. Bu Mill karşıtı yazarlar, ahlaka aykırılıkların suç oluşturduğunu ve ahlakın hukuk aracılığıyla dayatımının gerekliliğini savunmuşlardır. Anglo-Sakson hukuk dünyasında Sir James Fitzjames Stephen ve Lord Patrick Devlin gibi hukukçuların temsil ettiği bu akıma, legal moralizm (hukuki ahlakçılık) denilmiştir¹¹³.

a. Mill Karşıtı Legal Moralistler: Stephen ve Devlin

Bu eleştiriler arasında ilk güçlü eleştiri ünlü hukukçu James Fitzjames Stephen'ın 1874 tarihli *Liberty, Equality, Fraternity* [Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik] isimli eseriyle yapmış olduğu eleştiridir. Stephen, Mill'in özgürlük savunusunun insanlar arasında var olan doğal eşitsizlikleri görmezden gelerek, bunun meydana getirdiği gedikleri, onarmak bir yana, daha da büyüttüğünü iddia eder. Mill'in burjuva liberalizminde savunulan özgürlük, Stephen'a göre, toplum değerlerini redde

¹¹³ H. L. A. Hart, legal moralizm denen bu yargısal fikir hareketinin, *Hukuk, Özgürlük ve Ahlak* kitabının içeriğini oluşturduğu yıllarda (yani 1960'larda) tekrar zuhur ettiğini ve dolayısıyla hiç de 18.yy.'a gömülmüş bir düşünce olmadığını belirtir. Hart'ın aktarımıyla, legal moralizmin bariz bir neticesi olan 1962 tarihli *Shaw v. Director of Public Prosecutions* davasında, kovuşturma makamları, gerekçelerini, eskide kaldığı zannedilen bir *common law* suçu olan "kamu ahlakını bozmaya yönelik komplo"nun ele alındığı 1774 tarihli Lord Mansfield (*Jones v. Randall*) kararına dayandırmışlardır. 1774 yargıçlarından sonra 1962 yargıçlarının da yargısal aktivitelerinde tekrar tekrar belli ettikleri üzere, *common law* sistemi içinde hiçbir karara çok eskilerde kalmış, sönümlenmiş, yahut ölü bir karar denemez; ahlaka ve adaba aykırılık nedeniyle toplum zarar görecektir ise, bu durum karşısında yargıçlar sessiz kalmaz. Bu durum yeni bir suç ihdasına neden olacak bir maslahatçılığı da ortaya çıkarabilir (zira bu legal moralist yargıçlar da toplum yararını düşündükleri hasebiyle bir nevi faydacıdır), yahut ölü olduğu kabul edilen çok eski bir kararı da emsallik adına canlandırabilir. Hart'a göre, bu yaklaşımın nedeni, yaklaşımın hukuksal bir yaklaşım değil, ahlaki içerikli bir *siyasa* olmasındandır; terk edilen değerler ise, suçta yasallık ve hukukta belirlilik ilkeleridir. Yine Hart'ın Bentham ve Mill bağlamında yaptığı saptama da gayet aydınlatıcıdır: "Bu yüzden, Mill, *Shaw* davasında ortaya konan hukukun, bireysel özgürlüğün yoğun ihlallerine yetki tanınması karşısında ürpertiye kapılırken, Bentham hukukun belirliliğine ilişkin değerleri hiçe sayışı ve onun deyimiyle 'ex post facto hukuk' etkisi karşısında dehşete kapılırdı." Tüm bunlar, faydacı yaklaşımların ne kadar çeşitliliği içerdiğini gösterir. Bkz. Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.18-22. Esasında Mill de kanuni belirsizliği önemli bir sorun olarak görmektedir. Ancak, onun itirazı, Bentham'ınki gibi hukuk mantığı üzerinden değildir, özgürlükleri tehlikeye sokan bir hukukun rahatsız ediciliği üzerinedir. Özellikle düşünce özgürlüğüne sınır getiren suçların güncel işlerliği olmamakla beraber, kanunen mevcudiyetlerinin korunmasını büyük bir tehlike olarak görür. Bu tür kanunların her an "hortlatılması" tehlikesi söz konusudur. Bkz. Mill, **Hürriyet Üstüne**, s.74,76.

varan bir bireysel küstahlığı besler¹¹⁴. Ayrıca kendi başlarına yollarını bulmakta devamlı hataya düşmeleri kaçınılmaz olan doğaları gereği aciz insanların kendi başlarına bırakılmasına karşı hiçbir şey üretmez. Oysa ki, insanlar yönetilmelidirler. Onlar adına düşünen bir mekanizma olmalıdır¹¹⁵. Bu açıdan hukuk, özellikle de ceza hukuku, “düzenleyici bir araçtır”. Hukukun makul biçimde kullanımı, ahlakın dolayısıyla erdemin ihtiyatlı bir biçimde geliştirilebilmesi içindir, sadece insanlara dokunur zararların önlenmesi aracı olmaktan ibaret değildir; böylece yasa koyuculuk faaliyetinin yeterli bir meşruiyet kazandığı söylenebilir¹¹⁶. Bu sebepten ötürü, Stephen’a göre hukuk ahlaka, ahlak da en etkin yönlendirici olan dine dayanmalıdır¹¹⁷. Devlet bu açıdan ahlaken nötr bir pozisyonda olamaz, bilakis ahlaki bir görevi haizdir ve konvansiyonel ahlakın safındadır (Mill’e göre ise devlet nötr olmalıdır). Otorite, klasik liberallerin özgürlükçülüğünden önce gelir; “çünkü, ancak güçlü, iyi organize olmuş ve bir akla göre işleyen yönetimin koruması altında bütünüyle özgür olabilmek mümkündür.” Hukuk, iktidarın regüle edilmiş aracıdır¹¹⁸. Yönetimde hümanizm değil, iktidarın buyurganlığı, kamuoyu (public opinion) ve “cehennem ateşi” (yani din) etkin olmalıdır. Bu yüzden doğal eşitsizlikler (ör. Stephen’a göre kadın ve erkek eşit değildir) ve doğal çatışma gerçeği görmezlikten gelinemez¹¹⁹. Stephen, Otorite’nin karşısındaki Özgürlük (Liberty), doğal eşitsizlik

¹¹⁴ Bkz. Stephen, **Liberty, Equality, Fraternity**, s.66.

¹¹⁵ Richard Posner, Stephen’in bu Hobbesvari tonu ile Mill’in -Stephen’a göre gamsız- özgürlükçülüğü arasındaki ihtilaflı durumu, Dostoyevski’nin *Karamazov Kardeşler*’indeki, Büyük Engizisyoncu ile İsa arasındaki duruma benzetir. Bkz. Richard Posner, “Foreword”, **Liberty, Equality, Fraternity: and Three Brief Essays**, Chicago and London, University of Chicago Press, 1991, s.13. Hikayeye göre 16.yy.’da dünyaya geri dönen İsa yakalanır ve Büyük Engizisyoncu’nun karşısına çıkarılır. Büyük Engizisyoncu, insanları kendisine inanıp inanmamakta serbest bırakan İsa’nın, özgür iradeyi bu aciz insanlara vermekle, ebedi saadet açısından onlara yapılabilecek en büyük kötülüğü yaptığını söyler. Kilise, insanların iyiliği için, İsa’nın yaptığı tüm hataları örtmeye, insanları zorla da olsa doğru yola çekmeye uğraşmıştır; Kilise’nin bu çabası, yüzlerce yıldır sürerken şimdi İsa’nın tekrar ortaya çıkıp her şeyi berbat etmeye hakkı yoktur. Posner, Stephen’ı, romanda yer alan işte bu Büyük Engizisyoncu karakteriyle benzeştirmektedir. Mill ise İsevi bir konumda yer almaktadır.

¹¹⁶ Stephen, **Liberty, Equality, Fraternity**, s.150.

¹¹⁷ Stephen, **Liberty, Equality, Fraternity**, s.62.

¹¹⁸ Hatta Posner’a göre, Stephen dine bile, insanlarda yarattığı tanrı korkusu nedeniyle, araçsal bakmaktadır. Bu yüzden Posner, araçsalcılığı nedeniyle Stephen’ın da bir çeşit faydacı olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu, Millci bir faydacılık değil, daha yetkeci, Benthamcı düşünceye yakın düşen bir faydacılıktır. Karş. Posner, “Foreword”, **Liberty, Equality, Fraternity**, s.14 ve 18.

¹¹⁹ Eşitlik söylemleri üzerinden kadın eşit ve özgür kılınsa dahi, Millci bir özgürlük ideali onlara uygulanacak olursa, kadınlar doğal güçsüzlükleri nedeniyle gene erkeklerin kölesi ve ayak işçisi haline geleceklerdir, Stephen’a göre. Oysa ki, biat etme ve koru(n)ma mukabildir, yani karşılıklıdır (“*Submission and protection are correlative.*”). Stephen bu düşüncesinden ötürü, Sir Henry Maine’nin

karşısındaki Eşitlik (Equality) ve çatışmalı doğa karşısındaki Kardeşlik (Fraternity) kavramlarını bileştiren Fransız İhtilali mottosunu (“Özgürlük, Eşitlik ve Kadeşlik”) savunuyor olduğundan değil, Mill ve Mill gibilere karşı küçümseyici tutumundan ötürü başlık olarak seçmiştir¹²⁰.

Stephen ile aynı doğrultuda düşünen fakat ona nazaran daha ılımlı olan İngiliz yargıç Patrick Devlin’e göre, toplum, paylaşılan ahlaki inanışlar ile kuşanmış bir varlıktır¹²¹. Konvansiyonel ahlak toplumun harcıdır ve hukuk bu ahlaki uygulamasına dâhil etmelidir. Bu yüzden hiçbir kimseyi zarar yahut tehlikeye maruz bırakmayan ancak bir ahlaki değere aykırılık yapan kişi topluma karşı bir suç işlemiştir¹²². Devlin’de ahlakın korunması hedeflenir, dolayısıyla ahlaka düzen açısından araçsal bir değer yüklenir. Stephen’da ise ahlakın korunmasından öte, ahlakın dayatılması gerekliliği ileri sürülmektedir¹²³. Jeffrie Murphy, Devlin’in esasında ahlakçılık derdinin olmadığını, tersine faydacı ve demokrat bir çizgiyi takip ettiğini belirtir. Faydacıdır, çünkü, sosyal zararların cezai yasaklamaları meşrulaştıracak tek gerekçe olduğunu düşünür. Demokrattır, çünkü, çoğunluğun tercihlerinin hukuksal bir boyut kazanmasının bir hak olduğunu düşünür, ancak bu konuda aynı zamanda kiniktir, zira ahlaki inançların hukuksallaşması onların hakikat olduğunun bir göstergesi değildir, yalnızca söz konusu duygu yoğunluğu ve bunun her yerde hissedilirliği açısından işlevsel bir değer taşır¹²⁴.

Devlin, suçlardaki ahlaki kötülük derecesinin cezalandırma derecesini belirlemesi gerektiği yönünde görüş beyan etmiştir. Bu durumda cezalandırmanın amacının başkaları (yahut toplum) için zararlı ve tehlikeli fiillerin önlenmesi olmadığı anlaşılır. Yani Devlin’in nazarında cezalandırma, ahlaksızlığa eziyet olma

statüden sözleşmeye evrilen hukuk görüşünü önemser, ancak bunun idealize edilmesine karşı çıkar; çünkü statüler korunmalıdır. Bkz. Posner, “Foreword”, s.16.

¹²⁰ Posner, “Foreword”, s.12.

¹²¹ Bu legal moralist bakış açısı, Anglo-Amerikan hukuk geleneğinde pek çok bölümlenmelere neden olmuştur. Lord Patrick Devlin, Stephen ile aynı çizgide sayılır. Ancak, pek tabii, Stephen’dan daha yumuşak bir tutumdadır. Stephen çok daha radikaldir ve hukuk tasarımı ciddi biçimde onun dini görüşlerinin tesiri altındadır. Ona göre, Hristiyan düşüncesinin ortaya çıkardığı ahlaki yasa toplumun düzeni ve bu düzeni sağlayacak yetke sistemi için vazgeçilmezdir. Bu hususta çok katıdır. Kendisinden çok etkilenen Oliver Wendell Holmes bile bu noktada Stephen ile uyuşmaz, “*The Path of Law*” isimli eserinde hukukun ahlaktan bağımsız işlemesi gerektiğini savunur. Bkz. Posner, “Foreword”, s.10-1.

¹²² Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.51-2; Bix, **Jurisprudence**, s.169-70.

¹²³ Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.52.

¹²⁴ Murphy, “Legal Moralism and Liberalism”, **Arizona Law Review**, Vol: 37, S.73, 1995, s.76-7; Ayrıca bkz. Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.56.

manasına gelir¹²⁵. Oysa ki Mill özgürlüğe müdahale ve cezalandırmanın meşru sebebinin başkalarına zararın önlenmesi olduğunu belirtmiş, böylece Devlin gibi hukukçularca savunulan ahlakçılığın dışında ve karşısında konumlanmıştır.

b. J. S. Mill ve Legal Moralizme Karşı Zarar İlkesi

Ahlakın hukuksal dayatımını Stephen ve Devlin çizgisinin dışında savunanlar da söz konusudur. İşin sosyolojik boyutu itibariyle Durkheim'ın da benzer bir yaklaşıma sahip olduğu söylenebilir¹²⁶. Ayrıca genel olarak komüniteryen düşünce ve Robert George gibi bazı ahlaki mükemmeliyetçiler (perfectionist) ahlaka hukuk formunda işlerlik kazandırılmasına olumlu bakarlar. Hatta bu mükemmeliyetçiler arasında Joseph Raz gibi Mill sempatisini liberal düşünürler de bulunmaktadır¹²⁷.

Stephen-Devlin çizgisindeki hukuki ahlakçılığa karşı duran Hart ve Feinberg gibi liberal hukukçular ise Millci ekolü takip etmişler ve zarar ilkesinin 20.yy.'daki savunucuları olmuşlardır. Fakat özellikle ahlak ve hukukun ayrılığı tezinin savunucusu olan Hart'ın Mill'i ve onun nihayetinde ahlaki bir ilke olarak ileri sürdüğü

¹²⁵ Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.41.

¹²⁶ Bix, **Jurisprudence**, s.169 (dn.17); Durkheim ve Ahlakçılık ilişkisine hasredilmiş münhasır bir çalışma olarak bkz. John W. Thomas, "Social Solidarity and Enforcement of Morality Revisited. Some Thoughts on H.L.A. Hart's Critique of Durkheim", **American Criminal Law Review**, Vol:32, 1994. İnternet Erişimi: <http://www.thefreelibrary.com/Social+solidarity+and+the+enforcement+of+morality+revisited%3A+some...-a016772634> (Çevrimiçi: 20/05/2014)

¹²⁷ Raz, Mill'i bir mükemmeliyetçi liberal olarak değerlendirmektedir. Mill'in, devlete bireylerde ahlakî yetkinleşmeyi destekleme görevi yüklemesi, onun bir mükemmeliyetçi olarak değerlendirilebilmesini makul kılar. Zira seçimlerinde yetkin, ahlakî açıdan gelişmiş, sadece kendi menfaatlerini değil toplumsal iyiliği de gözeten bir birey ideali söz konusudur. Raz'ın Mill'e yakınlığı, Mill'in zarar ilkesinin özerklik sorunu ile uyumluluğundan kaynaklanır. Zarar İlkesi, Raz'a göre öncelikle bir tolerasyon ilkesidir ve bu ahlaki çerçeve içerisinde ise aslolan bireyin özerkliğidir. Bkz. Joseph Raz, "Autonomy, Toleration, and the Harm Principle", **Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives**, (Ed. Susan Mendus), Cambridge University Press, 1988, New York, s. 155-77, s.169. Bu ilke, bireylerin kendi yaşam yollarını kendilerinin çizmelerini, başkalarına zarar vermedikleri müddetçe garanti eder. Dolayısıyla ahlaki bir özerklik bahşeden liberal bir ilkedir. Raz, özerklik çerçevesinde okuduğu zarar ilkesini geniş anlamda değerlendirerek, devlete pozitif edim yükümlülükleri yüklemektedir ve mükemmeliyetçi liberal devlete görevler yükler. Bu görev ise bireysel özerkliğin geliştirilmesine yönelik olduğu için, bu yolda devletin olası müdahaleleri zarar ilkesine aykırı olmayacaktır. Ancak Raz'ın Mill'den farklılaştığı çok önemli bir nokta vardır. Raz, devletin hukuk gibi aygıtlar ile ahlaki desteklemesi gerektiğini savunan mükemmeliyetçi bir liberalizmi benimsemektedir ve bu açıdan devletin hukuk aracılığıyla genel ahlaki empoze etmesine karşı çıkan klasik anlamda Mill'ci zarar ilkesi ile uyumsuzdur. Dolayısıyla Raz'ın sisteminde ahlaka aykırı eylemler hukuk korumasından yararlanamaz. Bu yüzden zarar ilkesini gayet geniş bir biçimde yorumlamış ve özerkliği garanti etmesi fonksiyonu üzerinde durmuştur. Bu açıdan Raz'ın savunduğu şey, ancak *mağduru olmayan* genel ahlaka aykırı eylemlerin yaptırımlandırılmayacağına yönelik olmuştur. Bkz. Çağlar Gürgey, **a.ge.**, s.11-12.

zarar ilkesini hiçbir farklı amaç beslemeden savunuyor olduğu sorgulanmaya açıktır. Muhtemelen Hart, legal moralistlerin iddialarını yine bir ahlakçı ve onun ahlak ilkesi üzerinden yıkmayı tasarlamıştır. Mill'in, Hart için, ilgi çekici yanı bu olsa gerek. Zira zarar ilkesi, hukukun ahlaka göre işletilmemesi gerektiğini, bireysel özgürlük ve fayda ilkeleri ile uyuşmadığı gerekçesi ile savunma manasını taşır. Fakat bu savunu pek tabii hukuki bir savunma değil ahlakî bir savunmadır. Bu noktada eleştirel ve pozitif ahlaki eğilimler birbiri ile savaşa girişmiştir. Liberal bir hukuk sistemi için hangisinin tercih edilebilir olduğu da ayrı bir tercih konusunu oluşturmuştur; bu noktada zarar ilkesi tek başına tercihe şayan gözükmemektedir.

Legal moralistlerin savlarından ilki, ahlaksızlıkların gizlice icra edilmiş olmaları durumunda (yani icra edilmeleri ile birlikte herhangi bir kimsenin mağduriyetine yol açmayan hallerde) bile, daha sonradan *sadece öğrenilmeleri ile birlikte* toplumda huzursuzluğa neden olacağı, bunun da doğrudan bir zarar teşkil ettiği biçimindedir. Zira saldırı (*offence*) zarar kavramının içerisinde yer almaktadır. Toplumun değerlerine karşı ve dinen küfür sayılan davranışlar, gizlice ve eyleyenlerin özel alanlarında icra ediliyor olsalar bile, sadece duyulur ve bilinir hale gelmeleri ile birlikte, toplumsal değerleri savunan insanlar ve dindarlar tarafından kendilerine bir saldırı yapılmış gibi değerlendirilir¹²⁸. H.L.A. Hart, bu sav karşısında Mill'in ilkesini savunmuştur;

Bireysel özgürlüğü bir değer olarak tanıyan hiç kimse, başkalarının yanlış olduğu düşünülen şekillerde hareket ettiğinin *bilinmesinden* kaynaklanan üzüntüye karşı korunacak herhangi bir hakkı tanıyamaz.¹²⁹

Yine Hart'ın deyimiyle, “başkalarının yanlış yapıyor olduğu inancına bağlı üzüntü bir zarar teşkil ediyorsa, aynı zamanda başkalarının yapmalarını istemediğimiz şeyi yapıyor olduğu inancına bağlı üzüntü de öyledir.”¹³⁰ Bu ise, başkalarının iyi anlayışlarının bireye zorla dayatılmasından başka bir şey değildir ve Mill'in en başta karşı çıktığı olgulardan birini oluşturur. Hatta bazı eylemler, genel ahlakî değerlere ters olsa dahi, evrensel ahlakî değerler uğruna bunlara katlanabilmek gerekir. Çünkü bunlar uzun vadede genel iyiye ciddi derecede hizmet dahi

¹²⁸ Bix, *Jurisprudence*, s.167

¹²⁹ Hart, *Hukuk, Ahlak ve Özgürlük*, s.50.

¹³⁰ Hart, *Hukuk, Ahlak ve Özgürlük*, s.50.

edebilirler¹³¹. Bu, Mill'in sıradışılığa ciddi değer atfediyor olmasından kaynaklanır. Sıradışılığın olduğu yerde toplumun ilerleyebileceğini düşünmektedir. Oysa kamuoyu, bireyi konformizme ve aynışmaya sürükler, düşünmeye değil; düşünen pek çok kimse ise sıradışı ve genelleşmiş ahlaki değerlere (pozitif ahlaka) uyumsuz kişi olarak damgalanır. Kamuoyu bizatihi düşünen bir varlık değildir, kitle düşünemez, ancak bazı demagogların yönlendirmeleri doğrultusunda hareket ettirilebilir. Bu kitlenin cahil bir kitle olması durumu ise Mill'in bakış açısına göre korkulabilecek ihtimallerin en korkuncudur; dönemin ileriye göremeyen demokratik eğilimleri bu ihtimali beslemektedir. Kamuoyunun iktidarı, özellikle de tek bir sınıfın hükümlanlığı, *hoşgörüsüzlük suçlamalarının* temel sebebidir¹³². Bu insanın doğasından gelen bir ilkeden kaynaklanır. Herkes, başkalarının, kendisinin benimsemiş olduğu değerlere uygun hareket etmelerini arzular ve bunun sağlanması için her türlü iktidar olanağını zorlar¹³³. Ancak bir kimse devamlı dışsal bir gücün tasvibine dikkat kesilerek ahlaken iyi olana bilinçli bir biçimde yönlenebilir¹³⁴.

Hukuki ahlakçılığın diğer bir tehlikesi, fiil yargılamasından öteye geçerek, karakter yargılamasına olanak veren yapısından kaynaklanır. Mill kendinden sonra ortaya çıkmış olan bu akımı önceden sezmişçesine, söz konusu tehlikeli eğilime *Özgürlük Üstüne*'de dikkat çeker. Zira bir toplumda tasvip edilmeyen pek çok karakter söz konusudur. Mill, bencillik, kibirlilik, acımasızlık, kötü niyetlilik, riyâkarlık vb. gibi pek çok karaktere sinik kötülükleri sayar. Bunlar hiç şüphesiz öncelikle kişinin kendisine dönük kötü özelliklerdir, o kişinin tasvip edilmemesine, sevilmemesine neden olurlar ve öncelikli zararı kişinin kendisine dönüktür. Dolayısıyla bunların, yalnız bir başka kimseye karşı yükümlülük ihlali niteliği kazandıkları hallerde, ahlaken ve hukuken yargılanabilir bir durumun ortaya çıkması gerekir. Kişinin kendisine yönelik yükümlülüğü, öz-saygı ve kendini

¹³¹ Hart, **Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, s.68.

¹³² Habermas, **Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü**, s.239-41. Habermas'a göre, kamusal alanın 19.yy. İngiltere'sinin demokratik akımları neticesinde dönüşüme uğrama meyili, Mill'i ayrıca endişelendirmiştir. Çünkü bu dönemde kamusal alanın kapsamına siyasal haklar elde eden alt sınıflar da dahil olmaya başlamıştır. Mill'in düşüncesine göre, saf haliyle demokrasi, işte bu alt sınıfların güçlenmesi lehine işler ve toplumsal sınıflardan birinin ötekilerin üzerinde hükümlanlığı elde etmesi tehlikesini doğurur. Sınıflar arası güçler dengesinin, bu sınıflardan sadece birinin lehine olacak şekilde kaybolması ise bir tiranlık durumunu ortaya çıkarır.

¹³³ Mill, "Subjection", s.289.

¹³⁴ Bkz. Bix, **Jurisprudence**, s.174.

geliştirebilmesinden ibarettir. Karakter kötülükleri biçimindeki diğer “kendine dönüklükler” ise sadece başkalarının hatrına yükümlülük oluştururlar¹³⁵. Kişinin kendisine dönük bozuklukları, zaten yaşam içinde kendisine dönük yeterli tepkinin oluşmasına neden olur. Mill’e göre, bu kişiye daha fazla eziyet etmek yerine, bunlardan kurtulması için yardımcı olmak gerekir. “Fakat o, insan kardeşlerini, tek tek veya toplu olarak, himaye etmek için gerekli olan *kuralları* çiğnemişse, iş çok başka türlü olur. Bu durumda onun eylemlerinin kötü neticeleri, bizzat kendine değil, başkalarındadır. Ve toplum, bütün kendi üyelerinin koruyucusu sıfatıyla, ona karşılık vermelidir.”¹³⁶

Mill’in bakış açısı, bu noktada Benthamcılık ile örtüşmez. Çünkü her hangi bir kimseye karşı mevcut bir zararı söz konusu olmayan ahlaki ayıpların cezalandırmaya ve müdahaleye konu edilememesi gerektiğini düşünmektedir. Oysa bu, kindarlık hazlarını mutluluk hesabına dâhil eden Benthamcılık ile uyuşmamaktadır, Bentham’a göre genelin memnuniyeti için bu tip hoşgörölmeven davranışlar engellenmelidir¹³⁷.

Dolayısıyla Mill’in zarar ilkesi ile liberal düşünceye ve onun hukuk felsefesine katmış olduğu açılım, devlet gücünün kullanımının kişisel erdem yahut düşüklükler ile ilgilenmemesi, düşüklükleri salt düşüklük olduğu için kınamaması, esasen kişilere ve kamuya verilecek zarar ve tehlikeler ile ilgilenmesi gerektiğidir. İyi yaşam tasavvurları hususunda hükümetler tarafsız olmalıdırlar¹³⁸. Oysa genel ahlakın sözcülüğünü yapmak ve hukuka da buna ilişkin görev biçmek hem belli yaşam biçimlerinin savunulması manasını içerir, hem de kişisel erdem yahut düşüklükler üzerine yoğunlaşan bir hukukun ortaya çıkarılması anlamına gelir.

Genel ahlakı meydana getiren toplumun genel kanaat ve inanışları, Mill’in bakış açısına göre, doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir¹³⁹. Zira ahlak zamana bağlı olarak değişebilir. Mill buna *Özgürlük Üstüne*’de pek çok örnek verir; Marcus Aurelius’un ilk Hristiyanlara yaptığı zulümü yahut İsa’nın karşısında mevcut dinî ve ahlakî yapıyı muhafaza etme, güçlü tutma gayesi güden hahamı, o dönemin ahlak

¹³⁵ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.136-7.

¹³⁶ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.138.

¹³⁷ Barry, *Modern Siyaset Teorisi*, s.363.

¹³⁸ Bkz. Murphy, “Legal Moralism and Liberalism”, s.80-1.

¹³⁹ Mill, *Hürriyet Üstüne*, s.143.

algısına göre yargılamak doğru olmayacaktır. Hatta o dönemin algısına göre, bizim bugün kınadığımız bu tip davranışlar, onaylanır da. Dolayısıyla insanlık ilerledikçe, vakti zamanında hoş, adil, faydalı bulunan şeylere karşı hayretle bakılır¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Bkz. Mill, “Utilitarianism”, s.258-9 [ch.V, par.36; **Faydacılık**, s.109]

SONUÇ

J. S. Mill'in epistemolojik açıdan psikolojistik, fenomenalistik, tümevarımsal ve çağrışımsal olarak dört nitelikle özetleyebileceğimiz zihinsel faaliyet nosyonuna dayandırmış olduğu faydacılık, kendisinin ahlak, politika ve estetik olarak üçe bölmüş olduğu yaşam sanatının tümüne hükmeden bir felsefedir. Her üç alanda da insanlar -farkında olsunlar yahut olmasınlar- doğaları gereği mutluluğu kovalarlar; ahlaki davranış, ekonomik ve politik çıkarların takibi, yahut bir sanatsal faaliyetten alınan haz, her biri bireyin mutluluğunun bileşenleri olarak ortaya çıkar. Mutluluğun kapsamının (duygudaşlık sahasının) bireyi aşarak genişletilmesi ise faydacı etiğin (Mill'in tasavvurundaki erdemin) ilkesidir, kısıtlı duygudaşlık alanı genişletildiği oranda faydacı ideallere uygun davranılmış olur. O yüzden Mill faydacılığın nihai noktasını Nazareth'li İsa'nın iki ilkesi üzerinden vermiştir: (i) komşunu kendin gibi sev, (ii) başkasına, kendine davranılmasını istediğin gibi davran. Aynı şekilde yasakoyucu da “en büyük sayının en büyük mutluluğu” (yani “fayda”) ilkesini takip ederek ve bireylerin yetkinleşmesine aracı olarak faydacılığın amaç edindiği toplumsal olanı gözeterek erdemliliğin tesisini mümkün kılmalıdır. Dolayısıyla Mill, faydacılığa, çıkarlar dünyasında erişilmesi belki de mümkün olmayan evrensel özgeciliğe (*universal altruism*) ve İsevi erdeme en yakın felsefi itikat gözüyle bakmıştır. Bu, hem ahlaki bir teori hem de yönetici faaliyetine rota çizen bir kamu felsefesidir, çünkü erek olarak belirlenen mutluluk, Mill'e göre, “hep birlikte mutluluktur”.

Mill, nihayetinde içinde hem bireysel iyyinin hem de toplumsal iyyinin birlikte var olduğu bir iyi kavramı üzerinden faydayı ele alır. Esas olarak -çıkarlar dünyasında- bireysel olan fayda değil, çıkarlardır; tek bir yerde bireysel yahut özel (*private*) faydadan bahseder ve bunu şöyle açıklar;

Faydacı etiğe göre, mutluluğun çoklaştırılması erdemin maksadıdır; fakat (yüzde birlik bir oran haricinde) her hangi bir kimsenin bunu gerçekleştirme kudretine sahip olması, diğer bir ifadeyle, kamusal iyilikçi (*public benefactor*) olması gayet istisnâî bir durumdur; işte bu istisnâî durumdaki o kişi kamusal faydayı (*public utility*)

dikkate almaya davet edilir. *Diğer hallerde ise, özel fayda (private utility), [yani] bazı az sayıda kişinin çıkar yahut mutluluğu, dikkate alınacaktır*¹. (v.e.)

Dolayısıyla *fayda kavramı* -özel yahut genel manada, bireysel yahut toplumsal olsun- her halde tekilliğin ötesinde bir alanı içine alan iyi hal kavrayışını belirtir. Ve Mill, bunun tesisini (i) tercih edicinin yetkinliği (ii) ilkeler üzerinden ele alır.

Faydalı olan durumun izleyiciliği belli bir yetkinliğe erişmiş insanların yapabileceği bir iştir. Kamusal kararların alınmasında da bu insanların tercihlerinin ağırlıkta tutulması esastır. Mill hazların niteliğini büyük ihtimalle salt epistemolojik bir sorun olarak değil, politik bir tutum (ehil olanların seçim hakkında önceliği ve üstünlüğü) gereği ileri sürmüştür.

Mill'in, Bentham gibi haz hesapları ve hazların toplamı (ve çoğunluk) üzerinden genel mutluluğun hesaplanması yöntemlerine başvurmaması, ilkeler düzeyinde faydacı ereklere ele aldığını gösterir. Temel ilke, pek tabii Fayda İlkesi'dir. Ancak Mill'in kendine has faydacılığı bu ilkenin dolaylı takibini esas alıyor olmasından kaynaklanır. Bu noktada ortaya çıkan ilke ise kendisinin "özgürlük ilkesi" dediği, ikincil literatürde ise "Zarar İlkesi" olarak zikredilen ilkedir.

Zarar ilkesi, Mill'in faydacı ilkeye bağlı yasakoyuculuk faaliyetine ve hukukun araçsallığına yüklediği anlam açısından önemlidir. Klasik bir liberal düşünür olarak Mill için de bireylerin ve bireylerin oluşturduğu özel girişimlerin özgür eylemlerinin birincil konumda tutulduğu bir sosyal düzen, ilerleyebilir bir düzendir. Fayda ilkesi, bireylerin takibi düzeyinde ele alınacak olursa, bireylerin şahsi çıkarlarını ve içinde bulundukları dar duygudaşlık ve çıkar alanının münhasır menfaatlerini (vekâleten) takip etmelerinin yanında, daha geniş bir çerçeveden tüm toplumun iyiliğine olacak şekilde davranmalarını öneren bir ahlaki tavsiye olabilir sadece. Yönetici güç tarafından takibi yönünden ele alınması durumundaysa, fayda ilkesi, devlet müdahalelerinin, mutluluğu çoklaştırma ve azami sayıya yayma şartıyla, her alanda olabileceğine cevaz vermek anlamına gelecektir. Bu ise özellikle ekonomik sahada devletin etkinliğini minimal seviyeye çekmek uğraşını veren klasik liberal felsefenin reddi manasına gelecektir. Dolayısıyla Mill öncelikle bireylerin özel etkinliklerine önem vermiş, devlet etkinliğinin ikincilliğini savunmuştur.

¹ Mill, "Utilitarianism", s.220 [ch.II, par.19; **Faydacılık**, s.35]

En iyi yargıç ilkesi gereğince öncelikli olan özerk ve sorumlu bireylerin özgürlüğüdür, devletin yapıcılığı ve pozitif edimsel etkinliği ikincildir. Bireysel özgürlükler, bireylerin birbirlerine zarar verici olmaları noktasında son bulur. Bu noktadan itibaren devletin ve hukukun etkinliği başlar. Bu etkinliğin sağlıklı sürdürülemediği insanlardaki ceza adaleti hissiyatına zarar verir. Dolayısıyla bireylerin diğer bireylere verdikleri zararların karşılıksız kalmasının yaratacağı huzursuzluğun önlenmesi devletin birincil faaliyeti olan güvenlik, denetim ve yaptırım sahalarını gösterir. Devlet ve hukuk, zararlar ve olası zararlar noktasında devreye girmeli, bu durumlar dışında bireysel özgürlükler işler olmalıdır.

Diğer bireylerin çıkarlarına ve münhasır haklarına zararlı eylem (yani birincil ahlaki yüküm olan *zararlı olmamanın* ihlali) durumlarındaki devletin meşru müdahalesinin dışında, Mill’in ikincil ahlaki yükümlülükler olarak saydığı “*faydalı olma*” edimlerinin (ör. jüri üyesi olma, milli savunmaya katkı vs.) ihlalleri halinde de devletin, hukukun ve toplumun bireyi kınamasının ve yaptırıma uğratmasının meşruluğunu savunması, hukukun yetki alanına dahil ettiği bir diğer başlığı oluşturur. İkincil yükümlülükler bireyin toplumdan edindikleri kazanımlara karşılık olarak onun topluma karşı yükümlendiği borçlardır. Bunların ihlali halleri de tıpkı münhasır bir çıkara yahut bir hakka yönelik saldırı ve zarar gibi haklı bir toplumsal tepki ile karşılaşır.

Dolayısıyla, devletin ikincilliğinin ilk alt başlığı olarak, devletin birincil ve ikincil yükümlülüklerin ihlali durumlarında yaptırım hususundaki işlevini sayabiliriz, ki bu da devletin birincil vazifesi yani “güvenlik” olarak düşünülebilir. Devlet bu tür zarar ve ihlalleri hukuk aracılığıyla yaptırıma uğratar ve onlara karşı hukuki tedbir alır. Söz konusu hukuki tedbirler olası zararlara dönüktür. Ancak bunların (Mill’in zararlı olabilecek ilaçlara karşı önerdiği uyarıcı kayıtlar ve amaç dışı kullanımların yaptırıma uğratılacağı ikazları biçiminde) ilke olarak bireysel özgürlükleri (*freedom*) örselemeyen serbesti (*liberty*) sınırlamaları mahiyetinde olması gerekir. Aksi haller paternalizme ve baskı rejimlerine aralanan kapılardır.

Devletin ikincilliğinin ikinci alt başlığı ise, onun fayda ilkesine bağlı olarak doğrudan girişebileceği pozitif edimsel etkinlikleri içerir. İlk alt başlık hukukun yetki alanını belirlerken, bu, kamu politikalarının ve bunun hukuk aracılığıyla yapılması mucibince hukuk politikasının alanını oluşturur. Mill, bu politikalara fayda ilkesine

uygunluk dışında herhangi bir genel kayıt öngörmemiştir. Örneğin İngiltere'deki nüfus artışı (ve kendisinin Malthusçu nüfus doktrinine itimadı), Mill'in, devletin evlenme ehliyeti hususunda hukuksal düzenlemeye gitmesi gerektiği önerisinde bulunmasına neden olmuştur. Dönemin koşulları bu hukuk politikalarını belirler. Misal, ilköğretimin etkili biçimde çocuklara verdirilmesi noktasında kanuni düzenlemeye gidilmesi ve ihmalkâr ebeveynlerin yaptırım tehdidi altında bırakılması, kadınların oy hakkına kavuşturulması ve çalışma koşullarının devletçe desteklenmesini sağlayan hukuki düzenlemelere adım atılması fayda ilkesine göre yasakoyucunun etkinlik göstermesi gerektiğini gösteren, Mill'in kendisince verilen örneklerdir.

Devletin pozitif edimsel etkinliklerinin münhasır koşullara göre belirleneceği gerçeği dışında Mill'in genel olarak her hangi bir koşula bağlı tutmaksızın devlete biçtiği bazı görevler de vardır. Bunların ilki yukarıda bahsedilen birincil görev olan güvenliktir. Diğerleri ise bireyin yetkinleştirilmesi ve serbest ekonomik sistemin güçlendirilmesi görevleridir. Mill'in söyleminden çıkarılabilecek olan söz konusu iki görev, koşullara bağlı kamusal ve hukuksal politikaların dışındaki genel görevleri oluşturur. Devlet, özel girişimlerin yeterli etkinlik gösteremediği ekonomik alanlarda teşvik edici, tekelleşmeyi önleyici yahut rekabeti artırıcı bir etkinlik gösterebilir. Bu, devletin ikincil etkinliği ilkesi ile uyumludur. Ayrıca ahlaki olgunluğu haiz, yetkin, özerk ve sorumlu bireylerden meydana gelen bir toplumun meydana getirilmesi devletin bizzat pozitif etkinlik göstereceği vazifelerindendir. Bu noktada devlet kamusal eğitmendir. Mikro politikalar ise zamanın koşullarına göre belirlenir.

Devletin eğitmenliği Mill'in mükemmeliyetçi (perfectionist) yönünü gösterir. Dolayısıyla onun, liberal düşünce içerisindeki bir ayrım olan mükemmeliyetçi liberalizm ile çoğulcu liberalizmin arasında bir konum aldığından bahsedilebilir. Mükemmeliyetçilik, mükemmellik adına devlet faaliyetinin gerekliliği üzerinde durur. Çoğulculuk ise devletin tarafsızlığına vurgu yapar. Her türlü iyi anlayışına karşı devlet tarafsız kalmalı, devletin kendisine ait ve dayatım konusu olabilecek bir iyi tanımı olmamalıdır. Mill'in bakış açısına göre ise devletin bir iyisi vardır. O da liberal toplumun inşasıdır, bireysel özgürlüklerin yaratacağı çoğulluğun ve çeşitliliğin getireceği düşünsel ve maddi zenginliklere bu yolla erişilmektir.

Zarar ilkesi ve fayda ilkesinin devletin negatif ve pozitif edimsel faaliyet alanı ile bağlantılı bir biçimde şeması şu şekilde çizilebilir;

(I) Zarar İlkesi

- Esas olan özgür toplumdur. (Çünkü özgür toplum, ilerleyebilen bir toplumdur)
- Dolayısıyla devlet, kural olarak, negatif edimsel bir tutumda olmalıdır.
- Devletin birincil vazifesi, özgür toplumun üyelerinin birbirlerine zararları ve olası zararlarına karşı denetim, önlem ve yaptırım üretmektir. Yani kısaca “Güvenlik”tir. Devletin zarar ve olası zarar durumlarındaki bu etkinliği ise ikiye ayrılır:

- i- Bireylerin birincil yükümlülüklerini (zararlı olmama yükümlülüğü) ihlal etmeleri halinde devletin etkinliği,
- ii- Bireylerin ikincil yükümlülüklerini (faydalı olma yükümlülüklerini) ihlalleri durumunda devletin etkinliği.

(II) Fayda İlkesi (Pozitif Edimsel Devlet Etkinliği ilkesi olarak)

(i) Bireylerin Yetkinleştirilmesi Görevi (Mükemmeliyetçilik)

- Yetkinleşme (self-development), esasında bireyin kendine dönük yükümlülüklerindendir. Ancak devlet de buna ön ayak olmalıdır.
- Bunun yöntemleri; ilköğretimin zorunluluğu ve kamusal eğitimidir (demokrasinin eğiticiliği, vatandaşlara katılımsal görevlerin yüklenmesi)

(ii) Serbest Piyasanın Oluşturulması ve Güçlendirilmesi

- *Kural*, piyasada devletin ikincilliği ve negatif konumudur. Bu noktada devlet sadece denetleyendir.
- Devletin piyasa içindeki pozitif edimsel etkinlik alanı ise, özel girişimleri teşvik edici, tekelliği önleyici ve rekabeti geliştirici, ve bir takım kamusal hizmet niteliğindeki işlerde güvenilir aktörlük mahiyettedir. Bu koşullarda devlet bir piyasa aktörü olabilir.

Dolayısıyla, Mill, esasen bu ilkeler ve onların tatbiki aracılığıyla faydacı erek olan en büyük mutluluğa erişilebileceğini ileri sürmekte, bir yandan Hume geleneğini

sürdüren eudaimonist Britanya ahlak felsefesini devam ettirmekte, diğer yandan Benthamcı klasik faydacılığı kendi romantik ve idealist hassasiyetleriyle uyumlulaştıracak şekilde dönüştürmektedir. Ortaya ise kuralların değeri üzerinde duran, mutluluğun ikincil erekler yoluyla izlenebilir olduğunu savunan, devletin pozitif edimsel faaliyetine dayalı bir fayda üreticiliği yerine, özgürlük ilkesi karşısında ilke olarak devletin negatif etkinliğini öneren dolaylı bir faydacılık çıkmaktadır. Ancak devleti ilke olarak ikincil pozisyona iten bu liberal bakış açısının hiç de bugünün devleti tümüyle ortadan kaldırmaya dönük liberteryen teoriler ile eşleştirilemeyecek olması da bir gerçektir. Hukuk adına ortaya çıkan netice ise pozitivist bir biçimde devletin bir müdahale aracı ve yasama fonksiyonunun bir uzvu hüviyetindeki hukukun etkinlik alanının belirlilik kazanmasıdır. Mill'e göre, hukuk, esas olarak, toplumda ortaya çıkacak zarar halleri ile ilgilenmeli, kişisel alanlara, kişisel tercih ve alışkanlıklara ve başkalarına etki etmeyen ahlakî ayıplara müdahale aracı olarak tasarlanmamalıdır. Böyle bir tasarım, Mill'in bakış açısına göre, ilerleyici ve özgür bir toplumun önüne çekilmiş paternalist bir bariyer hüviyetinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia; **Mutluluk Ahlakı: Ahlak Öğretileri-I**, İnkılap Kitabevi, 1998, İstanbul
- Akıllıoğlu, Tekin; “Kamu Yararı Kavramı Üzerine Düşünceler”, **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, S.1-3, 1988, s.11-22
- Alada, A. Dinç; **İktisadın Kayıp Felsefesi: Arayışlar ve Denemeler**, İstanbul, Bağlam Yay., 2012
- Appleby, Joyce; **Amansız Devrim**, (Çev: Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, Alfa Yay., 2012
- Aral, Vecdi; **Toplum ve Adaletli Yaşam: Sorumluluk ve Kişiliğin Kazanılması**, Filiz Kitabevi, 1988, İstanbul
- Austin, John; **The Province of Jurisprudence Determined**, (Ed. Wilfrid E. Rumble), New York, Cambridge University Press, 2001
- Bard, Joe; **Science and Whig Manners: Science and Political Style in Britain c.1790-1850**, Great Britain, Palgrave MacMillan Publ., 2009
- Barry, Norman P.; **Modern Siyaset Teorisi**, 3.b., (Çev. Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin), Ankara, Liberte Yay., 2012
- Başdemir, Hasan Yücel; **Liberalizm: Ahlaki Değerler**, Ankara, Liberte Yay., 2009.
- Baysal, Başak; **Zarar Görenin Kusuru: Müterafik Kusur**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2012.
- Beneton, Philippe; **Muhafazakarlık**, (Çev: Cüneyt Akalın), İstanbul, İletişim Yay., t.y.
- Bentham, Jeremy; **An Introduction to Principles on Morals and Legislation**, London, Clarendon Press, 1907.

- A Fragment on Government**, (Ed. with An Introduction by F. C. Montague), Oxford, Clarendon Press, 1891.
- Yasamanın İlkeleri**, (Çev. Barkın Asal), İstanbul, XII Levha Yay., 2011.
- Berlin, Isaiah; “İki Özgürlük Kavramı”, **Kirpi ile Tilki: Seçme Makaleler**, (Çev. Zeynep Mertoğlu), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2008.
- “John Stuart Mill and The End of Life”, **Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty**, (Ed. Henry Hardy), United Kingdom, Oxford University Press, 2002, s.218-51.
- Billington, Ray; **Felsefeyi Yaşamak: Ahlak Düşüncesine Giriş**, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul, Ayrıntı Yay., 2011.
- Binmore, Ken; “Naturalizing Harsanyi and Rawls”, **Justice, Political Liberalism and Utilitarianism: Themes from Harsanyi and Rawls**, (Eds. Marc Fleurbaey, Maurice Salles, John Weymark), Cambridge University Press, 2008, New York, s. 303-34.
- Birks, Thomas Rawson; **Modern Utilitarianism: or the Systems of Paley, Bentham, and Mill, Examined and Compared**, London, MacMillan and Co., 1874
- Bix, Brian; **Jurisprudence: Theory and Context**, 5th. Ed., Durham, North Carolina, Carolina Academic Press, 2009.
- Brink, David Owen; “Mill’s Deliberative Utilitarianism”, **Philosophy & Public Affairs**, Vol:21, 1992, s.67-103.

- “Millian Principles, Freedom of Expression, and Hate Speech”, **Legal Theory**, Vol:7, Issue:2, United States, Cambridge University Press, 2001, s.119-57
- Bronowski, Jacob; Mazlish, Bruce; **Batı Düşünce Tarihi: Leonardo’dan Hegel’e**, (Çev: Elvan Özkavruk Adanır), İstanbul, Say Yayınları, 2012, s.448-9.
- Brown, D. G.; “Mill’s Act-Utilitarianism”, **The Philosophical Quarterly**, Vol:24, Issue:94, 1974, s.67.
([http://www.jstor.org/sici?sici=0031-8094\(197401\)24:94%3C67:MA%3E2.0.CO;2-U](http://www.jstor.org/sici?sici=0031-8094(197401)24:94%3C67:MA%3E2.0.CO;2-U))
- Burton, John Hill; “Introduction to the Study of the Works of Jeremy Bentham”, in **Works of Jeremy Bentham**, vol.1, (Ed. John Bowring), New York, Russell and Russell Inc., 1962
- Buğra, Ayşe; **İktisatçılar ve İnsanlar**, 9.b., İstanbul, İletişim Yay., 2013
- Caillé, Alain; **Faydacı Aklın Eleştirisi**, (Çev. Devrim Çetinkasap), İstanbul, İletişim Yayınları, 2007
- Capaldi, Nicholas; **John Stuart Mill**, (Çev. İsmail Hakkı Yılmaz), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2011
- Cevizci, Ahmet; **Etiğe Giriş**, İstanbul, Paradigma Yay., 2002
- Copleston, Frederick; **İngiliz Görgücülüğü: Hobbes, Locke, Berkeley**, (Çev. Aziz Yardımlı), Felsefe Tarihi-Çağdaş Felsefe, Cilt:5, Bölüm:ab, İdea Yayınevi, 1991, İstanbul
- Yararcılık ve Pragmatizm**, (Çev. Deniz Canefe), Felsefe Tarihi-Çağdaş Felsefe,

- Cilt:8, Bölüm:a, İdea Yayınevi, 2000, İstanbul
- Crisp, Roger; **Mill on Utilitarianism**, London and New York, Routledge, 2003
- Çağlar Gürgey, F. İrem; “Joseph Raz’ın ‘Zarar İlkesi’ Yaklaşımı”, **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi**, 24. Kitap, (Haz. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye), İstanbul Barosu Yay., 2012, İstanbul, s.7-15
- Çebi, Sezgin Seymen; **Sosyal Adalet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Bakış**, On İki Levha Yayınları, 2012, İstanbul
- Çüçen, A. Kadir; **Bilgi Felsefesi**, Bursa, Asa Yay., 2001
- De Vaan, Michael; **Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages**, Leiden, Boston, Brill, 2008
- Denkel, Arda; **Bilginin Temelleri**, İstanbul, Doruk Yay., 2011.
- Donner, Wendy; “Mill’s Theory of Value”, **The Blackwell Guide to Mill’s Utilitarianism**, (Ed. Henry R. West), United Kingdom, Blackwell Publ., 2006, s.117-39
- Donner, Wendy; Fumerton, Richard; **Mill**, Singapore, Wiley-Blackwell, 2009
- Dworkin, Gerald; “Moral Paternalism”, **Law and Philosophy**, Vol:24, No:3, Springer Publ., May-2005, s.305-319
- Engels, Friedrich; **İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu**, 1.b., Ankara, Eriş Yay., 1997
- Elmalı, Osman; **George Edward Moore’da Etik**, İstanbul, Arı-Sanat Yay., 2007.
- Epstein, Richard; “Harm Principle: And How It Grew”, **University of Toronto Law Journal**, Vol: 45, 1995

- Ergüne, Mehmet Serkan; **Olumsuz Zarar**, İstanbul, Beta Yay., 2008
- Feinberg, Joel; **Harm to Self: The Moral Limits of the Criminal Law (Vol. 3)**, New York, Oxford University Press, 1986
- Problems at the Roots of Law: Essays in Legal and Political Theory**, New York, Oxford University Press, 2003
- Feldman, Fred; **What is This Things Called Happiness?**, New York, Oxford University Press, 2010
- Etik Nedir?**, (Çev. Ferit Burak Aydar), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 2012
- Finley, Moses I.; **Antik ve Modern Demokrasi**, (Çev. Deniz Türker), Ankara, Ayraç Yay., 2003
- Fitzpatrick, John; **John Stuart Mill's Political Philosophy**, London and New York, Continuum, 1988.
- Starting With Mill**, London and New York, Continuum, 2010
- Fındıkoğlu, Z. Fahri; **İçtimaiyat: Metodoloji Nazariyeleri**, İstanbul, İÜHF Yay., Üçler Basımevi, 1950.
- Frankena, William; **Etik**, (Çev. Azmi Aydın), Ankara, İmge Kitabevi, 2007
- Geuss, Raymond; **Public Goods, Private Goods**, United States, Princeton University Press, 2001,
- Goodin, Robert E.; **Utilitarianism As A Public Philosophy**, New York, Cambridge University Press, 1995
- Gökçeoğlu Balcı, Şebnem; **Tutunamayanlar ve Hukuk**, Ankara, Dost Kitabevi, 2007
- Gray, John; **Liberalizmin İki Yüzü**, (Çev. Koray Değirmenci), Ankara, Dost Kitabevi, 2003.

- Green, Leslie;
- Gregory, Charles Noble;
- Gürbüz, Ahmet;
- Güriz, Adnan;
- Gürler, Sercan;
- Habermas, Jürgen;
- Habibi, Don A.;
- Halévy, Elie;
- Halliday, R. J.;
- Hamburger, Joseph;
- Hart, H.L.A.;
- Mill on Liberty: A Defenece**, 2nd.ed., London and New York, Routledge, 2003
- The Authority of The State**, Oxford, Clarendon Press, 1988
- “Bentham ve Kodifiyeciler”, (Çev. Sevdâ Gültekin Göktolga), **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi**, Sayı:23, İstanbul, İstanbul Barosu Yay., 2012, s.201-11.
- Hukuk Felsefesi Açısından Yararcılık Teorisinin Eleştirisi**, 2.b., İstanbul, Beta Yay., 2012.
- Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk**, Ankara, Ankara Ünivesritesi Yay., 1963.
- Ahlak ve Adalet: Çağdaş Ahlak Felsefesi ve Adalet Sorunu**, İstanbul, Legal Yay., 2007.
- Kamusallığın Yapısal Dönüşümü**, (Çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar), 12.b., İstanbul, İletişim Yay., 2014
- John Stuart Mill and The Ethics of Human Growth**, Dordrecht, Springer-Science+Business Media B.V., 2001
- The Growth of Philosophical Radicalism**, (Trans. By: Marry Morris), London, Faber & Faber Limited., MCMXXXIV.
- John Stuart Mill**, (General Ed.: Geraint Perry), London and New York, Routledge, 2004
- John Stuat Mill on Liberty and Control**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1999.
- Hukuk, Ahlak ve Özgürlük**, (Çev. Erol Öz), Ankara, Dost Kitabevi, 2011.

- Essays in Jurisprudence and Philosophy**, Oxford, Clarendon Press, 1983 (reprint 2001)
- “Natural Rights: Bentham and John Stuart Mill”, **Essays on Bentham: Jurisprudence and Political Theory**, Oxford, Clarendon Press, 2001, s.79-105.
- Harvie, C.; Matthew, H. C. G.; **Nineteenth Century Britain: A Very Short Introduction**, New York, Oxford University Press, 2000.
- Hasırcı, Nazım; “John Stuart Mill’in Tümevarım Anlayışı”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2005.
- Häyry, Matti; **Liberal Utilitarianism And Applied Ethics**, London & New York, Routledge, 1994
- Hergenhahn, B. R.; **An Introduction to the History of Psychology**, 6.ed., Belmont, Wadsworth, 2009.
- Hirschman, Albert O.; **Tutkular ve Çıkarlar: Kapitalizm Zaferini İlan Etmeden Önce Nasıl Savunuluyordu?**, (Çev. Barış Cezar), İstanbul, Metis Yayınları, 2008.
- Hobsbawm, Eric J.; **Sanayi ve İmparatorluk**, (Çev: Abdullah Ersoy), Ankara, Dost Kitabevi, 2008.
- Devrim Çağı: 1789-1848**, (Çev: Bahadır Sina Şener), Ankara, Dost Kitabevi, 2008
- Hobbes, Thomas; **Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti**, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 2012, İstanbul
- Işıқтаç, Yasemin; **Hukuk Felsefesi**, 3.b., İstanbul, Filiz Kitabevi, 2010.

- “İrade Özgürlüğüne Giriş Açısından ‘Ben İnşası’ ”, **Hukuk Yazıları-II**, Ankara, Yetkin Yay., 2013, s.133-50.
- Kahan, Alan S.; **Aristocratic Liberalism: The Social and Political Thought of Jacob Burkhardt, Joh Stuart Mill, and Alexis de Tocqueville**, New York, Oxford University Press, 1992
- Kılıçbay, Mehmet Ali; “Economica’nın Aktörü Ethica”, **Doğu Batı Dergisi**, Yıl:1, Sayı:4, İstanbul, 1998, s.93-5
- Klein, Ernest; **A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language**, Vol.II (L-Z), Amsterdam, London and New York, Elsiever Publishing Company, 1967
- Korkut, Levent; “Temel Hak ve Özgürlüklerin Bir Sınırlama Nedeni Olarak Kamu Yararı Kavramı”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Güz-2006
- Lacey, Nicole, **State Punishment: Political Principles and Community Values**, London and New York, Routledge, 1988
- Laertios, Diogenes; **Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri**, (Çev. Candan Şentuna), 4.b., İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2010.
- Lawes, Kim; **Paternalism and Politics: Revival of Paternalism in Early Nineteenth Century Britain**, New York, Palgrave MacMillan, 2000
- Lipson, Leslie; **Siyasetin Temel Sorunları**, (Çev. Fügen Yavuz), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2005
- Losee, John; **Bilim Felsefesine Tarihsel Bir Giriş**, (Çev. Elif Böke), Ankara, Dost Kitabevi, 2008

- Lukes, Steven; **Bireycilik**, (Çev. İsmail Serin), İstanbul, Bilim ve Sanat Yay., 2006
- Lyons, David; **Rights, Welfare and Mill's Moral Theory**, Oxford and New York, Oxford University Press, 1994.
- “Founders and Foundations of Legal Positivism”, **Michigan Law Review**, Vol. 82, No. 4, February-1984, pp. 722-739
- MacIntyre, Alasdair; **Ethik'in Kısa Tarihi: Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla**, (Çev. Hakkı Hünler & Solmaz Zelyut Hünler), İstanbul, Paradigma Yay., 2011.
- McMahon, Darrin; **Mutluluk: Mutluluk Üzerine Tarihsel Bir Çalışma**, (Çev. Kıvanç Tanrıyar), İstanbul, E Yayınları, 2013.
- McRae, R. F.; “Introduction”, **A System of Logic Ratiocinative and Inductive (1843)**, Collected Works of John Start Mill, Vol:7, (Ed. J. M. Robson), Toronto, Toronto University Press, 1979
- Metin, Sevtap; **Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk**, İstanbul, On İki Levha Yay., 2010.
- Mill, John Stuart; **Autobiography and Literary Essays**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol:1, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1981.
- Principle of Political Economy: with Some of Their Applications to Social Philosophy**, Collected Works of John Stuart Mill, Vol:2-3, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, 1965.
- A System of Logic Ratiocinative and Inductive (1843)**, Collected Works: Vol. 7-

8, (Ed. J. M. Robson), University of Toronto Press, 1973, Toronto.

An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy and The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol: 9, Toronto, University of Toronto Press, Routledge and Kegan Paul, 1979

“Remarks on Bentham's Philosophy”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, Collected Works: Vol. 10, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s.3-19

“Blakey's History of Moral Science (1833)”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works: Vol.10, Toronto, University of Toronto Press, 1969, s.19-31

“Sedgwick's Discourse (1835)”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works of John Stuart Mill, Vol:10, Toronto, University of Toronto Press, 1969, s.31-75

“Bentham (1838)”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, Collected Woks: Vol. 10, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s.75-117.

“Whewell on Moral Philosophy”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, Collected Works: Vol. 10, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s.164-202

“Utilitarianism (1861)”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, Collected Works: Vol. 10, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s.203-260

“Auguste Comte and Positivism (1865) ”, **Essays on Ethics, Religion and Society**, Collected Woks: Vol. 10, (Ed. J. M. Robson), Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969, s.261-368.

“Three Essays on Religion: Nature”, **Essays on Ethics, Religion and Society** (Ed. J. M. Robson), Collected Works Vol. 10, Canada, Universtiy of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1969

“To Thomas Carlyle (12th January 1834)”, **The Earlier Letters (1812-1848)**, (Ed. Francis Mineka), Collected Works of John Stuary Mill, Vol:12, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1963

“Considerations on Representative Government (1861)”, **Essays on Politics and Society**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works: Vol. 19, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1977, s. 371-579.

“Austin on Jurisprudence (1863)”, **Essays on Equality, Law and Education**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works: Vol. 21, Canada, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, 1984, s.165-207.

“The Subjection of Women (1869)”, **Essays on Equality, Law and Education**, (Ed. J. M. Robson), Collected Works: Vol.

- 21, Canada, University of Toronto Press,
Routledge & Kegan Paul, 1984, s.259-341.
- Faydacılık**, (Çev. Şahap Nazmi Coşkunlar)
Ankara, Milli Eğitim Yayınları, 1946.
- Hürriyet Üstüne**, (Çev. Mehmet Osman
Dostel, Sadeleştiren: Ömer Çaha), Ankara,
Liberte Yay., 2012.
- Özgürlük Üstüne**, (Çev. Alime Ertan),
İstanbul, Belge Yay., 1985.
- Moles, Abraham;
- Belirsizin Bilimleri: İnsan Bilimleri İçin
Yeni Bir Epistemoloji**, (Çev. Nuri Bilgin),
2.b., İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2001
- Murphy, Jeffrie G.;
- “Legal Moralism and Liberalism”, **Arizona
Law Review**, Vol: 37, S.73, 1995, s.73-93
(http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1462841)
- O’Neill, John;
- Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika**, (Çev.Şen
Süer Kaya), İstanbul, Ayrıntı Yay., 2001
- Özcan, Mehmet Tevfik;
- Modern Toplum ve Hukuk Devleti**,
İstanbul, On İki Levha Yay., 2008
- “Locke’da Devlet ve Hukuk”,
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),
**İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü**, İstanbul, 1984
- Özkurt, Hülya;
- Jeremy Bentham’ın Faydacı Ahlak ve
Hukuk Teorisi**, İstanbul, On İki Levha
Yayınları, 2013.
- Parkinson, Northcote C.;
- Siyasal Düşüncenin Evrimi**, (Çev.
Mehmet Harmancı), İstanbul, Remzi
Kitabevi, 1976.
- Perkin, Harold;
- The Origins of Modern English Society**,
2nd ed., London and New York, Routledge,
2002.

- Persak, Nina; **Criminalising Harmful Conduct: The Harm Principle, Its Limits and Continental Counterparts**, New York, Springer, 2007
- Peters, Francis E.; **Antik Yunan Felsefe Terimleri Sözlüğü**, (Çev. ve Haz. Hakkı Hünler), İstanbul, Paradigma Yay., 2004
- Plamenatz, John; **Mill's Utilitarianism Reprinted with a Study of The English Utilitarians**, Oxford, Basil Blackwell, 1949.
- Poole, Ross; **Ahlak ve Modernlik**, (Çev. Mehmet Küçük), İstanbul, Ayrıntı Yay., 1993
- Pope, Thaeddus Mason; "Counting The Dragon's Teeth and Claws: The Definition of Hard Paternalism", **Georgia State University Law Review**, Vol:4, No:3, Spring-2004. (http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=387361)
- Posner, Richard; "Foreword", in **Libert, Equality, Fraternity: and Three Brief Essays**, Chicago and London, University of Chicago Press, 1991
- Rawls, John; **Lectures on the History of Political Philosophy**, (Ed. Samuel Freeman), Cambridge, Massachusetts and London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Raz, Joseph; "Autonomy, Toleration, and the Harm Principle", **Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives**, (Ed. Susan Mendus), New York, Cambridge University Press, 1988, s.155-75
- Riddall, J. G.; **Jurisprudence**, New York, Oxford University Press, 2006.

- Robinson, Daniel N.;
An Intellectual History of Psychology,
3.ed., London, University of Wisconsin
Press, 1996
- Rothbard, Murray;
“Concepts of The Role of the Intellectuals
in Social Change Toward Laissez-Faire”,
The Journal of Libertarian Studies, Vol.
IX, No:II, 1990, s.43-67
- Rosen, Frederick;
**Classical Utilitarianism From Hume to
Mill**, London and New York, Routledge,
2003
- Ryan, Alan;
The Philosophy of John Stuart Mill,
London, MacMillan and Co., 1970
- Sabine, George;
Siyasal Düşünceler Tarihi-2: Yeni Çağ,
(Çev. Alp Öktem), Ankara, Sevinç
Matbaası, 1969.
- Siyasal Düşünceler Tarihi-3: Yakın Çağ**,
(Çev. Özer Ozankaya), Ankara, Sevinç
Matbaası, 1969.
- Sandel, Michael;
**Public Philosophy: Essays on Morality in
Politics**, Harvard University Press, 2006,
Cambridge, Massachusetts, London.
- Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey
Nedir?**, (Çev. Mehmet Kocaoğlu), Ankara,
BigBang Yay., 2013.
- Saraç, Tahsin;
Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük,
İstanbul, Adam Yayınları, 1990
- Saunders, Ben;
“Mill’s Conception of Utility”, **Utilitas**,
Vol.22, No.1, March-2010, s.52-69.
- Scarre, Geoffrey;
**Logic and Reality in the Philosophy of
John Stuart Mill**, Dordrecht, Boston,
London, Kluwer Academic Publ., 1989
- Utilitarianism**, London and New York
Routledge, 1996.

- Sen, Amartya; **Etik ve Ekonomi**, (Çev. Ali Süha), Doğan Kitap, 2003, İstanbul
- Shapiro, Ian; “Enlightenment Tradition I: Classical Utilitarianism”, **Moral Foundations of Politics: Lecture Transcripts**, Lecture IV, Chapter I, (<http://theopenacademy.com/content/moral-foundations-politics>)
- Simmonds, Nigel E.; **Central Issues in Jurisprudence**, 3.ed., London, Sweet & Maxwell, 2008.
- Skorupski, John; “Liberal Doğalcılığın Kaderi”, (Çev. Selim Dingiloğlu), **Mill**, (Haz. Cengiz Çağla), İstanbul, Say Yayınları, 2007, s.65-105.
- “The Place of Utilitarianism in Mill’s Philosophy”, **The Blackwell Guide to Mill’s Utilitarianism**, (Ed. Henry R. West), United Kingdom, Blackwell Publ., 2006
- Smith, Steven D.; “Is The Harm Principle Illiberal?”, **American Journal of Jurisprudence**, Vol:51, 2006
- “The Hallowness Of The Harm Principle”, **University Of San Diego Legal Studies Research Paper Series**, No: 05-07, September-2004, (<http://ssrn.com/abstract=591327>)
- Sombart, Werner; **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, (Çev. Oğuz Adanır), 2.b., Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2011.
- Stephen, James Fitzjames; **Liberty, Equality, Fraternity: And Three Brief Essays**, (with a New Foreword by Richard A. Posner), Chicago and London, University of Chicago Press, 1991.

- Sumner, Leonard W.;
“The Good and the Right.” **New Essays on John Stuart Mill and Utilitarianism**, (Eds: Wesley E. Cooper, Kai Nielsen, and Steven C. Patten), Canadian Journal of Philosophy, Supp.Vol:5, 1979, s. 99–114
- Şahin, Kemal;
İfade Özgürlüğü: İnsan Hakları ve Özgürlük Boyutuyla, İstanbul, On İki Levha Yay., 2009
- Tebbit, Mark;
Philosophy of Law: An Introduction, 2nd. Edition, London and New York, Routledge, 2005,
- Thompson, E. P.;
İngiliz İşçi Sınıfının Doğuşu, (Çev: Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul, Birikim Yay., 2012.
- Uzun, Ertuğrul;
“Ahlâksızlığın Cezalandırılması: Hart-Devlin Tartışması”, **Eskişehir Barosu Dergisi**, Sayı: 6, Şubat-2005, s. 157-71.
- Uyanık, Halit;
Ekonomik Kamu Yararı Kavramının Türk İdare Hukukundaki Anlam ve İşlevi, İstanbul, XII Levha Yay., 2013
- Vergara, Francisco;
Liberalizmin Felsefi Temelleri: Liberalizm ve Etik, İstanbul, İletişim Yay., 2006
- Vernon, Mark;
Mutluluk için Felsefe, (Çev. Elçin Karadoğan), İstanbul, Sel Yay., 2008
- Von Aster, Ernst;
Bilgi Teorisi ve Mantık, (Çev. Macit Gökberk), İstanbul, Sosyal Yay., 1994.
- Von Ende, Elleanor T.;
“John Stuart Mill”, **Encyclopedia of Capitalism**, (Gen. Ed., Syed B. Hussain), Vol. II, New York, Facts On File Inc., 2004, s.550-2
- Wacks, Raymond;
Philosophy of Law: A Very Short Introduction, New York, Oxford University Press, 2006

- Walton, John K.; **Chartism**, London and New York, Routledge, 1999
- Warren, Howard C.; **A History of Association Psychology**, New York, Chicago, Boston, The Scribner Press, 1921.
- Watkins, J. W. N.; “John Stuart Mill ve Bireyin Özgürlüğü”, (Çev. bilinmiyor), **Siyasi Düşünce Tarihi**, (Ed. David Thompson), İstanbul, Şule Yay., 1996, s.182-197.
- West, Henry R.; **An Introduction to Mill’s Utilitarian Ethics**, New York, Cambridge University Press, 2004.
- “Mill’s Case for Liberty”, **Mill’s On Libert: A Critical Guide**, (Ed. C. L. Ten), New York, Cambridge University Press, 2008, s.22-39
- West, Robin; “Comment: Rationality, Hedonism, and the Case for Paternalistic Intervention”, **Legal Theory**, Vol. 3, United States, Cambridge University Press, 1997, s.125-131
- Winch, Peter; **Sosyal Bilim Düşüncesi ve Felsefe**, (Çev. Ömer Demir), 2.b., Ankara, Vadi Yay., 2007.
- Wolfsdorf, David; **Pleasure in Ancient Greek Philosophy**, United Kingdom, Cambridge University Press, 2013
- Yayla, Atilla; **Liberalizm**, 6.b., Ankara, Liberte Yay., 2011
- Yürüşen, Melih; **Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü**, İstanbul, Yapı Kredi Yay., 1996